

iScience®

АКТУАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ

СБОРНИК НАУЧНЫХ ТРУДОВ

Выпуск 2(46)
Часть 1

**Переяслав
2020**

АКТУАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ

XLVI Международная научная конференция
26-27 февраля 2020 г.

СБОРНИК НАУЧНЫХ ТРУДОВ

ВЫПУСК 2(46)
Часть 1

Переяслав

УДК 001 (082)

ББК 72я43

A43

Главный редактор:

Коцур В.П., доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии педагогических наук Украины

Редколлегия:

Базалук О.А.	д-р филос. наук, профессор (Украина)
Доброскок И.И.	д-р пед. наук, профессор (Украина)
Кабакбаев С.Ж.	д-р физ.-мат. наук, профессор (Казахстан)
Мусабекова Г.Т.	д-р пед. наук, профессор (Казахстан)
Смырнов И.Г.	д-р геогр. наук, профессор (Украина)
Исак О.В.	д-р социол. наук (Молдова)
Лю Бинцян	д-р искусствоведения (КНР)
Тамулет В.Н.	д-р ист. наук (Молдова)
Брынза С.М.	д-р юрид. наук, профессор (Молдова)
Мартынюк Т.В.	д-р искусствоведения (Украина)
Тихон А.С.	д-р мед. наук, доцент (Молдова)
Горашенко А.Ю.	д-р пед. наук, доцент (Молдова)
Алиева-Кенгерли Г.Т.	д-р филол. наук, профессор (Азербайджан)
Айдосов А.А.	д-р техн. наук, профессор (Казахстан)
Лозова Т.М.	д-р техн. наук, профессор (Украина)
Сидоренко О.В.	д-р техн. наук, профессор (Украина)
Егиазарян А.К.	д-р пед. наук, профессор (Армения)
Алиев З.Г.	д-р аграрных наук, профессор, академик (Азербайджан)
Партоев К.	д-р с.-х. наук, профессор (Таджикистан)
Цибулько Л.Г.	д-р пед. наук, доцент, профессор (Украина)
Баймухамедов М.Ф.	д-р техн. наук, профессор (Казахстан)
Хеладзе Н.Д.	канд. хим. наук (Грузия)
Таласпаева Ж.С.	канд. филол. наук, профессор (Казахстан)
Чернов Б.О.	канд. пед. наук, профессор (Украина)
Мартынюк А.К.	канд. искусствоведения (Украина)
Воловык Л.М.	канд. геогр. наук (Украина)
Ковальська К.В.	канд. ист. наук (Украина)
Амрахов В.Т.	канд. экон. наук, доцент (Азербайджан)
Мкртчян К.Г.	канд. техн. наук, доцент (Армения)
Стати В.А.	канд. юрид. наук, доцент (Молдова)
Цибулько Г.Я.	канд. пед. наук, доцент (Украина)

Актуальные вызовы современной науки // Сб. научных трудов - Переяслав, 2020. - Вып. 2(46), ч. 1 – 136 с.

Языки издания: українська, русский, english, deutsche, español, polski, беларуская, казахша, o'zbek, limba română, кыргыз тили, ჯჷრტუ

Сборник предназначен для научных работников и преподавателей высших учебных заведений. Может использоваться в учебном процессе, в том числе в процессе обучения аспирантов, подготовки магистров и бакалавров в целях углубленного рассмотрения соответствующих проблем. Все статьи сборника прошли рецензирование, сохраняют авторскую редакцию, всю ответственность за содержание несут авторы.

УДК 001 (082)

ББК 72я43

A43

СОДЕРЖАНИЕ

СЕКЦИЯ: ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Кенжебекова Ж. А., Сагиндикова Б. С. (Қарағанды, Қазақстан) КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ ҰЛТТЫҚ, РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР	6
---	---

СЕКЦИЯ: КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Арзикулов Элбой Азим ўгли (Ташкент, Ўзбекистан) МАДАНИЯТ БИРЛАМЧИМИ ЁКИ ЦИВИЛИЗАЦИЯ?.....	14
---	----

СЕКЦИЯ: МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

Абдумаджидов Абдулхай Абдулхакович, Исаходжаева Севара (Ташкент, Ўзбекистан) СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПИЩЕВАРИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ.....	17
Ходжанов И. Ю., Исмаилова И. Р. (Ташкент, Ўзбекистан) ЭЛАСТИЧНЫЙ ОСТЕОСИНТЕЗ ПРИ ПЕРЕЛОМАХ ДЛИННЫХ КОСТЕЙ НИЖНИХ КОНЕЧНОСТЕЙ У ДЕТЕЙ.....	20
Sadykova A.A., Husanboeva O. X. (Tashkent, Uzbekistan) ANALYSIS OF THE WORK OF MEDICAL PERSONNEL IN THE ASPECT OF HYGIENE.....	21

СЕКЦИЯ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Kenjebaeva Klara Berdimuratovna (Nukus, Uzbekistan) TORTINCHOQLIKNI BARTARAF ETISHGA MO`LJALLANGAN TRENING MASHG`ULOTLARI.....	25
Zohidova Mashhura Botirxonovna (Qarshi, Uzbekistan) O`QUVCHI SHAXSINI KAMOLGA YETKAZISHDA FAOLIYATNI TO`G`RI TASHKIL ETISH.....	27
Бозорова Юлдуз Этолмасовна, Назарова Муҳаббат Жўрабоевна (Қарши, Ўзбекистон) МАКТАБГА ПСИХОЛОГИК ТАЙЁРГАРЛИК МУАММОСИ ВА МАКТАБГА МОТИВАЦИОН ТАЙЁРГАРЛИКНИ КОРРЕКЦИЯЛАШ.....	30
Бўронова Ҳилола Эркиновна (Қарши, Ўзбекистон) БОЛАНИ МАКТАБГА МОСЛАШИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТИ....	32
Каримова Зеваржон Баходировна (Хонқа, Ўзбекистон), Сафарбоевна Нодира Ражаббоевна (Шовот, Ўзбекистон) ТЕХНОЛОГИЯ ФАНИНИ ЎҚИТИШДА КАСБ- ХУНАРГА ЙЎНАЛТИРИШ ИШЛАРИНИ САМАРАЛИ ТАШКИЛ ҚИЛИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ.....	35
Султонова М. Р., Кенжаев Ф. Б. (Ургенч, Узбекистан) ЎСМИРЛАРДА КУЗАТИЛАДИГАН СТРЕСС ҲОЛАТЛАРИНИНГ ИЖТИМОИЙ- ПСИХОЛОГИК МЕХАНИЗМЛАРИ.....	38
Тожиева Гулзода Рахимбаевна, Тожиева Бикажон Рахимбоевна (Урганч, Узбекистан) ЎҚУВЧИЛАРИНИ КАСБ-ХУНАРГА ЙЎНАЛТИРИШДА ЎҚУВЧИЛАР ҚОБИЛИЯТИНИ ЎРГАНИШНИНГ ПСИХОЛОГИК МЕХАНИЗМЛАР.....	40

Турдикулова Феруза Зайниддиновна, Эсанова София Дўстмуродовна (Косон, Узбекистон) СТРЕССНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ҲИТИВЧИЛАРГА ТАЪСИРИ.....	43
Ҳақбердиева Дилрабо, Васиева Зумрад (Қарши, Ўзбекистон) СТРЕССНИ БИЗ БОШҚАРАМИЗ.....	46

СЕКЦИЯ: СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Алимжанова Л. М., Жуманазарова Д. А. (Алматы, Казахстан) ТРЕБОВАНИЯ К РАЗРАБОТКЕ ПРОГРАММЫ ПОСТРОЕНИЯ АНТРОПОМЕТРИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ЧЕЛОВЕКА ПО ФОТО ОБРАЗЦАМ.....	48
Сапакова С. З., Өбсадықова А. Ж. (Алматы, Казахстан) АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ИНЦИДЕНТТЕРІН ЖҮЙЕНІҢ ЖҰМЫС ҮРДІСІНІҢ БҰЗЫЛУЫ РЕТІНДЕ АНЫҚТАУ.....	52

СЕКЦИЯ: ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Елубаев Н. М., Альмусин Г. Т. (Караганда, Казахстан) К ВОПРОСУ УЛУТШЕНИЕ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ВАКУУМНЫЙ СИСТЕМЫ ТЕПЛОФИКАЦИОННЫХ ТУРБИН.....	57
Худайбердиев Тохиржон Латифович, Абдусаломов Гиёсиддин Сирожиддин угли (Наманган, Узбекистан) ИССЛЕДОВАНИЯ ПО КОНВЕКТИВНОЙ СУШКИ СТОЛОВОЙ СВЕКЛЫ	59

СЕКЦИЯ: ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Eshanqulov Yaxshibay Xaliyarovich (Qamashi, Uzbekistan) MAPLE МАТЕМАТИК ТИЗИМИДА SONLI TENGSIZLIKLAR VA ULARNING SISTEMALARINI YECHISH USULLARI.....	63
Нурсадыкова Ж. К. (Алматы, Казахстан) ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ОНТОДИДАКТИКА ҚАҒИДАЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	65

СЕКЦИЯ: ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ

Шойынбекова А. К., Жакыпова А. К., Сейсенова А. С. (Караганда, Казахстан) ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ СТУДЕНТОВ.....	69
Шойынбекова А. К., Изюмка А. В., Сейсенова А. С. (Караганда, Казахстан) ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ...	73
Назимок Віктор Васильович (Київ, Україна) ЗАХИСНІ ДІЇ БОКСЕРА ТА ЇХ РІЗНОВИДИ.....	75
Парпиев О, Исломов И. (Фарғона Ўзбекистон) ВОЛЕЙБОЛЧИЛАРДА САКРАБ ИЖРО ЭТИЛАДИГАН ТЕХНИК УСУЛЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ЖИСМОНИЙ СИФАТЛАРНИНГ ҮРНИ.....	80

СЕКЦИЯ: ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Azamova Gulnoza Abduxoliq qizi, Qurbonova Guzal Ibragimovna (Karshi, Uzbekistan) THE STRUCTURAL DESIGN OF UTTERANCES.....	85
Абдуллаев Давронбек Атабаевич (Нукус, Ўзбекистон) ПОЛИСЕМАНТИК ФРАЗЕМАЛАРНИНГ ЛУФАТЛАРДАГИ ТАЛҚИНИ.....	87
Деҳқонова Махсума (Фарғона, Ўзбекистон) ОЙБЕКНИНГ ҲАЁТИЙ ҲАҚИҚАТЛАРИ АЗИЗ ҚАЮМОВ ТАДҚИҚИДА.....	92
Курбаниязов Махсуд Алламбергенович (Нукус, Ўзбекистон) ҲОРУН АР-РАШИД ҲАҚИДАГИ ҲИКОЯТЛАРНИНГ МУШТАРАК ХУСУСИЯТЛАРИ.....	94
Пардаева Дилфуза, Шаларова Шоҳиста (Денов, Ўзбекистон) УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА ХОРИЖИЙ ТИЛНИ ЎРГАНИШНИНГ ИНТЕНСИВ УСУЛЛАРИ.....	98
Суярова Наргиза Юлдошевна (Қарши, Ўзбекистон) МАНТИҚИЙЛИК ВА МЕТАФОРИКЛИК НУТҚНИНГ ЁНДОШ ХУСУСИЯТЛАРИ СИФАТИДА.....	102
Такиров С. У., Ерпанова М. Ж. (Қарағанды, Казахстан) ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ «АЙҚАЙ» КОНЦЕПТИСІ.....	108
Тожибоева Маҳбуба (Қўқон, Ўзбекистон) НАВОИЙНИНГ АРАБИЙ ИҚТИБОСЛАРИНИ ЎРГАНИШ.....	117
Тожибоева Маҳбуба (Қўқон, Ўзбекистон) АРАБИЙ СЎЗНИНГ ПОЭТИК НУТҚҚА ХОСЛАНИШИ.....	120
Тохтахунова М. К. (Алматы, Казахстан) ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ.....	123
Толлеубаева К. А. (Қарағанды, Казахстан) КӨРКЕМ АНТРОПОЛОГИЯ ЖӘНЕ ОБРАЗ.....	128
ИНФОРМАЦИЯ О СЛЕДУЮЩЕЙ КОНФЕРЕНЦИИ.....	135

СЕКЦИЯ: ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Кенжебекова Ж. А., Сагиндикова Б. С.
(Қарағанды, Қазақстан)

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ ҰЛТТЫҚ, РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Аннотация: Автор в статье рассматривает образ сал-сері, проблемы в обществе целостный образ сал-сері. Образ является основным объектом художественного произведения. После провозглашение независимости Казахстана появились новаторские и научные взгляды на национальную литературу. Автор показывает национальный, художественный образ Акан сері и художественный стиль, и позицию писателя, образы сал-сері в развитие казахской обществе и их особенности.

Resume: The researcher tried to show the general image of Kazakh of people with sal-seri. The main object of art composition – is human. In our national literature we have new views after the independence of Kazakhstan. The researcher pointed out individual elements of Akan-sery national nature, writer's artistic style with a lot of examples. In spite of this the image of Akan-sery needs further studying. Article deals with the meaning of sal-sery in Kazakh society and the role of Akan-sery in art work.

Қоғам дамуы мен халықтың санасы тарих заңдылығынан тыс қала алмайды. Адамзаттық құндылығы бар тәлтума мәдениетімізді қалыптастыратын өнердің өміршеңдігі, жан-жақтылығы адамзат баласының қоғам мен тарихқа деген объективті көзқарасынан бастау алады. Рухани құндылықтар ел санасына сіңіп, жаңғырған бүгінгі таңда өткенге үңіліп, ұлт тәуелсіздігі жолындағы сал-серілердің қоғамда, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде өзіндік орны бар екенін айта аламыз. Адам мен қоғам арасындағы тарихи сабақтастық өткен дәуірден сыр шертеді, адам баласының сана-сезімінің жаңаруына ықпал етеді. Сал-серілерге тән ұлттық сипат уақыт пен кеңістік аясында әр қилы дамып, қоғамның ілгері дамуында дара тұлғалардың ұлттық болмысын жан-жақты көрсетіп, ұлт өкілі ретінде халық арасында болатынын айғақтайды.

«Ұлттық сипат – бір қалыптан өзгермейтін, қатып қалған нәрсе емес. Өмірдің ілгері басуына, қоғамның дамуына сәйкес ол да дамиды. Ұлттың тарихи хәм әлеуметтік өмірлеріндегі дамулар нәтижесінде, адамның сана-сезімінің, түсінуінің жаңаруына ықпал ететін соны қатынастар тұмақ. Солардың арқасында адамның затты, құбылысты тануы, түсінуі мен сезінуі бұрынғы қалыптағысынан тереңдей түспек» [1, 129]. Сал-серілер қашанда халықтың ойын-сауық өнерін жаңа көркемдік сипатта дамыта отырып, ұлт мүддесіне, халық игілігіне жаратты. Сұлулықты сүю, жан сұлулығын сезіну – сал-серілерге тән қасиет. Табиғатынан ерекше, текті өнер адамдарының сыртқы келбеті мен жан әлемінің кіршіксіз тазалығының үйлесуі заңды құбылыс. Ел алдында актер болып, сайқымазақ ретінде әзіл мен қулық элементтерін жетік меңгерген сөз

тапқыш, суырып салма, яғни өнердің хас шеберлері ел аралап, биік парасаттылықты, адамгершілік негізін, ұлт келбетін көрсете білген. Сал-серілердің қазақ ұлттық музыка мәдениетінде орны ерекше.

Сал-серілер тобының көш салтанаты сияқты сәнін, өзгеге ұқсамайтын ұлттық ерекшелігін С. Жүнісов «Қазақтың кең сахарасында бұлайша топ-тобымен жүру, бүгінгі күнгі бір мекемеге бағынған артистер ұжымы секілді гастрольдік сапармен жүру салты бұрын-соңды тап осындай болды ма екен? Бұл топ – орыс халқының трубадурларына да, француздың жонглерларына да, испандық хугларлерге де, немістің шпильмандері мен тәжіктің масқарапаздарына да ұқсамайтын, тағдыры, сүйегі жағынан паяциларға, өзбектің қызықшыларына, Шолом Алейхан жазатын еврейлік «қаңғырған жұлдыздарға» аздап жақындайтын, тіршілігі жағынан тек қазаққа ғана тән Ақан сері, Біржан сал атымен байланысты өзінше бір жаңа серілер, салдар тобы еді» [2, 2].

Сал-серілердің ішінде аты аңызға айналған, өмірі жұмбақ ертегідей ел еркесі, ұлт мақтанышы, сұлулық пен пәктіктің символына айналған Ақан сері Қорамсаулы болды. Серіге тән кербездік, жинақылық, сезімталдық Ақанға тән. Серіліктің алғы шарты сыртқы формасы (пішіні) - әсем киіну болғандықтан, өзінің дене бітіміне, денесіне киімнің сай келіп, жарасуына, оны жұрт қабылдап, ерекше назар аударуына Ақан қатты көңіл бөлген. Рыцарь кейпіндегі қазақ серісінің ат спортына да қызығушылығы кейбір деректерде кездеседі. Эстетикалық идеалы, талғамы жоғары Ақанның адам ретінде өмірді тануы, қабылдауы ғажап құбылыс. Сондықтан ол өз ортасынан оқшау. Ақан серінің өзгелерде қайталанбас эмоциялық, психологиялық ерекшеліктері оның жеке индивид ретінде қалыптасуына себеп болды.

Жазушы С. Жүнісов Ақанның қоғамдағы рөлін оқырман сұранысына сай дер кезінде көркем шығармаға арқау етіп, ұлттық тұлғаны биік деңгейге көтерді. Сал-серілердің жинаған байлықты саналы ғұмырына, сәнді де мәнді тіршілігіне жамсау қазақ халқының ежелден келе жатқан дархандығы, жомарттығы болса керек.

«Ақан ешбір дәуірдің меншігі емес, ол – барша халыққа, барша дәуірге қызмет ететін ұлы тұлға. Ең бастысы – ол адамды, адам сөзімен жалтақсыз жырлаған әнші-ақын. Жақсылық, сұлулық, әсемдік атаулы адамға қызмет етсе, әділ заман орнаса, әділетті ел басшылары болса, сұмдық, зұлымдық атаулының жолы кесілсе, сұлулыққа сұқтана қараған көздер жұмылса, Ақан арманы осы болды» [3, 82].

С. Жүнісовтің «Ақан сері» дилогиясындағы Ақан сері образы – ұлттық болмысымен ұлттық қасиеттерді бойына сіңірген, ғасырлар бойы ұлт мақтанышы болатын, сұлулық пен пәктіктің символына айналған дарынды тұлға. Қаламгер әдеби қаһарманды, оның рухани әлемін әлеуметтік ортамен тұтас бірлікте сомдайды. Ақан серінің өмірі – жұмбақ, ертегі өмір. Жазушы Ақанның өмірге, өнерге деген құштарлығын, оның жан тебіренісін, қоғамда өзін жалғыз сезініп, жатысудың адам психологиясын ашудағы көркемдік тәсілдер арқылы береді. Қоғамдағы проблема – әлеуметтік қайшылық жеке адамның тағдырына әсер етпей қоймайды. Көркем шығарманың басында Ақан мен Қасқыр Біршектің диалогы арқылы сана-сезімі хайуаннан жоғары адам баласының адамға деген қиянаты не себептен туады? деген көкейкесті сұраққа Ақан жауап іздейді.

«- Дүниедегі ең мықты да, ақылды да адам дейміз. Оның да аласы мен құласы бар, - деді Біршек. Сен мені кінәлама. Мен түгілі бір Шөбектен таралған Бегалы, Мырзалы балаларын қарашы. Қасқырдан бетер емес пе, бір-біріне атарға оғы, қабарға аузы жоқ. Бөрі менен сұрағанша, адам болып жүрген солардан сұра. Оларға не жетпейді? Керей мен Қарауыл сендерге не жетпейді? – деп Біршек көзін жұмды» [4, 44].

Кішкентай детальдан басталған Ақан толғанысы, тебіренісі үнемі динамикалық қозғалыста дами түседі. Ақанның жеке басының тағдыры – қазақ қоғамындағы адам проблемасы, жікшілдік, ру тартысы. Өнер адамының табиғи жаратылысы да өзгеше, рухы биік, жаны жомарт. Оның рухын асқақтататын тұғыры – халық. Сондықтан Ақан бір сәт халқынан бөлініп кете алмады. Ақанның ішкі жан әлемін жайлаған дерт – халқының басындағы қайғысы. Жазушы әдеби қаһарманның жан күйзелісін дөп басып, оқырманға ой тастап отырады. «Атам заманнан бері қазақ жұртына індет боп жайылған ру, ата тартысының қан құйлы сорақылықтары кейінгі жылдары қарауыл мен керей арасындағы босағаға жыланша оралған... Екі ел бір-біріне құда түсіп, қыз алыспайтыны былай тұрсын, жақсы өнеге, өнер атаулыны араластырмай жиіркенішпен қарайды. Думан, той бола қалса, қарауыл керейді, керей қарауылды керек етпейді. Бәрінен қауіптісі – осы бір санасыз тірлік, сорақы сұмдық қараңғылық қанаттанып, өштік қаныпезерлікке, жиреніш жауыздыққа айналып, елге салт, атадан балаға мирас болып, өскелең нәсіл келешегіне қағылған қара қазық беки түседі. Осыған кінәлі кім? Әр адамға арам қан егуші кім? Сері жігіт бұл сұрақтарды жүре ойланып, оның жауабын көп іздей бермейді. Бірақ, әйтеуір санасындағы бұлдыр, көмескі ой кейде есіне түскенде, осылар кінәлі-ау деп әлдекімдерге қаны қайнайды» [4, 40].

Ақан сері өз халқына, топырағына эстетикалық ләззат сыйлаған тұлға. Жазушы Ақанның жан-жақты ұлттық сипатын тану арқылы ұлттық болмыс-бітімін, кескін-келбетін көркем туындыда айқындап берді. Сәкен Жүнісовтің әлеуметтік мәселелерге арнайы тоқталып, шымыр жазу мәнері қанау мен әлеуметтік теңсіздік жайлаған қоғамда, нағыз творчество адамының қиын тағдыры бүкілхалықтық трагедияға айналатындығын айқын көрсетеді. Ұлттық рухта ұрпаққа эстетикалық нәр беретін көркем туындыдағы Ақан тұлғасы тарихи факт негізінде қаламгердің дүниетанымы мен ізденуінің жемісіне айналды. Адамды зерттейтін көркем туынды жеке адамдардың өмірі арқылы қоғам тынысын, әлеуметтік тұрмыстың ахуалын ой таразысына салады.

Ақан серінің басындағы қайғы – ел қайғысы, қазақ жерінің қайғысы еді. «Ресей патшалығының басып алу, қысымшылық жасау, басыбайлы отарлау саясатын ақылды да аңқау, саналы да сенгіш ақын бірден бірден ұға алмады. Өзінің ата мекені Қаратал жұртын келімсектер баса көктеп басып алып, ешбір рұқсат, сұрау жоқ атын «Комаровка» деп, сол жылғы масаның көптігіне лайық өзгерте салғанда да, бұрын қазақ милләтінің қанатты тұлпары Құлагер арқырап тұратын, ақбалақ бала қайыңнан қоршап, сәндеп салған қасиетті, киелі аққарағай қорсылдап жататын ақ шоқаларды қамағанда да, әкесі Қорамса мен анасы Жаңылдың басын көтеріп, бөренеден қиып салған. Он жеті кез зиратты бір түнде өртеп жібергенде де, сері бұл зауалды қорлық пен зорлықтың бәрін жер тауып, күн көре алмай жүрген бейбақ переселендерден де, оларды әдейі біреудің меншікті ата мекеніне жіберіп, екі ұлттың арасына от салған патша чиновниктерінен де көрген жоқ, өзінің у жапырақтай ащы тілінен беті қайтып,

әділ елдің алдында зардап шеккен шіріген надан байлар мен қараңғы кекшіл болыстардан көрді» [2, 2].

Ел ішіндегі бассыздықты кейін түсінген Ақан:

Пара-пар крестьянға тең болмадық,

Тартылып қай жараға ем болмадық?

Малымыз, жерімізден пайда тиіп,

Қалайша патшамызға дем болмадық...

Құр мен қоян секілді алуға оңай,

Қай жұртқа аңқаулықпен жем болмадық?! – деп ашынады.

Қасиетті ата-баба жерін таптап, зираттар үстінен егін салған переселендердің ісіне налып:

Қай дума комиссия болса дағы

Бұған закон сұраймыз төрелесіп

Жетпіс екі миләтте жол бар ма екен,

Сүйекті, дінді қорлау тепкілесіп?

Россия патшасының мизамында,

Мұндай іске «Інжілде» закон нешік?

Ақан сері зиялы азамат, озық ойлары үшін Петербор университетінен қуылған Мәмбетәліден пікір алысып, экономикалық жағдайдан хабардар болады. Өз ойын патшаға ескертуінде былайша білдіреді:

Қазақ малы азайса, халқың азар

Қалайша бай-көпестер дүкен жасар

Қазақ малы кемісе, бәрі кемір:

Ірбіт, Мәскеу, Мәкәрші – күллі базар

Сиыр, қой, жылқы қылы, май терісі,

Фабрикте асыл пұлды жүннен тозар.

Ақан қазақ болмысына тән ұяңдық, кішіпейілдік арқылы тәлім-тәрбиеге мән берген. Ел аралап жүргенде көрген келеңсіздіктерді ашық айтып, өлеңге қосып, үлгі-өнеге көрсетіп жүрген. Ол сұлулық пен махаббатты жырлап қана қоймай, өміріне азық етті, қоғамдағы мәңгілік тақырыптарды гуманизм тұрғысынан жырлады.

«Егер, өз алдына жеке мемлекетті, сол кездегі қазақ түсінігіндегі жеке елді, өз алдына дербес қоғамды құрайтын не?» – десе, қалың елдің әр үйден, отбасынан құралатыны, сол елдің тағдыры әр отбасының, үй-ішінің әл-ауқатынан, тұрмыс-тіршілігінен байқалатыны айқын Ақан сері отбасын осылайша түсінді. Отбасының билігі отағасында болса, үй-іші – ошақ басының иесі, берекесі, ата-анасы – әйелде екенін уағыздаған ақын, сол екі иенің татулық, бірлігі, ата-аналық махаббаты, сол шаңырақты ұстап тұратын діңгегі екенін, ел бірлігі, ұлт дәрежесінің де негізгі қазығы осы екеуінің бірлігінен, ірілігінен басталатынын болашаққа ғибрат етті» [2, 2].

Ақан қашанда тылсым дүниені терең түсінуге, зұлымдық пен адамшылықтың ара жігін ажыратуға ұмтылды, ел бірлігінің ажырамауын ойлады, ертеңгі күнге сеніммен қарады.

Болғанда мұндай күйде заманымыз

Жай жатып сахарада қамаламыз

Болыс би ет пен шайға мез болуда

Қайткенде тура жолды таба аламыз.

Қазақ сал-серілерінің өнерпаздық өнер жолы туралы ғылыми еңбегінде С. Негимов «Ақан сері – синкретті өнердің біртуар көрнекті өкілі. Жомарт табиғаттың, киелі топырақтың бекзат тумасы, жемісі. Атам заманда, адамзаттың сәбилік дәуірінде, тарихтың табалдырығында, музыка, поэзия, мифология, магия, гармония, ілім-білім, дін, елшілік барлығы бір-бірімен тоғыса, ұштаса, біртұтастықта өмір сүрген. Ендеше, Ақан сері – осындай әдемі дәстүрді құбылтып түрлендірген, толық сақтап күнге жеткізген, байыта дамытқан кесек тұлға» [5, 94].

Патша мұрагері Омбыға келгенде ел билеушілерімен Ақан да барады. Олеңінде патшаның қазақ еліне қамқор емес екенін айтып, ұлт тәуелсіздігін меңзейді.

Тасыған қазақ көзі бұлақтай боп,
Соятын крестьянға лақтай боп
Патшаның сүйікті ұлы келгеннен соң,
Шетке шығып қалдық қой брақтай боп.

«Заман ағымы мен қоғамдық өзгерістердің сыры жайлы ойлана келе, Ақан бір кез заман адамының сыпатын беруге ауысады. Оның «Заман адамы» атты ұзақ толғауы өз замандасын мінездеуге арналады. Ақан замандасы – өз дәуірінің ұнамсыз мінездерін бойына жинаған ел басшылары, қоғамның белсенді мүшелері. Солардың әрекет-тіршілігін, мінез-құлықтағы өзгерістерін ақын дәл тауып бейнелейді.

Жұпар мен гүл майының иісін білмес,
Зұлматтың тұмауымен біткен мұрны.
Іші зұлмат болған соң керегі жоқ

Қаншама болса-дағы жүзді нұрлы, - деп суреттейді ақын алдамшы ел басшыларын. Ол жаңа заманның саудаға құныққан, халықпен қарым-қатынасын есепке құрған «қайыры жоқ, көк қарын жаңа байларын» шенейді» [3, 79].

Белгілі бір қоғамда өмір сүрген Ақан сері жеке тұлға ретінде ортасынан оқшау тұрып, табиғи жаратылысына тән даралығын өнер иесіне тән тылсым, жұмбақ қасиеттерін әр қырынан қазақ психологиясына тән мінез-құлық, іс-әрекеттерімен танытты.

Алты алаштың ардақтысы, аяулы перзенті, өзге ұлтқа көрсете алар қазақтың «серісі» Ақан қиянатқа қарсы тұрып, қоғамдық-әлеуметтік істерге араласты, адамзат баласы өмір сүріп жатқан тіршіліктің мәнін түсінді, елді, жерді сақтауға күш жұмсады. Сол дәуірдегі тарихи оқиғаларды қоғамдық-әлеуметтік, саяси жағдаяттардан бөліп алып қарау мүмкін емес. Ендеше, әр кезеңнің өзіне тән салты, заңы бар десек, Ақан серінің өмір сүрген XIX ғасырдың екінші жартысы оның жеке басына әсер етпей қоймады.

Ақан – өнер адамы. Оның рухы биік. С.Жүнісов Құлагерінен айырылған Ақанның қайғысы – қазақтың қайғы-мұңы, аспанды қара түнек бұлт шарлаған заманы екенін айтады. «Ақан әнші, сал, сері қашаннан аяғымен келіп еді, ол халқының әнімен, салтымен, сәнімен жүрмеуші ме еді. Қашан ол рұқсат сұрап қазақ даласында шақырумен, ояздың қағазымен жүруші еді. Ақан келсе, ақын адам жүрегімен, адал жүрегімен келеді. Сол жүрегі қазір қап-қара болып, өзі де, көңілі де қара жамылып, айдалада жалғыз зарлап отыр. Ол зар Ақанның зары емес, ол зарлаған Нұрмағанбет, сенің зердесіз паңдығың, Батыраш сенің зұлымдығың, Мұса, сенің айлаң, үш жүздің баласы – сенің зарың, заманыңның

мұңы, замана шері. Ертеңгі ұрпаққа сенің бүгінгі байлығың да бақталас күншілдігің де жетпейді, ақынның зары жетеді» [4, 356].

Өмірінің соңында Ақан оз ортасынан, қоғамнан жатсынып, өзімен-өзі жеке болғанды қалайды, табиғаттан жанына сая іздейді, жалпақ жұртқа беймәлім күй кешеді. Бұл құбылыс қазақ халқының ұлттық болмысы табиғи жаратылысынан, ежелден мифологиялық дүниетанымынан да байқалады. Қаламгер С. Жүнісов Ақанның биік тұлғасын, саяси-әлеуметтік қайшылықтарға қарсы тұрған қоғам қайраткері деңгейіне көтерді.

М. Жұмабаев 1923 жылы «Сана» журналына Ақанның өмірі жайлы мәлімет беретін мақала жариялады. Ақанды «пері» шалды деп, жұрт шошына қараған кезде Мағжан қарсы ой қозғайды. «Ақанның осы мінездерінің, осы істерінің бәрі жат, бәрі ұғымсыз, ел не деуге де білмей қалады. Жынды деп-ақ қояр еді, қалың қарауылда Ақаннан есті, Ақаннан шешен, Ақаннан көсем кім бар? Ермін деген ерлер шеше алмаған түйінді Ақан шешеді. Екі жақсы бас қосса, сөзді Ақан бастайды. Қандай ұшынған дау болса да, Ақан бітіреді. Ендеше, Ақан жынды емес. Оған мұсылман перісі иеленген болар дейді» [6, 323].

Ақан – өз заманының перзенті, қазақ ұлтының кесек тұлғасы. Беймезгілдеу заманда ғұмыр кешкен сері дәрменсіздігі, бағыныштылығы заңды да еді. «Ақан заманның баласы. Ол заман, өткен тоқсан тоғыз, жүзінші. Қазақ даласын оңтүстік пен солтүстіктен екі албастының келіп басқан заманы. Біреуі – Бұқардан ишандардың, қазіреттердің, молдалардың, халфелердің шаңырақтай сәлделеріне, күпілердің күйектей етектеріне жабысып келген мұсылман албастысы. Екінші – болыстардың знак, мөрлеріне, тілмаш, учительдердің қақиған картоздарына, сымпиған шалбарларына оралып келген албасты. Ол дәуір – осы екі албастының кесірінен елдің өмірі іріп-шіріп, тілінің тарғылданған дәуірі» [6, 331]. Олай болса, Ақан серінің елден безіп, қоғамнан жатсынуы осы дәуірмен тұспа-тұс келді.

Адамның танымдық қуатының артуы қоғамдық санамен, заман талабымен тығыз байланысты. Ақан – ұлттық образ, тарихи шындықты көрсете алатын тұтас бейне. Қай қоғамда да әдебиеттің мақсаты, міндеті – адамды зерттеу болса, көркем туындыдағы Ақан – өз дәуірінің перзенті ретінде танылды. «С.Жүнісовтің романында Ақан өмірі, Ақан тағдыры бұралаң бұлтарысымен, ой-қырымен, тарау-тарау өмір белесі болып оқырманға ой тастайды. Романда сан қырлы дарын иесі Ақанның мінез-құлқы, жан дүниесі, күйініш-сүйініші, арман-мұңы арна арнамен, сол өзі тағдыр кешкен әлеуметтік, қоғамдық орта шындығымен жекіс жалғасып, тартымды суреттеледі. Жазушы ақын өмірінің белестерін көптеген тарихи деректермен сөйлетіп, кестелеп көз алдына әкеледі» [7, 146]

Ақан тұлғасы әншілік қырымен де жан-жақты ашылып отырады. Қаламгердің образ бен характер жасау шеберлігі әдеби қаһарманның рухани дамуына қызмет етеді. Ақанның киім-киісі, жүріс-тұрысы, сән-салтанаты ерекше. Ешқандай уақытқа тәуелді емес Ақанның кісілік келбеті, асыл қасиеттері, табиғи жаратылысы ұлттық қаһарманды, творчестволық тұлғаны сомдады. Кейіпкердің ұлттық қасиеті ұлттық сипатын да анықтап берді.

Ақан – бір рудың емес, қазақ елінің ортақ перзенті, бірлікке, бірауыздылыққа үндейтін көшбасшысы. «Ақанның жат мінездерін, өмір бойы тәңірі көріп сұлулыққа табынуын көз алдыма алып келсем, менің есіме

Англияның ақыны – Оскар Уайльд келіп түседі. Оскар өмір бойы сұлулықты жырлаған, жалпы жұрттан сері деген лақап алған. Жұрт оны да сері деген. Сол серілігі үшін абақтыға жапқан... Ақан да сұлулыққа табынған, Алты алаштан сері деген ат алған. Бірақ Ақанның сұлулыққа табынуы тереңірек. Ақанның өмірінің жұмбағы түйіндірек» [6, 330].

Ақан адамның жақсылық пен жамандықты айыра білу, байлықтың түбі – есеп екенін, пендешіліктен бойын аулақ ұстап, еліне пайдалы, ер азаматқа тән іс өндіру, өмірді танып білу үлгісін көрсетті, қоршаған ортасын таза көкірек көзімен тануға ұмтылды. Сағынай асына баруға қарсы болған ел-жұртына Ақан ел басқарған көсемдей ұранды сөз тастады: «Менің басымның билігіне қашанғы араласа бересіңдер. Құлагердің тізгіні де, шідері де менің қолымда. Менің шідерім жалғыз құдайдың қолында. Ал сендер кереймен айтысты екен деп менің айтысар жайым тағы жоқ. Сойқан, сұмдық, зұлымдық, қаныпезерлік өңез иттік керейде қанша болса, атығай-қарауылда да сонша. Менің достарым – өнімді ертеңгі ұрпағыма жеткізер жұртым. Менің достарым – ешкімге қиянатты жоқ ақын, әншілер. Менің бауырларым – үш жүздің қазағы. Амалы, айласы аз, жаны абзал, көңілі шат қарапайым жұрт. Мен соларға барамын... Көңілімде сайраған құсымды, төрт аяғым дүбірлеген қанатым Құлагерімді апарып, көптің көңілін жадыратамын, солардың қалғыған жүрегін оятамын» [4, 279].

Жаһандану, яғни әлемдік үрдісте ұлттық сананың оянуы, ұлттық зерденің жаңғыруы – ұлттық менталитет ерекшеліктерін айқындап береді. Ақан – ұлттық болмыс тұтастығын жинақтаған ұлттық образ. Қаламгер танымдық тұрғыдан таразылап, Ақан бейнесі арқылы қазақ қоғамындағы қоғам мен адам арасындағы байланыс проблемасын көтерді, өз қаһарманын поэтикалық деңгейге көтеру арқылы жазушы ұлттық болмысты, өнер адамдарына тән асыл қасиеттерді жарқыратып көрсете білді. «Өтіп кеткен жан, өшіп кеткен қауымдар сырын шертеді, армандасады, мұңдасады, көз жасын тағы төгіп заманының құпиясын ақтарады» [8, 253]. Ақанның өр тұлғасы кейіпкер тілімен де көркемделіп, Ақанға, Құлагерге жасалған қиянат «адам» деген пенденің қолынан келетін жауыздық та ру арасындағы егес, кек алу нышаны болды.

«Бір қауымға, бір уысқа бірігіп жұмған жұдырықтай бола ма десе, далада шашылған малдай жайылып, өз бетіңше күйсейсің. Бүгінде бір ояз келіп оқыранса, айғыр қайырған үйірдей ошарылып, соның ығына түсіп, құйрығыңды шабыңа тығасың. Он ояз, қырық болысыңа тұратын Ақандай саңлағың келсе, көрінгенің құзғындай саңғып, қарғадай шұқисың. Ақан көл еркесі аққуың, көк еркесі сұңқарың емес пе?! Ол қарауыл да, керей де емес, үш жүзіңе ортақ ерке серің, қазағыңның атын тамылжыған әнімен аспанға шығарар бұлбұлың емес пе?» [4, 355-356].

Өзінің даму жолында қай халықтың әдебиеті болмасын әлем аренасында өзінің көркем құндылықтарымен, өзгеге ұқсамайтын салт-сана, дүниетанымымен ерекшеленеді. Қаламгер С.Жүнісов қоғамның шындық бейнесін жасау арқылы тарихи процестегі жеке адам тағдырын, трагедиялық жағдайын қазақ ұлтының болмысы аясында суреттеді.

Әдебиеттің зерттеу объектісі – адам болғандықтан қаламгер тарихи факті негізінде шындық құбылысты жинақтау арқылы Ақан серінің типтік бейнесін қалыптастырып, болмысын, мінез-құлқын даралап, өз ортасынан оқшау тұлға ретінде бейнеледі.

С. Жүнісов қалам тартқан көркем шығарманың идеялық-эстетикалық мәнін автор мен басты қаһарман арасындағы тұтас бірліктен көреміз. Ерте заманнан адам баласының айға, күнге табынуы, табиғаттың тылсым күшінен нәр алуына зер салсақ, Ақанның «адам перісі» атануы да ғажап құбылыс. Адам жанынан таба алмаған қамқорлықты, жанашырлықты Ақан Қоскөлді қимай жағалап жүрген Атақаздан іздейді. Қанат қайырылып жанұшырған құс тағдыры – Ақанның тағдырындай. «Жалғыз қараша қаз түні бойы қаңқылдай-қаңқылдай шаршады ма екен, әлде тіршіліктен енді күдер үздіме екен, тағдырына мойынсұнып төніп қалған өлімді мойындағандай анда-санда бір қиқ етіп әлсіз үн қатады» [9, 395].

Қаламгер Ақан серінің өмір жолымен ұлттық рухтың, салт-дәстүрдің, ұлттық тұрмыс-тіршіліктің, ұлттық ойлау жүйесінің белгілерін саралап, қазақ прозасындағы сал-серілер тұлғасын дер кезінде айқындап берді.

С. Жүнісовтің «Ақан сері» дилогиясы – философиялық тереңдігімен, кез-келген адам көне беретін нәрсе емес қой, өткен-кеткен көре берсе не болады? Оны құдіреттің немесе халықтың гуманизм тұрғысынан адам рухының, қасиеттерінің құндылығымен, бір ұлттың рухани келбетін көрсете алатын Ақан сынды типтік бейнені сомдаған өнер туындысы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Фабдуллин Н. Қаһарман және ұлттық сипат. //Жұлдыз, 1971, №10
2. Сәкен сері (Жүнісов С.) Ақан сері – алыптардың бірі. //Егемен Қазақстан, 1993, 31 шілде
3. Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және әдебиет. Алматы, Ғылым, 2001, 448 б.
4. Жүнісов С. Таңдамалы шығармалар. 2 томдық. Алматы, Жазушы, 1981, Т. 1. Бірінші кітап. Ақан сері. Роман. 368 б.
5. Негимов С. Қазақтың сал-серілері. Ғылыми эсселер. Алматы, Ана тілі, 2005, 128 б.
6. Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер (Құраст. Абдуллин Х., Дәрімбетов Б., Жұмабаев З.). Алматы, Жазушы, 1989, 448 б.
7. Әбдәзұлы Қ. Т.Әлімқұлов шығармашылығы және 60-80-жылдардағы қазақ прозасы. //Фил. ғыл. докторы ғыл. дәреж. алу үшін жаз. дисс. Алматы, 2003
8. Өдібаев Х. Талант, талғам, тағдыр. Алматы, Жазушы, 1971, 256 б.
9. Жүнісов С. Таңдамалы шығармалар. Екі томдық. Алматы, Жазушы, 1981. Т. 2. Екінші кітап. Ақан сері. Роман. Повесть және әңгімелер. 472 б.

СЕКЦИЯ: КУЛЬТУРОЛОГИЯ

Арзикулов Элбой Азим ўгли
(Ташкент, Ўзбекистан)

МАДАНИЯТ БИРЛАМЧИМИ ЁКИ ЦИВИЛИЗАЦИЯ?

Аннотация: Мазкур мақолада маданият ва цивилизация тушунчалари қиёсий таҳлили берилган. Ўрта аср Шарқ алломалари: Абу Али Ибн Сино, Форобий ва бошқаларнинг маданият тушунчасига бўлган қарашлари очиб берилган. Цивилизация тушунчасига бўлган хилма-хил назариялар тадқиқи этилган.

Калит сўзлар: Маданият, “мадина”, Освальд Шпенглер, цивилизация, ворисийлик, Адам Фергюссон.

ЯВЛЯЕТСЯ ЛИ КУЛЬТУРА ПРИОРЕТОМ ИЛИ ЦИВИЛИЗАЦИЕЙ?

Аннотация: В данной статье представлен сравнительный анализ концепций культуры и цивилизации. Ученые Средневекового Востока: Абу Али ибн Сина, Фараби и другие более внимательно изучили понятие культуры. Различные теории о концепции цивилизации были изучены.

Ключевые слова: культура, «Медина», Освальд Шпенглер, цивилизация, преемственность, Адам Фергюссон.

IS CULTURE A PRIORITY OR CIVILIZATION?

Resume: This article presents a comparative analysis of the concepts of culture and civilization. Scientists of the Medieval East: Abu Ali ibn Sina, Farabi and others more closely studied the concept of culture. Various theories about the concept of civilization have been studied.

Keywords: culture, Medina, Oswald Spengler, civilization, succession, Adam Fergusson.

Маданият ва цивилизация моҳиятини билишда уларни бир-бири билан қиёслаш, ҳар бирининг нисбий мустақиллиги ва ўзига хос хусусиятларини ажратиш муҳим методологик аҳамиятга эга.

Маълумки, инсоният яралиб, ер юзида ҳаёт кечиришни бошлаган илк даврлардаёқ бошпана илинжида ғорлар, дарё ва қўл бўйларида ўзларига мос ҳаёт тарзини шакллантиришга интилганлар ва шу йўсинда маданийлашиб борганлар.

Маданият – жамият, инсон ижодий куч ва қобилиятлари тарихий тараққиётининг муайян даражасида, кишилар ҳаёти ва фаолиятининг турли кўринишларида, шунингдек, улар яратадиган моддий ва маънавий бойликларда ифодаланади. Айрим илмий манбаларда “маданият” латинча “култура” сўздан олинган бўлиб, таълим-тарбия, шу жумладан, “ерга дастлабки ишлов бериш” маъносини англатади дейилган бўлса, яна бир баъзи манбааларда “маданият” тушунчаси арабча “мадина” (шаҳар) сўздан келиб

чиққан бўлиб, маълум бир шаҳарга хос деган маънони англатади деб келтириб ўтилган. Шу жумладан, ўрта аср маданиятининг буюк намояндалари Абу Али Ибн Сино, Форобий ва бошқалар маданиятни жамоанинг етуклик шакли сифатида талқин қилганлар. Форобийнинг фикрича, олий даражадаги етуликка фақат жамоа орқалигина эришилади. Унинг таъкидлашича, “Маданий жамият ва маданий шаҳар (ёки мамлакат) шундай бўладики, бу мамлакатда ҳар бир одам касб-ҳунарда озод, ҳамма баробардир, кишилар ўртасида фарқ бўлмайди, ҳар ким ўз истаган ёки танлаган касб-ҳунари билан шуғулланади”. [1; 173 б.]

Маданият тушунчасига Республикамиз Биринчи Президенти Ислоҳ Каримов шундай таъриф берган эди: “Маданият деган сўзни кенг маънода тушуниш керак. Ўз вақтида ишлаб, ўз вақтида дам олиш – бу ҳам маданият. Қуриладиган уйни гуваладан эмас, пишиқ ғиштдан мустаҳкам қилиб қуриш – бу ҳам маданият. Ўз уйи, ўз маҳалласи тозалиги ва ободончилигига эътибор бериш – бу ҳам маданият”. [2]

Маданият – умуминсоний ҳодиса бўлиб, фақат бир халқга тегишли, фақат бир халқнинг ўзигина яратган соф маданият бўлиб қолмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳар бир миллий маданиятнинг асосий қисмини шу миллатнинг ўзи яратган бўлсада, унда жаҳон халқлари яратган умуминсоний маданиятнинг улуши ва таъсири бўлиши табиий ҳолдир. Маданият ҳеч қачон синфий ҳодиса бўла олмайди.

Маданият барчага баравар хизмат қилади. Масалан, санъат ва адабиёт дурдоналари, меъморлик обидалари, мақомлар, фан ютуқлари ва бошқалар барча учун тегишлидир. Тарихий, фалсафий китобларга таянадиган бўлсак “Маданият” тушунчасига 250 дан ортиқ таърифлар берилган.

Маданиятшунослик тарихида маданият ва цивилизация тушунчаларини бир-бири билан айнанлаштириш, бир-бирига қарама-қарши қўйишга қаратилган хилма-хил назариялар мавжуддир.

Цивилизация – бу дунё халқларининг турли даврларда ҳаётнинг ҳамма соҳаларида, яъни ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳаларда эришган ютуқлари ҳамда тараққиёт босқичига кўтарилиш жараёнларидир. Бу жараёнлар эса инсониятнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, жамиятнинг ривожланиш даражаси, моддий ва маънавий маданиятнинг юксалиши, қабилалар ва халқлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни ўз ичига олади.

Цивилизация – атамаси яъни маданият атамасига нисбатан анча кейин, ушбу атамалар XVIII аср ўрталарида вужудга келди. Цивилизация тушунчасини биринчи бўлиб шотланд файласуфи Адам Фергюссон қўллаган. У инсоният тарихини ёввойилик, варварлик ва цивилизация даврларига бўлди. Адам Фергюссон цивилизация деганда ижтимоий ривожланишнинг олий босқичини тушунган.

XVIII аср француз маърифатпарвар файласуфлари цивилизация тушунчасини кенг ва тор маънода қўладилар. Улар кенг маънодаги цивилизация деганда ақл, адолат ва диний бағрикенглик принципларига асосланадиган жамият тараққиётининг юқори босқичини назарда тутдилар. Немис маданиятшуноси Освалд Шпенглер ўзининг “Европа қуёшининг сўниши” (1918 –1922) асарида цивилизацияни инқирозга юз тутган, ўлиб ва емирилиб бораётган маданият сифатида таърифлади. Унинг фикрича, “Маданият жонли организм бўлиб, шахс ижодий қобилияти ва индивидуаллигини тўла намоеън

этади, санъат ва адабиётнинг ривожланиши учун кенг имкониятлар яратади. Цивилизацияда эса техника ва ҳисси азл ҳукмронлик қилар экан, бу нарса бадий ижодга имкон бермайди, инсонни ҳисси махлуққа айлантиради. Цивилизацияга эришиш, шубҳасиз, маданиятнинг бирон-бир даражасига эришиш, маданият эса, ўз навбатида, инсониятнинг цивилизацияга эришганлик кўрсаткичидир». [3]

Маданият – таълим-тарбия билан, ижтимоий талабларни ўзлаштириш билан боғлиқ бўлса, цивилизация давлатнинг пайдо бўлиши, жамият аъзоларида фуқаролик туйғуси, давлат қонунларига нисбатан ҳурмат ҳиссининг шаклланиши билан боғлиқдир.

Ер юзидаги барча халқлар, катта-кичиклигидан қатъий назар, ўзига хос маданиятга эгадир, бунга асло шубҳа йўқ. Бироқ барча халқларни ҳам биз цивилизацияга эришган деб айта олмаймиз. Цивилизация турли тарихий давр ва халқлар маданиятининг ўзаро таъсири, маданий-тарихий жараёндаги ворисийлик сифатида вужудга келади. Маданият цивилизацияга нисбатан замон ва зарурият нуқтаи назаридан бирламчи, етакчи ва аҳамиятлидир. Цивилизацияли тараққиётга эришиш маданий-тарихий ривожланишнинг асосий бош мақсадидир. Дарҳақиқат, аждодларимиз ўз ижтимоий ҳаётларида оддий кундалик турмуш тарзидан юксак маданий тараққиёт йўлини босиб ўтдилар. Содда меҳнат қуроллари бугунги кунда кишиларнинг меҳнат унумдорлигини оширишга қаратилган энг тараққий этган технологик иш қуролларига айланди, оддий лойдан, шох-шабадан бунёд этилган турар жойлар бугунги кунда замонавий хонадонларга айланди. Буларнинг барчаси инсониятнинг доимий изланишлари ва ақлий салоҳиятининг асрлар давомидаги тараққиёти натижасидир.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Абу Наср Фаробий “Фозил одамлар шаҳри” 173-бет
2. Каримов И. А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимиз, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. 12 жилд. Т:Ўзбекистон, 2004
3. ЎЗМЭ. Дин. Биринчи жилд 2000 й.

СЕКЦИЯ: МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

**Абдумаджидов Абдулхай Абдулхакович, Исаходжаева Севара
(Ташкент, Узбекистан)**

СТРУКТУРНО-ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПИЩЕВАРИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

В детской гастроэнтерологии состояние болезни изучено в несравненно большей степени, нежели состояние здоровья, и потому представляют несомненный интерес, актуальны научно-исследовательские работы, посвященные различным аспектам развития пищеварительных функций у здорового ребенка.

На определенных этапах структурного и функционального формирования растущего организма, в частности желудочной секреции, последняя в силу ряда ее возрастных особенностей весьма чувствительна к экзогенному фактору питания. Его несоответствие возрастным преобразованиям составляет причину нарушения эволюционных процессов и возникновения функциональных расстройств, закладывающих фундамент желудочной патологии последующих периодов жизни. Определение этих этапов - важная задача онтогенетических исследований пищеварительных функций

В литературе отмечено, что накопленный к настоящему времени фактический материал не позволяет провести системный анализ развития секреторной функции желудка у подростков: многие аспекты этой проблемы еще не исследованы, а имеющиеся данные единичны и противоречивы.

Специалистами этой области медицины отмечали, что в процессе индивидуального развития организма происходит избирательное и гетерохронное структурно-функциональное совершенствование различных элементов функциональных систем, которые, консолидируясь в целом, интегрируют полноценную функциональную систему, обеспечивающую новорожденному возможность выжить.

Авторами отечественной и зарубежной литературы было отмечено также, что изучение особенностей и закономерностей постнатального онтогенеза пищеварительно-транспортного конвейера углеводов имеет важное значение с точки зрения возрастной физиологии пищеварения, так как переход млекопитающих от плацентарно-амниотрофного питания на лактотрофное и с лактотрофного на смешанное питание связан с глубокими адаптивными перестройками структур и процессов органов пищеварения, в большей степени определяющими конечный приспособительный результат - жизнедеятельность животного.

В последнее время большое внимание исследователей привлекает проблема постнатального становления различных структур и процессов пищеварительной системы и физиологических механизмов их регуляции. Достаточно большое количество литературы имеется по вопросам влияния различных факторов на рост и развитие организма, функциональное развитие желудочно-кишечного тракта в онтогенезе человека и животных. Однако

имеющиеся работы в подавляющем большинстве своем выполнены по определению функциональной активности какого-то одного звена и не дают подробной характеристики пищеварительно-транспортного конвейера питательных веществ в онтогенезе. В настоящее время принята трехстадийная схема пищеварения: полостной гидролиз, мембранный гидролиз и всасывание. По этой схеме мембрана энтероцитов рассматривается как пищеварительно-транспортная поверхность, где реализуется взаимосвязь пищеварительных гидролаз с транспортными механизмами.

Здесь функционирует, по меньшей мере, два типа транспортных систем. Одна из них включает в себя финальные ферменты и транспортеры, образуя, например, мальтазно-транспортные или гамма-амилазно-транспортные ансамбли, обеспечивающие всасывание мономеров, которые появляются в процессе гидролиза ди- и полимерных соединений. Другая система включает переносчики, присутствующие в "свободном" виде и транспортирующие мономерные соединения, поступающие в составе пищи. Финальные ферменты и транспортные системы тесно взаимодействуют между собой: присоединяя субстрат с активным центром фермента, повышают сродство переносчика к всасываемому продукту, и, наоборот, присоединяя продукты гидролиза к контактной площадке переносчика, повышают сродство фермента к субстрату.

Экспериментально доказано авторами литературы, что пищеварительно-транспортные ансамбли являются одним из важнейших звеньев в общей цепи процесса ассимиляции питательных веществ. Нарушение их функции приводит к целому ряду тяжелых заболеваний, например, к селективной непереносимости некоторых ди- и полисахаридов при нормальном усвоении моносахаридов. Сдвиги от нормы функциональной активности собственно-транспортной системы чреваты изменениями всасывания мономерных компонентов пищи. За последние два-три десятилетия было продемонстрировано, что адаптация организма к условиям среды осуществляется на уровне взаимодействия различных звеньев пищеварительно-транспортного конвейера, причем такая форма приспособления является доминирующей.

А также дальнейший анализ литературы показал, что исследование физиологических систем организма человека с точки зрения онтогенеза остается актуальной задачей до настоящего времени. Традиционно в возрастной физиологии принято рассматривать каждый этап онтогенеза исходя из представления о его адаптивном характере и надежности функционирования организма.

Особый интерес при изучении физиологических параметров детского организма представляют чувствительные (наиболее благоприятные для развития) и критические (с высокой степенью риска) периоды развития, к которым относят подростковый возраст. Включение половых гормонов в систему регуляции существенно воздействует на метаболизм и функциональные возможности органов. Биологические изменения, связанные с половым созреванием, закладывают основы всех последующих процессов развития.

Анализируя литературы мы убедились, что рациональное питание - один из основных экзогенных факторов, способствующих росту и развитию детского

организма. Доказано воздействие питания на рост и течение полового созревания.

Зарубежные источники литературы также показали, что ни климат, ни раса не влияют на темпы полового созревания в такой степени, как питание. Недостаточное питание и гастроэнтерологическая патология задерживают начало пубертатного периода, что проявляется в запаздывании ускорения роста и подтверждается относительно низким содержанием в крови половых гормонов. Переедание или ожирение ускоряют половое созревание.

Пища ощутимо влияет почти на все звенья функционирования пищеварительно-транспортного конвейера. Неадекватное питание наносит удар в первую очередь по энзиматическому комплексу желудочно-кишечного тракта. Таким образом, требования к виду пищи строго лимитированы онтогенетическим развитием железистого аппарата желудка, а также развитием и зрелостью регуляторных аппаратов.

Специалистами установлено, что достаточно высокий уровень детской гастроэнтерологической заболеваемости и имеющаяся тенденция к его повышению за последнее десятилетие также подтверждают актуальность научных разработок, связанных с особенностями становления основных функций органов пищеварения на различных этапах онтогенетического развития детского организма.

Именно в пубертатном периоде онтогенеза происходит значительное учащение патологии желудочно-кишечного тракта.

Сегодня постулатом стало утверждение о том, что многие заболевания желудочно-кишечного тракта, которыми страдают взрослые, берут свое начало в детском возрасте. Таково происхождение гастроэнтерологических заболеваний у 40-60% взрослых пациентов.

Около 30% отклонений в деятельности желудочно-кишечного тракта, выявленных в критические периоды, являются функциональными (реактивными или защитно-приспособительными), более половины из них проходят бесследно даже без терапии. В то же время значительная часть функциональных нарушений при определенных условиях прогрессирует и переходит в хронические.

Развитию хронического гастродуоденита у детей и подростков, как считают многие исследователи, сопутствует разбалансировка вегетативной регуляции с нарушением адаптационных механизмов, приводящая к неудовлетворительной деятельности вегетативной нервной системы у 75% больных. Согласно данным отечественных авторов в патогенезе хронического дуоденита основная роль отводится периодическому нарушению равновесия между факторами защиты и агрессии. Нарушение защитного барьера может быть одним из пусковых механизмов формирования гастроэнтерологических заболеваний у детей и подростков.

Изучение закономерностей становления и диапазона вариаций желудочной секреции у здоровых подростков необходимо также для определения показателей «нормы». Знание функционального состояния секреторного аппарата желудка, возрастных нормативов секреторной реакции на применяемые раздражители позволяет четко дифференцировать возрастные и патологические изменения секреторной функции желудка.

Таким образом, в конце литературного анализа можно сказать, что вопросы детальной характеристики различных звеньев пищеварительно-транспортного конвейера питательных веществ в онтогенезе и механизма их возрастных перестроек остаются все еще актуальной проблемой физиологии питания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Кононов, А. В. Цитопротекция слизистой оболочки желудка: молекулярно-клеточные механизмы / А. В. Кононов // Рос. журнал гастроэнтерологии, гепатологии, колопроктологии. 2006. - № 4. — С. 16 — 23.
2. Коротько, Г. Ф. Физиология системы пищеварения / Г.Ф. Коротько. - Краснодар, 2009. 608 с.
3. Корсунский, А. А. Хеликобактериоз и болезни органов пищеварения у детей / А. А. Корсунский, П. Л. Щербаков, В. А. Исаков. М.: Медпрактика, 2002.- 168 с.
4. Frus-Hansen, L. Antral G-cell in gastrin and gastrin-cholecystokinin knockout animals / L. Frus-Hansen, N. Wierup, J.F. Rehfeld, F. Sundler // Cell and Tissue Res. - 2005. - 321, № 1. - P. 141-146.
5. Varny J. W., Varny, Burwinkle T. M., Seid M. The PedsQL-4 as a school population health measure: feasibility, realibility, and validity. Qual. Life Res. 2006. vol.15 №2. pp. 203-215
6. Brandtzaeg, P. Current understanding of gastrointestinal immunoregulation and its relation to food allergy / P. Brandtzaeg // Ann. N. Y. Acad. Sci. 2002. - Vol. 964.-P. 13-45.

Ходжанов И. Ю., Исмаилова И. Р.
(Ташкент, Узбекистан)

ЭЛАСТИЧНЫЙ ОСТЕОСИНТЕЗ ПРИ ПЕРЕЛОМАХ ДЛИННЫХ КОСТЕЙ НИЖНИХ КОНЕЧНОСТЕЙ У ДЕТЕЙ

Актуальность: Роль дорожно-транспортных происшествий не потеряло своего значения при развитии высокоэнергетических переломов длинных костей нижних конечностей.

Материалы и методы: В клинике детской травматологии НИИ ТО за 2014 по 2019 гг. пролечено 14 детей с переломами длинных костей нижних конечностей; бедренной кости у–6, переломы костей голени у–8. Мальчики составили с переломами бедренной кости у–6, костей голени – 5, девочки соответственно 0 и 3. Возраст больных с 5-7 лет -1, 8-10 лет -4, 11-17 лет -9. Правосторонние повреждения преобладали, составляя 9 детей. Всем больным проведены стандартные рентгенографические исследования. При всех диафизарных переломах остеосинтез проведена под ЭОП контролем. При подборе эластического стержня придерживались стандарта, что конструкция заполняла 40 % диаметра костномозгового канала.

Результаты и их обсуждения: Показаниями к данному виду остеосинтеза являются нестабильные косые или оскольчатые диафизарные и метадиафизарные переломы бедренной кости и костей колени, поперечные

диафизарные переломы со смещением и переломы с интерпозицией мягких тканей.

Преимуществом данной методики заключается в том, что оно является малоинвазивным среди существующих методик, кроме вышеперечисленных метод отличает низким уровнем гнойных осложнений. Отсутствие дополнительной иммобилизации и восстановление опороспособности через 2-3 месяцев дает ребенку раннему возвращению к полноценной жизни. Репозиция костных отломков под ЭОП и проведения эластических штифтов через маленькие разрезы определяют приоритетность данного остеосинтеза в детском возрасте. Мало травматичность вмешательства имеет особое место у больных с поли- травмой в urgentных условиях, при многооскольчатых переломах и при патологических переломах. Отсутствие хирургической агрессии в области перелома создает благоприятные предпосылки для консолидации поврежденной кости. Достаточная стабильность костных отломков исключает применение дополнительной наружной иммобилизации гипсовой повязкой или разными шинами. Ребенку, начиная с первого месяца остеосинтеза разрешается нагружать поврежденную конечность и это механически стимулирует консолидацию перелома.

Выводы: Таким образом, остеосинтез диафизарных переломов детского возраста требует тщательного подбора показаний к оперативному лечению и подбора вида остеосинтеза, который должен отвечать анатомо-функциональному состоянию растущего организма. Наше полученные результаты показывают, что метод может быть широко применен в разных клиниках детского возраста.

**Sadykova A.A., Husanboeva O. X.
(Tashkent, Uzbekistan)**

ANALYSIS OF THE WORK OF MEDICAL PERSONNEL IN THE ASPECT OF HYGIENE

A lot of material has been accumulated on the problem of burnout in domestic and foreign science, but differences on the mechanisms of burnout and its structure remain today. Modern scientists view it as a result or as a process.

Scientists who treat burnout as a result accept it as a syndrome, in turn made up of blocks, "symptoms".

K. Maslach and S. Jackson, put forward a three-component model of burnout, which is now generally accepted, which includes:

- emotional exhaustion (bad mood, inner emptiness);
- depersonalization (cynicism towards staff and patients);
- reduction of professional achievements (a sense of incompetence and awareness of their own insolvency, slowness).

Proponents of the four-component model also add specifics of the type of work activity.

D. green, as a proponent of the two-component model, combines emotional exhaustion and depersonalization into one component that appears with the reduction of professional achievements.

The single-component models Of E. pines and E. Aronson combine the state of physical, mental and emotional exhaustion caused by prolonged stay in a situation that requires a large amount of emotional resources.

As a process, burnout is considered as a destructive development of personal and professional qualities that has stages. M. Burish defined six dynamic phases in burnout. He believed that the basis is a mismatch of inclusion and the results obtained from the work.

At the same time, the problem of reversibility—irreversibility of burnout has not been sufficiently studied. Representatives of the structural-performance approach believe that the professional burnout syndrome is irreversible. Supporters of the procedural direction of studying this phenomenon, note that it can be reversible with a coordinated, comprehensive work to improve working conditions and employee well-being.

Longitudinal studies are particularly promising when studying this phenomenon, taking into account the peculiarities of its course, the difference in the depth of influence for representatives of different professions; representatives of the same professions who live in different working conditions.

The lack of results of such studies in the Russian literature forces us to search for alternatives: burnout can be studied on representatives of the profession, where it is produced especially quickly. Factors related to work include: place in the service hierarchy, the level of staffing, excessive requirements and violations of labor laws (excessive work, overtime, delay or "cut "of wages), length of service, age of the doctor, as well as negative characteristics of his activities (overwork, high risk of infection with an infectious disease that is carried by the patient, misunderstanding on the part of patients and colleagues, conflict situations, weak social support, boredom, limited resources, "unfair struggle" in the medical team, lack of basic gratitude, professional legal insecurity and a sense of social injustice, the degree of moral degradation of colleagues, a violation of the balance of effort and reward received, the duration of the internship, etc.).

At the same time, the results of a study of employees of customer hotlines suggest that the risk of burnout, as well as the depth of its destructive influence on the doctor, depends heavily on the professional motivation of the doctor: specialists who aim at career growth, authority, recognition, as well as material remuneration ("external" factors that determine their own value as a professional) are more susceptible to emotional burnout than those who aim at satisfying any internal emotional and spiritual needs.

The literature notes the fact that the number of unrealized expectations, the degree of significance of these hopes for the doctor positively correlate with burnout, its severity. The " burnout " doctor becomes apathetic, sluggish, loses meaning in development and loses the ability to feel happy. All of the above can be called an "existential vacuum": dissatisfaction with life appears, all interest in it is lost. At the same time, dissatisfaction with life can be both a consequence of burnout and its result. A decrease in personal achievements and responsibilities leads to a decrease in the subjective assessment of the quality of life, dissatisfaction with work, problems of self-control, mood lability, deterioration of relationships with people, and the appearance of psychosomatic diseases. A group of doctors found a link between burnout and dissatisfaction with various aspects of life. Dissatisfaction with work and

career growth was correlated with feelings of hopelessness and despair, decreased empathy, personal detachment, "emotional exhaustion" and a burnout phase.

The authors also noted that the experience of loneliness can also cause burnout. A high degree of burnout reduces sensitivity not only to other people, but also to yourself. This weakens the experience of loneliness as a defense against suffering. Emotional exhaustion and depersonalization are negatively correlated with the degree of loneliness experience: dulling the freshness of the feeling affects a more insensitive attitude to oneself, leading to a decrease in the experience of loneliness.

The results of a study of burnout of doctors showed that the worse the emotional subjective state, the more pronounced the various phases and consequences of burnout in them, the less they will show empathy for patients. The higher the degree of exhaustion, the more noticeable the desire of the professional to avoid thoughts or contacts with patients. And the greater will be the experience of distress, how strong is the feeling of despair, apathy-the feeling of being "trapped in a cage". The stronger the professional confidence, the value taken when treating patients of action, the more he tries to "save the emotion", and the brighter it appears in the actions of the expert in the field of communication: there is a complete or partial loss of interest in the subject of professional activities.

By studying the occurrence of burnout, it can be concluded that work requirements and resources for work, of great importance, are related. Based on the above, burnout factors may be related to work requirements and resources associated with the performance of the work. Work requirements are defined as physical, psychological, social, and organizational aspects that require sustained physical, psychological effort, or skill, and therefore result in certain physiological / psychological costs.

Examples of work requirements include stress, both physical, during the performance of professional duties, and mental, when interacting with patients. Often, the cause of conflicts among colleagues of equal status, and different, where the "aggressor" can act as a higher person in the hierarchy (head of the Department, chief physician) and lower (Junior and middle). staff, resident, etc.); conflicts may also arise between the patient and their relatives and the attending physician. When medical personnel are faced with high demands for work and have limited resources to perform it, they are at risk of developing burnout. Work requirements play a crucial role in poor health and, to a lesser extent, in the motivational process. They are an important correlate of emotional exhaustion, whereas resources are the most important correlates of depersonalization.

Working conditions are used to ensure that patients can receive care, facilitate and speed up the process itself. Also, labor resources include the time required to perform the work, flexibility of the work schedule, freedom in making decisions when treating the patient, support from the management, a favorable emotional climate in the team, feedback from the patient, prospects for climbing the career ladder, the possibility of expanding professional powers and training in additional specialties, professional retraining.

The higher the requirements for the quality of work performed and the emotional stress in the process of its implementation, the stronger the impact of working conditions and resources. All types of resources have motivating potential and are particularly useful when needed. Self-confidence and a positive attitude to

events can act as a resource when performing professional duties, and they can neutralize the destructive impact of negative events.

In surveys conducted among students of medical schools in the United States, it was found that the majority begins to feel insurmountable difficulties at the clinical stage of training. This was due to the discrepancy between the school schedule and their daily routine, and the disproportionate and unbalanced physical and emotional load.

Analyzing the literature it can be noted that in our country is similar, but different situation: the same internal, external "return" is important to students as the learning environment in medical school, its security, teachers and their professional and personal qualities "solidity", the level of requirements.

Thus, summing up the results of the literary analysis, it can be noted that professional burnout in doctors is the result of a complex interaction: their subjective assessment of reality: the quality of education in higher education, career prospects and personal freedom.

REFERENCES

1. Pines E., Maslach K. social psychology Workshop: TRANS. SPb.: Peter, 2003. 528 P.
2. The Eagle.E. Syndrome of mental burnout of the person. Moscow: Institute of psychology, RAS, 2005. 330 P.
3. A. L. Zhuravleva, E. A. Sergienko. Stress, burnout, coping in the modern context / Under. ed.: Publishing house " Institute of psychology of the Russian Academy of Sciences», 2011. 512 P.
4. Bakker A. B., Demerouti E. the Job demands-resources theory: taking stock and look ahead // J. Occup. Health Psychol. 2016.Tom. 21, N 4. P. 1-14.

СЕКЦИЯ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Kenjebaeva Klara Berdimuratovna
(Nukus, Uzbekistan)

TORTINCHOQLIKNI BARTARAF ETISHGA MO`LJALLANGAN TRENING MASHG`ULOTLARI

Biz mamlakatimizning istiqboli yosh avlod qanday tarbiya topishiga, qanday ma`naviy fazilatlar egasi bo`lib voyaga etishiga, farzandlarimizning hayotga nechog`li faol munosabatda bo`lishiga, qanday oliy maqsadlarga xizmat qilishiga, bog`lik ekanini xamisha yodda tutishimiz va biz farzandlarimizning barkamol ruhiy dunyosi uchun, ularning ma`naviy-ahloqiy jihatdan etuk, jismonan sog`lom bo`lishi uchun doimo qayg`urishimiz, kurashmog`imiz zarur.

Yoshlar bizning ertangi kunimiz, shu bois ham har jihatdan barkamol bo`lgan avlod eng avvalo oila muhitida shakllanib boradi. Jamiyatda yoshlarni har tomonlama etuk rivojlanishiga nafaqat tashqi muhit va omillar to`sqinlik qilmoqda, balki ularning o`z ichki ruhiy hissiyotlarida namoyon bo`layotgan ko`pgina salbiy kechinmalar ham ular oldidagi katta muammo bo`lib hisoblanadi. Ma`lumki, bolalarda mavjud bo`lgan, o`ziga past baho berish, o`ziga ishonmaslik, xavotirlanish, hayajonlanish va boshqa ko`pgina psixologik omillar, psixologiya omillar, psixologiya sohasida olimlar tomonidan har tomonlama va turlicha usullar bilan o`rganilgan Mazkur psixologik treningga kiritilgan barcha mashq va topshiriqlar shaxslarda namoyon bo`ladigan, xavotirlanish, shaxslararo muloqotga kirisha olmaslik, o`z-o`ziga nisbatan noadekvat, past baho berish, mustaqil fikrini aytishga qiynalish, uyalish, tortinchoqlik hissiyotlarini bartaraf etish maqsadida va shu bilan birga muloqotchanlik sifatlarini oshirishga, to`g`ri munosabatlarga kirishish ko`nikmalarini rivojlantirish uchun xizmat qiladi.

Bu mashg`ulotlar har bir shaxsga, o`zini va atrofdagilar bilan bo`lgan munosabatlarini yanada yaxshiroq tushunishga, tengdoshlari bilan bo`lgan munosabatlarda uchraydigan qiyinchiliklarni engishni o`rganishga, o`zining kuchli va kuchsiz tomonlarini bilib olishga, eng muhimi, o`zini o`zgartirishga yordam beradi.

“O`z fikringni ayt” mashqi/10min/

Mashq maqsadi: Bu mashq orqali bolalarda ichki ruhiy holatini bilib olishga va bunday vaziyatlarda o`zini qanday his qilishlarini qisman bilib olish mumkin.

Guruh davra bo`lib o`tiradigan va boshlovchi guruhga quyidagi savollarni beradi. “sinifdoshlaringdan ko`pchilik bolalar senga do`stona munosabatda ekanliklari rostmi?”, “Gohida seni o`qituvchi javob berishga chaqirganda kuchli hayajonlanasanmi?”. Har bir ishtirokchi savollarga o`zining mustaqil fikrini aytish kerak.

“Yomg`ir” mashqi/20min/

Mashq maqsadi: kayfiyatni ko`taradi, harakatchanlikni oshiradi, guruhda iliq munosabatni yaratishga yordam beradi.

Ishtirokchilar aylana ko`rinishida turib olishadi. Bunda jimlik hukm surishi kerak. Boshlovchi “Hozir siz yomg`ir tovushini eshitasiz, lekin buning uchun mening harakatlarimni takrorlashingiz kerak”, - deydi. Boshlovchi o`rtada turib har bir ishtirokchining oldiga keladi va uning ko`ziga qarab, muayyan harakatlarni bajarish

ko`rsatadi. Har bir ishtirokchi toki boshlovchi butun davrani aylanib kelib boshqa harakatni ko`rsatmagunicha shu harakatni bajarib turishi zarur.

Harakatlar:

- kaftlarni bir-biriga ishqalash;
- barmoqlarni qirsillatish;
- tizzalarni shapatilash, oyoqlarni do`pillatash;
- tizzalarni shapatilash;
- barmoqlarni qirsillatish;
- barmoqlarni qirsillatish.

“Ishonch paravozi”/10min/

Mashq maqsadi: ishtirokchilar o`rtasida ishonchni paydo qilishga, e`tiborliroq bo`lishga yordam beradi.

Barcha ishtirokchilar bir guruh a`zolarining hammasi ko`zlarini yumishadi va bir-birlarining belidan ushlab olishadi. Birinchi ishtirokchining vazifasi “paravoz”ni xona bo`ylab to`siqlar (yo`llar) orasidan olib yurish, qolganlar esa oldindagi ishtirokchining harakatlariga mos ravishda to`siqlar orasidan urinmay-surinmay o`tishlari darkor.

“Kompliment – sovg`a” mashqi/5min/

Mashq maqsadi: bu mashq guruhda iliq emotsional muhitni shakllantirish, ishtirokchilarning bir-birini tushunish darajasini oshirish uchun xizmat qiladi.

Har bir ishtirokchi doira bo`ylab o`zidan keyin o`tirgan ishtirokchiga “Menga sendagi.....yoqadi” tarzida ifodalanuvchi gapdan foydalanib samimiy kompliment aytadi va imo-ishora bilan qandaydir sovg`ani topshiradi. Sovg`ani qabul qilgan tomon qo`shnisining imo-ishoralari asosida unga qanday sovg`a topshirilganini topadi.

“Chigalni echish” mashqi /20 min/

Mashq maqsadi: ishtirokchilar o`rtasida birdamlikni, ahillikni, bir-biriga yordam berishni va iliq muxitni shakllantirishga yordam beradi.

Qatnashchilar doira shaklida tik turadilar. Ishtirokchilarning orasidan birontasini tanlab olinib eshik tashqarisiga chiqariladi. Qolganlar bir-birlarini qo`llarini qattiq ushlagan holda yaqinroq kelib bir-birlarini ustidan o`tadi va boshlovchi yordamida chigal hosil qilinadi.

Chigal hosil qilingandan keyin boshlovchi tanlab olingan ishtirokchini xonaga taklif qiladi. Uning vazifasi chigalni echishdir. Chigalni tez fursatda echa olsa mashqni yana takrorlash mumkin. Agar vaqt cho`zilib ketsa boshlovchi yordam berishi mumkin.

“O`xshatib ko`r” mashqi /10 min/

Mashq maqsadi: guruxda iliq muhitni yaratadi, kayfiyat ko`tariladi, tortinchoqlikni engishga, ishtirokchilar bir-birlarini yanada yaqinroq bilib olishga yordam beradi.

Ishtirokchilar davra bulib o`tiradilar. «Hozir har bir ishtirokchi yonidagi o`ng tomonda o`tirgan o`rtog`inig qulog`iga biron bir hayvonning nomini aytadi va sherigi shu hayvonning harakatlarini imo ishora orqali ko`rsatishi kerak. O`tirgan ishtirokchilar u qanday hayvon ekanligini topishi kerak». Har bir ishtirokchi bir-birini qaytarmagan holda turli xil hayvon harakatlarini o`xshatishi kerak.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov.I. A Yuksak ma`naviyat - engilmas kuch.-Toshkent-2008
2. Galiguzova L. N. Psixologicheskiy analiz fenomena detskoy zastenчивosti// Voprosi psixologii.-2000. -№5.-s.28-38.
3. Zimbardo F. Zastenчивost (chto eto takoe i kak s ney spravlyat' siya).-SPb.:Piter press,1996.-256 b.
4. Il'in e.P. Emotsii i chuvstva.-SPb.Piter.2009.
5. Nishonova Z. T., Xalilova N. I. Psixokorreksiya.Toshkent-2006
6. Ragov e.I.Nastol'naya kniga prakticheskogo psixologa. Ucheb.Posobie:-M.Izdvo VLADOS-PReSS,2003.

Zohidova Mashhura Botirxonovna
(Qarshi, Uzbekistan)

**O'QUVCHI SHAXSINI KAMOLGA YETKAZISHDA FAOLIYATNI
TO'G'RI TASHKIL ETISH**

Bola shaxsining rivojlanishiga maktab muhim rol o'ynaydi. Maktabda bola ta'lim-tarbiya oladi, do'stlari va o'qituvchilar bilan muloqotga kirishadi, dunyoqarashi va ma'naviy dunyosi boyib boradi. O'quvchi maktab jamoasi bilan yaqindan aloqana kirishar ekan, tarbiya muhit kabi inson kamolotiga ta'sir etuvchi tashqi omillardan hisoblanadi. Tarbiyaning xususiyati shundaki, u aniq maqsadni ko'zlab, insonda ijobiy fazilatlarni tarkib toptirish yo'lida tarbiyachi rahbarligida muntazam amalga oshirib boriladi.

Ammo tarbiya ta'sirining kuchi va uning natijasi irsiyat va muhit kabi omillarning hamkorligi bilan belgilanadi. Inson kamoloti irsiyat yo'li bilan orttirilgan va tabiiy layoqatlar bilan belgilanib qolmay, balki butun hayoti davrida uni qurshab olgan voqelik ta'sirida orttirgan xususiyat va sifatlar bilan ham belgilanadi.

Shubhasiz tarbiya odamning ko'zi, sochi, terisining rangiga, uning badani tuzilishiga ta'sir eta olmaydi, lekin jismoniy taraqqiyotga ta'sir etishi mumkin. Chunki maxsus tashkil etilgan jismoniy mashqlar orqali bolaning salomatligi mustahkamlanadi va chiniqtiriladi. Insonning tabiiy qobiliyati faqat tarbiya orqali, uni ma'lum bir faoliyat turiga jalb qilish orqali rivojlanishi mumkin.

Ma'lumki, bola layoqatini rivojlantirish, uni qobiliyatga aylantirish va hayotga mos holda o'tirish uchun mehnatsevarlik va ishchanlik kerak. Mehnatsevarlik va muttasil o'tirib ishlash kabi fazilatlar faqat tarbiya natijasida orttiriladigan fazilatlardir. Garchand inson kamolotiga ta'sir etadigan omillar bir qancha bo'lsa ham, lekin maxsus tarbiya muassasalarida tarbiyachi rahbarligida amalga oshiriladigan tarbiya jarayoni etakchi hisoblanadi. Chunki, birinchidan, tarbiya ta'sirida turli fazilatlar o'zlashtiriladi va bilim, ma'lumot egallanadi, mehnat va texnik faoliyat bilan bog'liq ko'nikmalar, malakalar ham maxsus uyushtirilgan tarbiya orqali hosil qilinadi.

Ikkinchidan, tarbiya tufayli tug'ma kamchiliklarni ham o'zgartirib, shaxsni kamolga etkazish mumkin. Masalan, ko'rlar, gunglar ham o'qitilib, sog'lom kishilar qatori hayotga tayyorlanadi.

Uchinchidan, tarbiya yordamida muhitning salbiy ta'sirini ham yo'qotish yoki bartaraf qilish mumkin.

To'rtinchidan, tarbiya doimo kelajakka qaratilgan maqsadni belgilaydi. Shu tufayli, u shaxsning kamolga etishini tezlashtiruvchi rol o'ynaydi. Inson kamol topishida maktabning ahamiyati katta. Bolalar maktabga qadam qo'yar ekan, ular o'quv mehnati bilan band bo'ladilar. Bolalar maktabda fan asoslarini egallash bilan birga, ularda sekin-asta ilmiy dunyoqarash shakllanib boradi. O'qituvchi-tarbiyachilarning rahbarligida insonga xos bo'lgan yuksak fazilatlarini egallaydilar. Tarbiyaviy ishlarni reja asosida tashkil etish, bolani tarbiyalashda oilaga har vaqt yordam ko'rsatadi. Pedagog o'z o'quvchisining oilaviy sharoitidan xabardor bo'lishi, pedagogik maslahatlarga, yordamga muhtoj bo'lgan oilalarga yordam berishi muhim. Tarbiyachi uchun bola bo'sh vaqtini kimlar bilan va nimalar bilan mashg'ul bo'lib o'tkazayotgani ahamiyatsiz emas. Chunki o'z holiga tashlab qo'yilgan bola ko'chaning salbiy ta'siriga berilib ketishi mumkin.

Shaxs va uning faolligi jamiyat bilan doimiy munosabatni ushlab turuvchi, o'z-o'zini anglab, har bir harakatini muvofiqlashtiruvchi shaxsga xos bo'lgan eng muhim va umumiy xususiyat – bu uning faolligidir. Faollik (lotincha «actus» - harakat, «activus» - faol so'zlaridan kelib chiqqan tushuncha) shaxsning hayotdagi barcha hatti harakatlarini namoyon etishini tushuntiruvchi kategoriyalardir. Bu- o'sha oddiy qo'limizga qalam olib, biror chiziqcha tortish bilan bog'liq elementar harakatimizdan tortib, toki ijodiy uyg'onish paytlarimizda amalga oshiradigan mavhum fikrlashimizgacha bo'lgan murakkab harakatlarga aloqador ishlarimizni tushuntirib beradi. Shuning uchun ham psixologiyada shaxs, uning ongi va o'z-o'zini anglashi muammolari uning faolligi, u yoki bu faoliyat turlarida ishtiroki va uni uddalashiga aloqador sifatleri orqali bayon etiladi. Fanda inson faolligining asosan ikki turi farqlanadi:

A. Tashqi faollik- bu tashqaridan o'z ichki istak-hohishlarimiz ta'sirida bevosita qo'rish, qayd qilish mumkin bo'lgan harakatlarimiz, mushaklarimizning harakatlari orqali namoyon bo'ladigan faollik.

B. Ichki faollik – bu bir tomondan u yoki bu faoliyatni bajarish mobaynidagi fiziologik jarayonlar (moddalar almashinuvi, qon aylanish, nafas olish, bosim o'zgarishlari) hamda, ikkinchi tomondan, bevosita psixik jarayonlar, ya'ni aslida ko'rinmaydigan, lekin faoliyat kechishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni o'z ichiga oladi.

Misol tariqasida hayotdan shunday manzarani tasavvur qilaylik: uzoq ayriliqdan so'ng ona o'z farzandi visoliga yetdi. Tashqi faollikni biz onaning bolasiga intilishi, uni quchoqlashi, yuzlarini siylashi, ko'zlaridan oqqan sevinch yoshlarida ko'rsak, ichki faollik-o'sha ko'z yoshlarini keltirib chiqargan fiziologik jarayonlar, ichki sog'inchingin asl sabablari (ayriliq muddati, nochorlik tufayli ayrilik kabi yashirin motivlar ta'siri), ko'rib idrok qilgandagi o'zaro bir-birlariga intilishni ta'minlovchi ichki, bir qarashda ko'z bilan ilg'ab bo'lmaydigan emotsional holatlarda namoyon bo'ladi. Lekin shu manzarani bevosita guvohi bo'lsak ham, taxminan qanday jarayonlar kechayotganligini tasavvur qilishimiz mumkin. Demak, ikkala turli faollik ham shaxsiy tajriba va rivojlanishning asosini tashkil etadi. Bir qarashda har bir aniq shaxsga uning ehtiyojlariga bog'liq bo'lib tuyulgan bunday faollik turlari aslida ijtimoiy xarakterga ega bo'lib, shaxsning jamiyat bilan bo'ladigan murakkab va o'z aro munosabatlarining oqibati hisoblanadi Inson faolligi «harakat», «faoliyat», «xulq» tushunchalari bilan chambarchas bog'qo'lib, shaxs va uning ongi masalasiga borib taqaladi. Shaxs aynan turli faolliklar jarayonida shakllanadi, o'zligini namoyon qiladi ham. Demak, faollik yoki inson faoliyati passiv jarayon bo'lmay, ongli ravishda boshqariladigan faol jarayondir. Inson faolligini mujassamlashtiruvchi harakatlar

jarayoni faoliyat deb yuritiladi. Ya'ni, faoliyat-inson ongi va tafakkuri bilan boshqariladigan, undagi turli-tuman ehtiyojlardan kelib chiqadigan hamda tashqi olamni va o'z-o'zini o'zgartirish va takomillashtirishga qaratilgan o'ziga xos faollik shaklidir. Bu-yosh bolaning real predmetlar mohiyatini o'z tasavvurlari doirasida bilishga qaratilgan o'yin faoliyati, bu-moddiy ne'matlar yaratishga qaratilgan mehnat faoliyati, bu-yangi kashfiyotlar ochishga qaratilgan ilmiy-tadqiqotchilik faoliyati, bu-rekordlarni ko'paytirishga qaratilgan sportchining mahorati va shunga o'xshash. Shunisi xarakterliki, inson har daqiqada qandaydir faoliyat turi bilan mashg'ul bo'lib turadi.

Faoliyatning amalga oshishi va shaxs xulq-atvorini tushuntirish uchun psixologiyada «motiv» va «motivatsiya» tushunchalari ishlatiladi. «Motivatsiya» tushunchasi «motiv» tushunchasidan kengroq ma'no va mazmunga ega. Motivatsiya – inson xulq-atvori, uning bog'lanishi, yo'nalishi va faolliginitushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmuini bildiradi. Bu tushuncha u yoki bu shaxs xulqini tushuntirib berish kerak bo'lganda ishlatiladi, ya'ni: «nega?», «nima uchun?», «nima maqsadda?» degan savollarga javob qidirish- motivatsiyani qidirish demakdir. Demak, u xulqning motivatsion tasnifini yoritishga olib keladi.

Shaxsning jamiyatda odamlar orasidagi xulqi va o'zini tutishi sabablarini o'rganish tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan narsa bo'lib, masalani yoritishning ikki jihati farqlanadi: a) ichki sabablar, ya'ni hatti-harakat egasining subyektiv psixologik xususiyatlari nazarda tutiladi (motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, mo'ljallar, istaklar, qiziqishlar va hokozolar); b) tashqi sabablar – faoliyatning tashqi shart-sharoitlari va holatlari. Ya'ni, bular ayni konkret holatlarni kelib chikishiga sabab bo'ladigan tashqi stimullardir. Shaxs xulq-atvorini ichkaridan, ichki psixologik sabablar tufayli boshqarish odatda shaxsiy dispozitsiyalar ham deb ataladi. Ular shaxs tomonidan anglanishi yoki anglanmasligi ham mumkin. Ya'ni, ba'zan shunday bo'ladiki, shaxs o'zi amalga oshirgan ishi yoki o'zidagi o'zgarishlarga nisbatan shakllangan munosabatning haqiqiy sababini o'zi tushunib yetmaydi, «Nega?» degan savolga «O'zim ham bilmay qoldim, bilmayman», deb javob beradi. Bu anglanmagan dispozitsiyalar yoki ustanovkalar deb ataladi. Agar shaxs biror kasbga ongli tarzda qiziqib, uning barcha sir-asrorlarini egallash uchun astoydil harakat qilsa, bunda vaziyat boshqacharoq bo'ladi, ya'ni, dispozitsiya anglangan, ongli hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan motiv– konkrketroq tushuncha bo'lib, u shaxsdagi u yoki bu xulq – atvorga nisbatan turgan moyillik, hozirlikni tushuntirib beruvchi sababni nazarda tutadi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, inson faqat faoliyatda rivojlanadi, undan tashqarida rivojlanish yo'q. Bola juda yoshligidan boshlaboq kattalar yordamida tashqi muhit bilan turli xil aloqada bo'ladi. Maktab yoshida bu aloqalar o'qish va shu bilan bog'liq bo'lgan boshqa faoliyat bilan bog'lanadi va bular rivojlanish uchun manba sanaladi.

Pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirilgan har qanday faoliyat shaxsning aqliy va irodaviy rivojlanishiga ta'sir etadi. Demak, bola ulg'aya borgan sari uning faoliyati ham shakli va mazmuni bilan hamohang o'zgarib boraverar ekan.

Masalan, bog'cha yoshida bolalarning asosiy faoliyat turi o'yin bo'lsa, maktab o'quvchisi uchun o'qib, mehnat qilish asosiy faoliyat bo'lib qoladi. Demak, bola hayotida faoliyat turlarining o'zaro munosabati ham o'zgaradi va buning ta'sirida bola kamoloti ham yangi, yuqoriroq bosqichga ko'tariladi.

Umuman, pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirilgan har qanday faoliyat bola shaxsining aqliy, axloqiy, estetik, jismoniy va irodaviy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Rahbarlik qilinmagan faoliyat esa bir yoqlama yoki salbiy ta'sir etishi mumkin.

Shunday qilib, inson taraqqiyotining ilmiy konsepsiyasi inson kamolotiga ta'sir etadigan omillarni tahlil etib, inson kamoloti va uning shaxsini shakllantirishni yagona va bir butun jarayon ekanligini ta'kidlaydi. Bu jarayonda insonning faolligiga katta o'rin beriladi. U faolligi bilan o'z shaxsini shakllantira oladi. Pedagog tomonidan qo'yiladigan maqsad aniq bo'lsa va bu maqsadga erishish uchun odam astoydil harakat qilsa, kutilgan natijaga erishiladi.

**Бозорова Юлдуз Этолмасовна, Назарова Муҳаббат Жўрабоевна
(Қарши, Ўзбекистон)**

МАКТАБГА ПСИХОЛОГИК ТАЙЁРГАРЛИК МУАММОСИ ВА МАКТАБГА МОТИВАЦИОН ТАЙЁРГАРЛИКНИ КОРРЕКЦИЯЛАШ

Боланинг мактабда муваффақиятли ўқиши кўп жihatдан уларнинг мактабга тайёргарлик даражаларига боғлиқ. Бола аввало мактабга jismoniy жihatдан тайёр бўлиши керак. 6 ёшли болаларнинг анатомик-физиологик ривожланиши ўзига хос тарзда кечади. Бу ёшда бола организми жадал ривожланади.

Унинг оғирлиги ойига 150 дан 200 гача, бўйи эса 0,5 см гача кўпаяди. 6 ёшли болалар турли тезликларда, тез ва енгил югура оладилар. Улар сакраш, конькида югуриш, чанғида учуш, сузиш сингари ҳаракатларни ҳам бемалол бажаришлари мумкин. Мусиқа бўйича машғулотларда эса хилма-хил ритмик ва пластик ҳаракатларни бажарадилар, турли машқларни аниқ, тез, енгил ва чаққон бажара оладилар.

6-7 ёшли болалар нерв системасини мустахкамлаш, уларни сурункали касалликлардан халос этиш, кўриш ва эшитиш қобилиятига алоҳида эътибор бериш, шунингдек, умуртқа поғонасининг тўғри ривожланишига аҳамият бериш, ниҳоятда муҳимдир. Катталар шу ёшдаги болалар билан иш олиб борар эканлар, бу ёшдаги болалар организми хали ўсиши давом этаётганлигини доимо ҳисобга олишлари лозим. Масалан, болани мажбуран ёзишга ўргатиш хали бармоқ мускуллари тўлиқ ривожланмаганлиги сабабли уларга маълум даражада зарар келтириши, боланинг чиройли ёза олмаслиги эса, ўз-ўзидан болани ўзига нисбатан ишончини ёки ўқишга нисбатан қизиқишини камайишига олиб келиши мумкин. Ақлий тайёргарлик. Кўпинча ақлий тайёргарлик дейилганда боланинг дунёқараши, жонли табиат, инсонлар ва уларнинг меҳнатлари ҳақидаги билимлари тушунилади. Ушбу билимлар мактаб берадиган таълимга асос бўлиши мумкин, лекин сўз бойлиги, маълум хатти-ҳаракатларни бажара олиш лаёқати боланинг мактабга ақлий тайёргарлигининг асосий кўрсаткичи бўла олмайди. Мактаб дастури болалардан таққослай олиш, таҳлил эта олиш, умумлаштира олиш, маълум бир хулоса чиқара олиш, шунингдек етарли даражада ривожланган бошқа билиш жараёнларини ҳам талаб этади.

Масалан, 6-7 ёшли бола табиат хақида айрим ходисаларнигина эмас, балки организмнинг табиат билан боғлиқлигини ва ўзаро таъсирини ҳам тушуниши ва ўзлаштириши мумкин. 6-7 ёшли болалар ақлий ривожланишнинг натижаси бўлиб, юқори даражада ривожланган кўргазмали образли тафаккур билан бола атроф оламдаги предметларнинг асосий хусусиятларини ва предметлар орасидаги боғлиқликни ажрата олишидир. Шунинг алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, кўргазмали-харакатли ва кўргазмали-образли тафаккур нафақат 6-7 ёшли болалар, балки кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг ҳам ақлий ривожланишида асосий вазифани бажаради.

Боланинг мактабда муваффақиятли ўқиши нафақат унинг ақлий ва жисмоний тайёргарлиги, балки шахсий ва ижтимоий-психологик тайёргарлигига ҳам боғлиқ. Мактабга ўқиш учун келаётган бола янги ижтимоий мавқеини - турли мажбуриятлари ва ҳуқуқлари бўлган ва унга турли талаблар қўйиладиган - ўқувчи мавқеини олиш учун тайёр бўлмоғи лозим. Катта боғча ёшидаги болалар асосан, мактабда ўқиш учун эҳтиёж сезадилар, лекин бу хоҳиш ва эҳтиёж мотиви турлича бўлиши мумкин. "Менга чиройли форма, дафтар, қалам ва ручкалар сотиб олиб беришади",

"Мактабда ўртоқларим кўп бўлади ва мен улар билан мазза қилиб ўйнайман", "Мактабда ухлатишмайди", "Мактабнинг ташқи рамзлари, шубҳасиз мактабдаги болаларни жуда қизиқтиради, лекин бу мактабда муваффақиятли ўқиш учун асосий сабаб бўла олмайди", "Мен отамга ўхшаган бўлишим учун ўқишим керак", "Ёзишни жуда яхши кўраман", "Ўқишни ўрганаман", "Мактабда қийин мисолларни ечишни ўрганаман". Ушбу хоҳиш ва ҳаракат боланинг мактабда муваффақиятли ўқиши учун табиий равишда асос бўла олади. Боланинг энди ўзини катта бўлганини, боғча боласи эмас, балки маълум бир мажбуриятлари бор ўқувчи бўлишини англаши, жиддий фаолият билан шуғулланаётганлигини билиши ниҳоятда муҳим. Боланинг мактабга боришини истамаслиги ҳам салбий ҳолат ҳисобланади.

Мактабда шахсий ва ижтимоий-психологик тайёргарлик болаларда тенгдошлари, ўқитувчилари билан муносабатга кириша олиш хусусиятини шакллантиришни ҳам ўз ичига олади. ҳар бир бола болалар жамоасига қўшила олиши, улар билан ҳамкорликда ҳаракат қила олиши, баъзи вазиятларда уларга ён босиб, бошқа вазиятларда ён босмасликка эриша олиши зарур. Ушбу хусусиятлар боланинг мактабдаги янги шароитларга тез мослаша олишини таъминлаб беради. 6-7 ёшли болалар ўқишидаги асосий қийинчилик шундаки, кўпинча бу ёшдаги болалар ўқитувчини узоқ вақт давомида тинглай олмайдилар, ўқув ҳаракатларига узоқ вақт ўз диққатларини қарата олмайдилар.

Бунга сабаб, фақат, шу ёшдаги болаларда ихтиёрий диққатнинг ривожланмаганлигида эмас, балки боланинг катталар билан мулоқотга кириша олиш хусусиятига ҳам боғлиқ. Чунки, шу хусусияти ривожланган болалар эркин мулоқотга кириша оладилар, қизиқтирган нарсалар хақида сўрай оладилар.

Натижада уларнинг ўқишга бўлган қизиқишлари ортади ва ўқитувчи гапирётган нарсаларни диққат билан узоқ вақт эшита оладилар. Демак, боланинг мактабга тез мослашиши ва муваффақиятли ўқишида шахсий ва ижтимоий-психологик тайёргарлигининг ҳам аҳамияти жуда катта. Бу даврда болаларда аввало билиш соҳалари, сўнгра эса эмоционал мотивацион йўналиш бўйича ички шахсий ҳаёт бошланади.

У ёки бу йўналишдаги ривожланиш образлиқдан рамзликкача бўлган бошқичларни ўтайди. Образлиқ дейилганда болаларнинг турли образларни яратиши, уларни ўзгартириши ва эркин ҳаракатга келтириши, рамзлилик дейилганда эса белгилар тизими (математик, лингвистик, мантикий ва бошқалар) билан ишлаш малакаси тушунилади.

Педагогик амалиётда таълим - тарбия жараёнида болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш ҳақидаги тезис кенг тарқалган. Амалий психологнинг вазифаси ёш хусусиятлари (ёки янги тузилмалар)ни шунчаки, ҳисобга олиш эмас, балки уларни фаол шакллантиришга кўмаклашишдан иборат.

Мактабга тайёр бўлмаган болалар билан ишлаётиб, педагог ота - оналар ва болалар боғчаси тарбиячиси мажбуриятлари сирасига қирадиган вазифаларни ўз зиммасига олади. Зеро, болани мактабга тайёрлаш, ўқув фаолиятини эгаллашга тайёрлаш унинг мактабгача ёш давридаги тўлақонли ривожланиши натижаси бўлиши лозим. Шу мақсадли ривожлантиришнинг ўрни ва аҳамияти ҳақида тушунтириш ишлари олиб бориш жуда муҳим.

Психолог, мактабгача ёшдаги болалар билан шуғулланар экан, уларнинг ривожланиши истиқболини уларда мактаб таълимига тўлақонли психологик тайёргарликда кўради. Унинг бош вазифаси ривожланишнинг тўлақонлилиги ва кўп қирралилиги нуқтаи назаридан, бола ўзининг мактабгача болалигини маҳсулдор ўтказиши учун тобора мақбул педагогик - психологик шароитларни яратиш. Психолог гўё боланинг келажагига қараб, унинг бир ёш давридан бошқасига - мактаб ёшига қанчалик омадли қадам қўйишини аниқлайди, боланинг психик ва шахсий ривожланиши уйга мактабда қўйиладиган янги талабларга мувофиқ бўлиши учун яна нималар қилиш кераклигини белгилайди.

Энг ишончли психологик профилактика - боланинг ўз вақтида нормал оила ва ижтимоий тарбия ва таълим шароитларидаги ривожланишидир.

Бўронова Ҳилола Эркиновна
(Қарши, Ўзбекистон)

БОЛАНИ МАКТАБГА МОСЛАШИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТИ

Мактабгача болалик даврида у ёки бу сабабга кўра ёшига мувофиқ, тўлақонли ривожланмаган кўплаб болалар учун мактабга келиш мураккаб синов бўлиши мумкин ва улар қатор муаммоларга дуч келади. Бу каби алоҳида қийинчиликларнинг педагогик психология фанида тўртта гуруҳи фарқланади:

1. Кун тартиби билан боғлиқ қийинчиликлар (кўпроқ болалар боғчасига қатнамаган болаларда кузатилади ва ихтиёрийлик, ўзини бошқариш, уюшқоқликнинг нисбатан паст даражасида намоён бўлади).

2. Коммуникатив қийинчиликлар (тенгдошлари билан мулоқот тажрибаси этарли бўлмаган болаларда синф жамоаси, ундаги ўз ўрнига ўрганишга қийналишда намоён бўлади).

3. Ўқитувчилар билан ўзаро муносабатлардаги қийинчиликлар.

4. Оилавий шароитдаги ўзгаришлар билан боғлиқ муаммолар.

Афсуски, кўпчилик ўқувчилар учун бу муаммолар ҳал этиб бўлмаслигича қолади. Агар бу ҳолатларда мактаб психологи, педагог, ота - оналар томонидан ёрдам берилмаса, болада турли кўринишдаги мактаб неврозлари мактабга тайёр эмаслигининг ноадекват компенсацияси сифатида юзага келиши мумкин.

Шу сабабли мактаб неврозларини эрта диагностикалаш, коррекциялаш ва профилактика қилиш долзарб ва фавқуллодда муҳим муаммо саналади.

6-9 ёшдаги болаларда невротик ҳолат ички (ортиқча хавотир, нотинчлик, ўта сензитивлик каби) ва ташқи ижтимоий омиллар сабабли келиб чиқиши мумкин:

- оилада нотўғри тарбия (ҳаддан ташқари ғамхўрлик, ортиқча талабчанлик, эгосентрик тарбия);

- тарбиясидаги болага психологик саводсиз таъсир, кўпинча ўқувчини ноадекват баҳолашга олиб келади;

- коммуникатив малака ва кўникмалар этишмаслиги; - ўқувчи позицияси шаклланмаганлиги.

Бу каби ноадаптив хулқни психологлар дидактоген ёки мактаб неврози деб таърифлайдилар. Бу ўринда невроз тиббий жиҳатидаги тор маънода эмас, балки кўпроқ мактаб ҳаётидаги у ёки бу мураккабликларга ноадекват реакция қилиш маъносига тушунилади.

Яна бир тез-тез учрайдиган атама - "Психоген мактаб дезадаптацияси муаммосидир. Мазкур муаммо фавқуллодда долзарб бўлгани боис унинг хусусиятлари устида яна бир бор тўхталамиз.

Психоген мактаб дезадаптацияси бола шахсининг мактаб ва оиладаги объектив мавқеини бузадиган психоген реакциялар, касалликлар ва тузилмаларни акс эттиради.

Одатда, мактаб неврозлари бесабаб агрессивлик, мактабга боришдан кўрқиб, дарсларга кириш, синф тахтаси ёнида жавоб беришдан бош тортиш ва шу каби меъёрдан четланган дезадаптив хулқда намоён бўлади.

А. М. Приходжаннинг таъкидлашича, — Мактаб хавотирлилиги - эмоционал беқарорликнинг нисбатан енгил шакли бўлиб, ҳаяжон, ўқув вазиятларида, синфда ортиқча нотинчлик ўзига нисбатан ёмон муносабат, педагоглар, тенгдошлари томонидан салбий баҳо кутишда намоён бўлади.

Мактаб неврозлари намоён бўлиши диапозони анча кенг, бу уларни ташхислашда аниқ мезонларни белгилашни қийинлаштиради. Шу боис мактаб неврозларининг олдини олиш ва коррекциялаш учун комплекс ўйинлар зарур. Улар кичик ўқувчи шахси ривожланишини эрта ташхислаш, унинг ёш ва индивидуал хусусиятлари ва имкониятларини, ўқитувчилар ва ота - оналар билан доимий ишлашни талаб этади.

Мактаб неврозларини тадқиқ этиш учун болани унинг мактаб ва мактабдан ташқари ҳаётида турли вазиятларда кузатиш, ўқитувчилар ота - оналар ўқувчилар билан суҳбатлашиш ва махсус психодиагностик методлар зарур. Олинган барча натижаларни профессионал талқин қилиш психологга бола муаммоларини ҳал этиш имконини беради.

Мактаб психологик амалиётида мактаб неврози бўлган болаларнинг бир неча тури фарқланади:

1. Хулқда аниқ четланишлар бўлган болалар (дарсда ўзларини ёмон тутди, дарс пайтида синфда туриб юради, ўқитувчига кўполлик қилади,

бошқариш қийин, фақат синфдошлари эмас, ўқитувчига ҳам агрессив). Одатда, ёмон ўқийди, ўз-ўзини юқори баҳолайди. Улар учун гипердинамик синдром, патологик фантазия синдроми характерли. Кўпинча ўқитувчилар бундай болаларни педагогик “қаровсиз”, ёки хатто ақли заиф деб ҳисоблайдилар.

2. Шундай ҳолатлар бўладики, яхши ўзлаштирадиган, дарсда ўзини яхши тутадиган ўқувчилар ортиқча юклама ёки эмотсионал ҳаяжон натижасида бирдан ўзгариб қолади. Уларда депрессия, апатия пайдо бўлади. Ўқитувчилар ўқувчини гўё алмаштириб қўйишди, у ўқишга қизиқмай қўйди деб айтадилар. Бола мактабга боришдан бош тортади, қўполлик қила бошлайди. Невротик депрессия, боғланишли ҳодисалар синдроми кабилар кайфият тушиши эмотсионал лабиллик, хавотир фониди намоён бўлади. Баъзан бу гуруҳ болаларида аутизм, тўлиқ ёки қисман мутизм кузатилади.

3. Бу гуруҳ мураккаблиги шундаки, ташқи кўринишдан муваффақиятли (ўзлаштириш яхши, ҳулқ қониқарли) болаларда эмотсионал номақбуллик аломатлари (жавоб беришга кўрқиш, оғзаки жавоб берганда қўл титраши кузатилади, секин гапиради, доим бир чеккада юради) кузатилади. Ўз-ўзини баҳолаш, одатда, паст, кўнгли нозик, сензитивлик, хавотирлилик даражаси баланд. Уятчанлиги, ортиқча хавотирлилиги боис ўз қобилиятларини тўлиқ намоён қила олмайди. Тадқиқотлар кўрсатишича, бундай болаларда новербал интеллект вербалига нисбатан анча юқори. Улар фақат якка тартибда ишлаганда очиладилар. Бу болалар учун фобик ва кўрқув синдромлари характерли.

Кўрқувларнинг яна бир алоҳида гуруҳини ажратиш мумкинки, у бирор фаолиятда номувофиқ бўлиб қолиш, атрофдагиларнинг умидини оқламасликдан кўрқиш билан боғлиқ. Бундай ўқувчиларда мактаб кўрқуви ўта қадрли кўрқувларнинг ўзига хос кўриниши сифатида кузатилади. Бунинг сабаби мактабда интизомни бузгани учун жазодан, қаттиққўл ўқитувчидан кўрқиш кабилар бўлиши мумкин. Натижада бола мактабга боришдан бош тортиши мумкин. Турли психосоматик ҳодисалар - ҳарорат кўтарилиши бош оғриғи, қусиш ва бошқалар юзага келиши мумкин.

Мактаб неврозларида психологик ҳимоя характери ва намоён бўлиши энг аввало боланинг олий нерв фаолияти типи, унинг оиладаги тарбияси хусусиятлари, психик жароҳатловчи вазиятга боғлиқ бўлади. Мактаб неврозларини ташхислашда психолог, аввало, ноадекват психологик ҳимоя шаклларига дуч келади. Бу каби ҳимоя механизмларини очиб бериш невротик болалар билан ишлашда диагностик босқичнинг энг муҳим вазифаларидан биридир.

Каримова Зеваржон Баходировна
(Хонқа, Ўзбекистон),
Сафарбоевна Нодира Ражаббоевна
(Шовот, Ўзбекистон)

ТЕХНОЛОГИЯ ФАНИНИ ЎҚИТИШДА КАСБ- ҲУНАРГА ЙЎНАЛТИРИШ ИШЛАРИНИ САМАРАЛИ ТАШКИЛ ҚИЛИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ

Аннотация: Умумий ўрта таълимда ўқувчи ёшларни касб-ҳунарга йўналтириш ишларини жадаллаштириш долзарб масаладир. Ўқувчиларни аниқ касб доирасида дастлабки касбий тасавуриларни шакллантиришда технология фанини ўқитишнинг бош мақсадларидан ҳисобланади. Таълим-тарбия билан бир қаторда меҳнатга нисбатан онгли муносабатни шакллантириш, ўқувчиларни қизиқишларини тўғри йўналтиришда технология фанини ўқитишни жадаллаштириш ва самарали ташкил қилиш лозим.

Калит сўзлар: Технология, ақлий, ахлоқий, рухий тайёргарлик, амалий тайёргарлик, касбий тафаккур, касб-ҳунар, дифференциал-диагностик сўровнома, касбий маданият, кўникма, малака.

Умумий ўрта таълим мактабларида технология фанини ўқитиш орқали ўқувчиларда меҳнат маданиятини ҳосил қилиш меҳнатга онгли муносабатни шакллантириш муҳим талаблардан ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6- апрелда “Умумий ўрта ва ўрта махсус касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”ги 187- сонли Қарори ва Халқ таълими Вазирлиги томонидан тасдиқланган “Технология” фанидан ўқувчиларда кампитецияларни шакллантиришга йўналтирилган давлат таълим стандартини амалиётга жорий этиш йўллари, фанни ўқитишда янги педагогик технологиялардан фойдаланиш тўғрисида маълумотлар келтирилган [3. 2. б]. Умумий ўрта таълим мактабларида технология фанини ўқитишда ҳам бошқа фанлардаги каби янги педагогик технологиялардан фойдаланиш, ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтириш ишлари изчил ва тизимли амалга оширилади. Дарс жараёнида ўқувчилар мавзу юзасидан маълумотлардан ташқари амалий билим, кўникма ва малакаларга эга бўлади. Бунда уларнинг қобилиятлари, қизиқишларини аниқлаштириб, касбий тасаввур ва кўникмаларини назарий шакллантириш аҳамиятлидир. Технология фанини ўқиш орқали ўқувчилар меҳнатга руҳий, амалий ва назарий тайёрланадилар.

Бошланғич таълимдаги меҳнат таълимининг асосий вазифалари-меҳнатга ахлоқий тайёрлаш, рухий тайёрлаш, ўқувчиларни бошланғич политехник билимлар билан қуроллантиришдан иборатдир. [3. 4 б.]

Меҳнатга ахлоқий, руҳий тайёр бўлган ўқувчилар касб- ҳунар тўғрисидаги дастлабки тасавурларини қайта кўриб чиқадилар.

Меҳнатга ахлоқий тайёрлаш-ўзаро дўстона ёрдам беришни, ижодий ташаббускорлик, ташкилотчилик қобилиятларини намойиш қилишни, меҳнат кишилари ва меҳнат натижаларини ҳурмат қилишни ўргатишдан иборатдир [3. 4. б]. Демакки, ўқувчилар технология фанида меҳнатга ахлоқий

тайёрланиш жараёнида бошқалар меҳнатини ҳурмат қилишга, ўзининг ташкилотчилик қобилиятидан фойдаланиш кўникмасига эга бўладилар. Касб-ҳунар эгаллашда меҳнатга ахлоқий тайёргарлик орқали келажакда ўз ҳамкасблари меҳнатини ҳам қадрлашни ўрганади.

Меҳнатга рухий тайёрлаш- ўқувчиларнинг ёшига мос келувчи онгли ва ижобий хусусиятларни таркиб топтириш, ўқувчиларнинг меҳнат малака ва кўникмаларини эгаллашга қизиқишини шакллантиришдан иборатдир [3. 4. б]. Бу жараёнда таълимдаги онг ва фаолият бирлиги принципи асосида ўқувчиларда бирон-бир амалий фаолият билан шуғилланиш орқали касб-ҳунарга нисбатан қизиқиш ва шу қизиқиш асосида билим, кўникма, малакалар шаклланади. Бу жараёнда касбий қизиқиш билан бирга касб-ҳунарни аҳамиятини, яъни жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ўзлари эгалламоқчи бўлган касбларнинг нуфузи ва имкониятларини янада яққолроқ тасаввур этишга ҳаракат қиладилар.

Бошланғич синфларда технология фанини ўқитилиши болаларда расм чизиш, қирқиш, елим билан ёпиштириш каби бир мунча соддароқ усуллар орқали ўқитилса, юқори синфларда анча мураккаблашади. Жумладан, мактабнинг 7-9-синф ўқувчиларини ўқитишда уларга назарий билимлардан ташқари амалий жараёнлар билан ишлашга ҳам ўргатилади. Масалан: Станоклар билан ишлаш, ёғочга ишлов бериш, пазандачилик кабиларни ўргатиб борилиши таълим- тарбия билан бирга ўқувчиларда ҳунар эгаллашга нисбатан мотивацияни оширувчи омил ҳисобланади.

Ўқувчиларни касб-ҳунарга йўналтиришда технология фанини ўқитишни тўғри ташкил қилиш самарали омилдир. Дарсларда қўл меҳнатига ўргатишда "Тикиш ва бичиш", "Пазандачилик", "Пластин билан ишлаш", "Қоғоз ва картон билан ишлаш", "апликация ва мазаика яшаш" ишлари билан яқиндан, босқичма-босқич танишиб бориш натижасида уларда меҳнатга онгли муносабат ва ҳунар ўрганишга иштиёқ кўникмаси шаклланади. Албатта, бу амалий машғулотларни ўтказишда аввало уларни тўғри ташкил қилиш, ўқувчиларни ёш ва индивидуал хусусиятларини инобатга олиш, уларга назарий маълумотларни етказишда ўқитувчи педагогик тажриба ва малакага эга бўлиши, касблар тўғрисида аниқ ва тизимли маълумотлар бериб бориши лозим.

Умумий ўрта таълим мактаблари фаолиятининг муҳим вазифаларидан бири ўқувчиларни ҳаётга тайёрлаш ва касб танлашга йўналтиришдан иборатдир. Ёш авлодни касб-ҳунарга йўналтириш ишлари узлуксиз таълим тизимида 4 та босқич асосида олиб борилади. [2. 63. б]

Биринчи босқич – мактабгача таълим ёши (5-7 ёш). Мактабгача таълим ёшидаги болаларда. Боғча даврида болаларда етакчи фаолият тури-ўйин фаолияти бўлгани учун ҳам улар сюжетли-ролли ўйинлар орқали меҳнат фаолиятига рухий тайёрландилар. [2. 64. б]

Иккинчи босқич – бошланғич синфдаги таълим ёши (1-4 синфлар). Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда меҳнат таълими дарсларида ўйин кўринишидаги ижтимоий фойдали меҳнат фаолиятини амалга татбиқ қилиш орқали меҳнат, касб турлари билан таништириб бориш ҳамда оммавий касбларга бўлган қизиқишни шакллантириш. [2. 64. б].

Учинчи босқич – ўрта синфдаги таълим ёши (5-7-синфлар). Ўқувчиларни касбга йўналтириш ишларида улардаги қизиқиш, қобилият, лаёқат ва шахс сифатида жамиятдаги ўз ўрнини топиш кўникмаларини шакллантириш.

Тўртинчи босқич–катта синфдаги таълим ёши (8-9-синфлар). Ўқувчиларда касбий ўзликни англашни шакллантириш даврида аниқ бир касбни танлашнинг шахсий маънога эгаллигини тушуниб етиши хислатларини шакллантириш. [2. 64. б]

Касб-хунарга йўналтиришнинг ҳар бир босқичда ўқувчиларни касбий тафаккур, малака ва кўникмаларини мустахкамланиб боришига алоҳида эътибор қаратилади. Технология фанини ўқитишда албатта, ҳар бир педагог интерфаол таълим методларини қўллаши фақат амалий машғулот ёки назарий маълумотлар билан чегараланмасдан, ҳар иккаласини уйғунликда олиб бориши ўқувчиларда касбий лаёқатни ошишига, касбни онгли танлаш малакасига, каб танлашда мустақил қарор қабул қилишга ўргатиши мумкин.

Умумтаълим мактабларида касб-хунарга йўналтириш ишларини самарали ташкил қилишда ўқувчиларни касблар ва мутахассисликлар таснифи билан таништириб бориш ҳам яхши самара беради. Касб-хунарга йўналтириш ишларини самарали ташкил қилишда технология фани ўқитувчиси, мактаб психологи ва синф раҳбарлари биргаликда ҳаракат қилишлари лозим. Касбга йўналтириш, касб ва меҳнат психологияси XX асрдан бошлаб ривожланиб борган бўлса, рус психологи Е. А. Климов уз тадқиқот ишларида айнан шу масалага, яъни “касб танлаш”, “касбга йўналтириш” каби масалаларга эътиборини қаратиб, бу борада тадқиқот ишини олиб борган. Хусусан, мисол сифатида Дифференциал диагностик сўровнома (ДДС) методикасини ишлаб чиққан. Е. А. Климовдан ташқари ҳам кўп чет эл олимлари бу масала бўйича иш олиб борганлар. Аста-секин жамиятда касб танлашга нисбатан онгли ёндашишлар кузатила бошланди [касб 16 б].

Бугунги кунда мактабларда ўқувчиларни касбга мойиллигини аниқлашда ҳам юқоридаги методикалардан фойдаланилади, натижаларидан келиб чиқиб, ўқувчилар ўзларининг ёш ва психологик хусусиятларига мос бўлган касб-хунарга йўналтириладилар.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. С. Х. Жалилова, Ф. И. Хайдаров, Н. И. Халилова “Касб психологияси” (ўқув қўлланма). Т.: 2010 й
2. Ходиева Д. П., “Бошланғич синф ўқувчиларини меҳнат дарсларида касб-хунарга йўналтириш”. “Замонавий таълим журнали” Т.: 2015 й 3- сон.
3. Х. Саноқулов, Д. Ходиева, М. Сатбаева “Меҳнат ва уни ўқитиш методикаси”. Т.: 2015 й
4. Ш. Шарипов, О. А. Қўйсунув, Ш. Т. Эргашев, О. О. Тоҳиров, З. С. Шамсиева, Ф. Насруллаева, У. Талипова. “Технология фанини ўқитиш ва психологик хизматни ташкил этишда инновацион технологиялардан фойдаланиш” (Умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчилари учун методик қўлланма). Т.:2017 й.

Султонова М. Р., Кенжаев Ф. Б.
(Ургенч, Узбекистан)

ЎСМИРЛАРДА КУЗАТИЛАДИГАН СТРЕСС ҲОЛАТЛАРИНИНГ ИЖТИМОИЙ- ПСИХОЛОГИК МЕХАНИЗМЛАРИ

Аннотация: Ўсмирлик даври шахс шаклланишида ўзига хос давр ҳисобланади. Бу даврда ўсмирда диққат, хотира, нутқ, тафаккур сингари билиш жараёнлари жадал ривожланади. Ўсмирлик даврида хис- туйғулар бошқа ёш даврларига нисбатан ёрқинроқ номён бўлади ва ифодланади. Шунингдек, касб- ҳунар ўрганишга ва билишга сезитив бўлган бу даврда ташқи омилларга кўпроқ диққат- эътибор қаратиш ва бунинг натижасида, стресс ҳолатлари кўпроқ кузатилади. Стрессни олдини олиш учун ўсмирлар билан олиб бориладиган психокоррекция машғулотларининг аҳамияти каттадир.

Калит сўзлар: Стресс, сезитив давр, стрессор, “ўтиш даври”, эмоция, рухий мувозанат, ривожланиш, фаолият, таълим- тарбия, етакчи фаолият.

Ҳар бир ёш даврининг ўзига хос психологик- физиологик хусусиятлари бўлгани каби ўсмирлик даври ҳам ўзига хос психофизиологик хусусиятлари билан бошқа ёш давларидан ажралиб туради. Ёш давлари психологиясида ўсмирлик ёши 10-11 ёшдан 14-15 ёшгача деб белгиланган.

Ўсмирлик даврида физиологик, психологик, жинсий ривожланиш яққол кузатилади. “Ўтиш даври”да ўсмирларда физиологик етилиш, хусусан, таянч- ҳаракат тизимидаги ўзгариши (бўйнинг ўсиши, вазн ортиши, иккиламчи жинсий аъзоларнинг ривожланиши) билан бирга психологик ривожланиш жадаллашиб боради. Ўсмирлик даврида етакчи фаолият-бу ўқиш, мулоқот ҳамда меҳнат фаолиятидир. Психологик ривожланиш асосида-касб танлаш мотиви, ўзини англаш механизмлари мавжуд. Чунки ўсмир қизиқшларини ва жамиятдаги касбларнинг ижтимоий мавқеини уйғунлаштиришга интилади ва шу интилиш асосида касб танлайди. Ана шундай ривожланишлар билан бир қаторда ўсмирлар орасида стресс ҳолатлари ва унинг салбий оқибатлари ҳам кўплай учрайди. Ўсмирларнинг хатти- ҳаракатларидаги стрессли, низоли муносабатлар катталарнинг таъсири остида яқолроқ номён бўлади. Стресс бу- мураккаб, қутилмаган, мушкул вазиятларнинг юзага келиши натижасидаги рухий зўриқиб ҳолатидир. Стресснинг юзага келиш сабаблари қуйидагича: Инсон шуғулланадиган фаолиятнинг тури, мазмуни, мавжуд шароитлар, фаолиятнинг ташкилий қисми ва экстимал омиллар, шунингдек ташқи муҳит инсоннинг бор имкониятларидан ортиғини талаб қилиши. Масалан: Хизмат фаолиятида талабнинг кўпайиши кучли стрессор ҳисобланади [1. 5. 6]. Бизнингча, ўсмирларда кучли стрессор сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин:

- Ўз-ўзини англаш;
- Ўз- ўзини баҳолаш;
- Ижтимоий талабларнинг ортиши.
- Информацияга бўлган эҳтиёж ва ахборот саралаш кўникмасининг камлиги (психофилтрнинг яхши шаклланмаганлиги).

Ўсмирлик даврида жамоанинг, гуруҳнинг аҳамияти ошади. Шунинг учун ҳам ўсмир оила аъзоларидан кўра атрофдагиларнинг фикрига кўпроқ диққат қаратади. Ўз-ўзини баҳолашда ҳам атрофдагиларнинг фикр-мулоҳазаларига кўпроқ аҳамият қаратади. Шунингдек, бу даврда характер акцентуациясининг ўзгариши кузатилади. Атрофдагиларнинг муносабатлари ўсмирнинг шахсий сифатлари шаклланишига катта таъсир кўрсатади. Стресс ҳолатида ўсмирларда эмоционал таъсирчанлик, жиззакилик дастлаб оша, кейинчалик бепарволик, лоқайдлик, сурункали кайфият йўқлиги каби ҳолатлар кузатилади. Шунинг учун ҳам ўсмирлик даврида хис- туйғуларни назорат қила олиш муҳимдир.

Стресс-бевосита хис-туйғуларнинг қандай қондирилаётганини кўрсатувчи индикатор вазифасини ҳам бажаради. Ўсмирларда стресс ҳолатлари кўпроқ хиссий зўриқиш ва қўрқувлар орқали юзага келади. Ўсмирда аксарият ҳолларда ўзидан қониқмаслик ҳолати кузатилади. Ўзи ҳақидаги мавжуд фикрларнинг бугун унда содир бўлаётган ўзгаришларга тўғри келмаётганлиги ўсмирни иккинчи томондан ташвишлантириб асабийлашишига сабаб бўлади. Бу эса болада ўзи ҳақида салбий фикр ва қўрқувни юзага келтириши мумкин [5. 15. б].

Бу жараёнда катталарнинг вазифаси ўсмирни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва уни фикрларини ҳурмат қилиш, қизиқиш ва қадриятларини аниқлаб олишига қўмаклашиш ва касб-ҳунарга тўғри йўналтиришдан иборатдир.

Ўсмир ёшдаги болани биринчи галда интиладиган нарсани у ўзини энди кичкина бола эмас, катта бўлиб қолганлигини атрофдагиларга ишонтиришдан иборат. [5. 15. б]. Шунинг учун ҳам ўсмирларнинг хатти- ҳаракатларида ўз шахсини таъкидлашга уриниш, атрофдагиларни фикрига диққатлилик ортади. Агар бу даврда ота-она, оила аъзолари, яқинлар ва дўстлар қўллаб-қувватласа, ўсмир ўқув фаолиятини ўзлаштиришга, атрофдагилар билан мулоқот кўникмасини яхшилашга ҳаракат қилади.

Ўсмирлар билан психокоррекция машғулоти ўтказишда гуруҳий психотерапевтларни, айниқса спорт ва қизиқарли машғулотлар билан, айниқса, югуриш, сузиш, теннис каби спорт турлари билан шуғилланиш шуғилланишнинг фойдаси каттадир. Мазкур спорт турлари билан мураббий назорати остида шуғилланиш ўсмирларни ўз куч ва энергияларини тўғри йўналтиришларига хизмат қилади. Шунингдек, спорт билан шуғилланиш натижасида ўсмирларда агрессив ҳолатларни камайишини кузатишимиз мумкин.

Ўсмир шахсининг йўналганлик белгиси сифатида, унинг мотивацион - эҳтиёж доирасидаги барқарор эҳтиёж ва мотивларнинг мустаҳкамланиши ҳисобланади. Унинг етарли даражада даминантликка ўсиб ўтмаслиги, баъзан ахлоқий хулқ мотивларининг шаклланишмаслигига олиб келади (Г.Г. Бочкарева, 1972) [2. 14 б]. Шунинг учун ҳам биз катталар ўсмирларни қизиқиш ва эҳтиёжлари, мотивларини ўрганиб боришимиз ва тўғри йўналтиришимиз улар хулқида салбий ўзгаришларни пайдо бўлишини олдини олади.

Жисмоний ҳаракатларни бажариш, спорт машғулотлари билан банд бўлиш орқали ўсмир ўқиш ва қўшимча машғулотларини режалаштиришга ўрганади.

Ўсмирлар билан стрессни енгишга қаратилган арт- терапия (ранг терапия), масктерапия, қум терапия, “дўстимга мактуб” каби психологик

методларни қўллаш мумкин. Мазкур методларни қўллашда гуруҳий психокоррекция машғулотларни турли хил кўринишларидан ўсмирларнинг стресс вазиятларини турларидан келиб чиқиб фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Б. Н. Сирлиев, Н. Исмаилова, И. М. Хакимова “ Стресс ва агрессия” (ўқув-услубий қўлланма) - Т.: 2014 й
2. Г. Қ. Тўлаганова “Тарбияси қийин ўсмирлар” - Т.: 2005й
3. В. И. Каримова “Ижтимоий психология асослари”- Т.:1994 й
4. С. А. Ахунжанова ва бошқалар “Шахс инқироз ҳолатлари ижтимоий-психологик сабабларини ўрганиш ва уларни бартараф этиш” - Т.: 1997 й
5. Шарафутдинова Х. Г “Ўсмир психологияси:диагностика, психокоррекция ” - Термиз.: 2017 й

Тожиева Гулзода Рахимбаевна, Тожиева Бикажон Рахимбоевна
(Урганч, Узбекистан)

ЎҚУВЧИЛАРИНИ КАСБ-ХУНАРГА ЙЎНАЛТИРИШДА ЎҚУВЧИЛАР ҚОБИЛИЯТИНИ ЎРГАНИШНИНГ ПСИХОЛОГИК МЕХАНИЗМЛАР

Аннотация: Узлуксиз таълим тизимда ўқувчиларни касб- хунар эгаллашга тўғри йўналтириш ўзига хос аҳамиятга эга. Бунда дастлаб боғчада болаларни қизиқишлари ўйин усулида рағбатлантириб борилса, кейинчалик мактабда тўғарақларга, факультатив машғулотларга жалб қилиш орқали боланинг қобилият ва қизиқишлари ривожлантирилади ва тўғри шакллантирилади. Касб-хунарга йўналтириш жараёнда оила ва таълим муассасасининг ҳамкорлиги зарур шартлардан биридир.

Калит сўзлар: Қобилият, касб-хунар, факультатив машғулотлар, профконсультация, профессиограмма, психограмма, диагностика, психофизиология, қизиқиш, касбий мослашув.

Узлуксиз таълим тизимида ўқувчи ёшларни касб-хунарга йўналтириш ишларини тизимли, изчил ва тўғри амалга ошириш масаласи ҳамиша ўзининг долзарблиги билан аҳамиятлидир. Ўсиб келаётган ёш авлодни касб- хунарга тўғри йўналтириш орқали уларнинг касбий лаёқат ва шахсий иқтидорини юзага чиқариш мумкин. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010-йил 7-июндаги “Умумтаълим мактабларининг 9-синф битирувчиларини академик лицейлар ва касб-хунар коллежларида ўқитиш билан қамраб олишни таъминлаш бўйича норматив-ҳуқуқий базани янада такомиллаштириш тўғрисида” ги 109-сонли қарори асосида умумтаълим мактабларида касб-хунарга йўналтириш ишлари олиб борилади. Мазкур қарор асосида “Умумтаълим мактабларининг 9-синф битирувчиларини ўрта махсус касб-хунар таълими муассасаларига қабул қилиш ва расмийлаштиришни ташкил этиш тартиби тўғрисида Низом” тасдиқланган. Касбга йўналтириш билан боғлиқ бўлган ҳар қандай масалада ўқувчиларга касб маҳорати, касб техникаси, касбни севиш даражаси касбий фаолият билан узвий боғлиқ

эканини тушунтириш лозим. Мактабда касб-хунарга йўналтиришда энг аввало касб- хунарга йўналтириш ишларининг асосий вазифаларига тўғри ёндашиш ва ўқувчиларга касбий лаёқат ва қобилият каби тушунчаларни тўғри тушунтириш ва етказиш керак.

Мактаб таълимида касб-хунарга йўналтириш ишларининг вазифалари қуйидагилардан иборат:

- Касбий маслахатлар бериш; Профконсультациялар орқали ўқувчиларда касбларнинг назарий ва амалий соҳалари, тармоқлари тўғрисида тасаввурлар пайдо бўлиши мумкин.

- Касбий маълумотлар бериш; Касбий маълумотларни олиш ўқувчилар дунёқарашда касбнинг ижтимоий, маънавий жиҳатлари, кундалик ҳаётдаги аҳамияти, касб доирасида амалга ошириладиган меҳнат фаолияти, касбнинг мутахассисга қўядиган талаблари тўғрисида маълумотлар бериш.

- Касбий ташхис; Ўқувчиларнинг касбий мойиллиги ва қобилиятларини, йўналишларини аниқлашни ўз ичига олади.

- Касбий йўналтириш; Психологик, тиббий ташхис натижалари асосида шахснинг имкониятларидан келиб чиқиб, касбга йўналтириш.

- Касбий мослашув; Мутахассис бўлиб етишишда тегишли ижтимоий ва касбий сифатларни шакллантириш.

Мазкур Низомда касб-хунарга йўналтириш ишларининг иштирокчилари аниқ кўрсатилган.

- ўқувчилар;
- ота-оналар;
- ўқитувчилар;
- таълим муассасаси;
- синф раҳбарлари;
- мактаб шифокори;
- кутубхона мудир;
- Жамоат ташкилотлари;
- касб-хунар таълими муассасалари;
- корхоналар;
- меҳнат органлари;
- ҳудудий бошқарув органлари (хокимлик);
- маҳаллий ўз- ўзини бошқарув органлари;
- оммавий ахборот воситалари.

Тажрибалар шуни кўрсатмоқдаки, ўқувчи-ёшлар меҳнат бозори тўғрисидаги билимларини кенгайтириш, ўз карьерасини муваффақиятли ташкил этиш йўллари ҳақидаги тасаввурларини ошириш уларнинг меҳнат бозорида рақобатга етарлича тайёр бўлишига олиб келади.

Кўпчилик ёшларда бозор муносабатлари, ўзи эгаллаётган касб-хунар имкониятлари тўғрисида кўпроқ хаёлий таъсуротлар устунлик қилади. Амалий касбий фаолиятга киришиб боришнинг биринчи давридаёқ бу тасаввурларнинг амалга ошмаслиги натижасида ёшларда ҳадиксираш, журъатсизлик билан боғлиқ мураккаб ижтимоий-психик ҳолатни вужудга келтиради.¹ Касб-хунарга йўналтириш ишларининг иштирокчилари ўзаро ҳамкор, ҳамфикр бўлсагина

¹ Р.М. Хасанова. "Касбга йўналтириш тизимини ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг аҳамияти" (БМИ) Гулистон.: ГДУ-2015. 5-б

кўзланган натижага эришиш мумкин. Касб-хунарга йўналтириш ишларида ўқувчиларга профессиограмма, психограмма каби тушунчаларни изоҳлаб ўтиш, касбларнинг инсонга қўядиган шахсий ва касбий талабларини тушунтириб бериш мақсадга мувофиқдир. Касбга йўналтиришда касбларнинг ижтимоий аҳамияти билан бирга психологик омилларини ҳам кўрсатиб бериш лозим. Психограмма бу- касбнинг психологик портрети булиб, у аниқ касбда долзарб бўлган психологик функциялар гуруҳи билан намоён булади². Касб-хунарга йўналтириш ишларининг иштирокчилари ўзаро ҳамкор, ҳамфикр бўлсагина кўзланган натижага эришиш мумкин. Касб-хунарга йўналтириш ишларида ўқувчиларга профессиограмма, психограмма каби тушунчаларни изоҳлаб ўтиш-касбларнинг инсонга қўядиган шахсий ва касбий талабларини тушунтириб бериш мақсадга мувофиқдир. Касбга йўналтиришда касбларнинг ижтимоий аҳамияти билан бирга психологик омилларини ҳам кўрсатиб бериш лозим. Психограмма бу-касбнинг психологик портрети булиб, у аниқ касбда долзарб бўлган психологик функциялар гуруҳи билан намоён булади². Ўқувчиларга психограммани тўғри тушунтириш орқали ҳам касбнинг психологик механизмларини тўғри тушунтириб бериш мумкин. Ўқувчиларни касб-хунарга йўналтиришда уларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини, тафаккурини, касбий лаёқатини инobatта олган холда касб-хунарга йўналтиришда мактаб психологи, синф раҳбарлари ва ота-оналар ҳамкорликда фаолият олиб боришлари мақсадга мувофиқ. Жумладан, ташхис маркази томонидан тавсия этилаётган ташхис методикаларига қўшимча сифатида ўқувчилар билан тафаккурни ўстириш методларини, турли анаграммалар ечиш, 50 та жумла саводхонлик тести, 100 та жумла ва саводхонлик тести каби тафаккурни ўстирувчи, қобилиятни аниқлаш бўйича Айзенк тестларини қўшимча ўтказиш ва шу асосида ўқувчилар ва уларнинг ота-оналарига тавсиялар бериш мақсадга мувофиқдир. Ўқувчиларни индивидуал қобилиятларини янада ривожлантириш, улардаги касбий лаёқат куртакларини эрта аниқлаш учун индивидуал иш услубини тўғри ташкил қилиниши ҳам аҳамиятлидир. Ўқувчиларда ўсмирлик ва ўспиринлик даврида касб танлаш мотивлари кўпинча касбнинг жамият ҳаётидаги аҳамияти ва ижтимоий ўрнидан келиб чиқиб танланади. Агарда касбга йўналтириш ишларида касбларнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти, профессиограмма ва профессиографиянинг моҳияти тўғри тушунтириб берилса ўқувчиларда касблар олами ва уларнинг талаблари тўғрисидаги тасаввурлар конкретлашади. Бу борада мактаб, маҳалла, оила ҳамкорлиги концепциясининг ҳам ўрни каттадир.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. “Ёшларга оид давлат сиёсати” Тошкент ш., 2016-йил 14- сентябрь, ЎРҚ.
2. С. Жалилова. Ф. Хайдаров Н. Халилова “Касб психологияси” (Ўқув қўлланма) Т.: НизомийТДПУ-2010. 162-б
3. Р. М. Хасанова.“Касбга йўналтириш тизимини ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг аҳамияти”(БМИ) Гулистон.: ГДУ-2015.30-б

---

² С. Жалилова. Ф. Хайдаров. Н. Халилова “Касб психологияси” (Ўқув қўлланма) Т.: НизомийТДПУ-2010. 51-б

Турдикулова Феруза Зайниддиновна,
Эсанова София Дўстмуродовна
(Косон, Узбекистон)

СТРЕССНИНГ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ЎҚИТУВЧИЛАРГА ТАЪСИРИ

Инсоният ҳамиша ёруғ келажакка интилиб яшаган. У илмий-техника инқилоби натижасида табиатнинг кўплаб сир-асрорларини билиб олди. Бироқ, инсон унинг салбий оқибатлари намоён бўлишига ҳам гувоҳдир. Масалан, транспорт шовқинлари, жисмоний толиқиш, кам ҳаракатчанлик, турли зиддиятли вазиятлар, руҳий-маънавий номукамаллик, сурункали асабийлик, руҳий зўриқишларга сабаб бўлмоқда. Хасталикларнинг келиб чиқиш сабаблари хилма-хил. Улардан энг асосийси инсоннинг руҳий муаммоларидан бири –

СТРЕССДИР.

Стресс (инг. Stress -сўздан олинган бўлиб)таранглик, зўриқиш, деган маънони англатади.

Ушбу ибора илк бор 1936 йили Канада олими Ганс Селье томонидан фанга киритилган

1. Тарангликнинг кучайиши (ҳавотирлик);

Бу босқичда инсон организми мобилизацияси бошланади. Нафас олиш тезлашуви, қон босими ошиши, психик ҳолатнинг қўзғалиши намоён бўлади. Инсон эътибори тўлиқ қўзғатувчига йўналтирилади. Шу пайтнинг ўзида инсон ўз-ўзини, хатти-ҳаракатларини, хулқини, сўзларини бошқара олмай қолиши, кузатилади.

2. Стресс ҳолати (қаршилик кўрсатиш);

Бу босқичда инсон организми мобилизацияси бошланади.Нафас олиш тезлашуви, қон босими ошиши, психик ҳолатнинг қўзғалиши намоён бўлади. Инсон эътибори тўлиқ қўзғатувчига йўналтирилади. Шу пайтнинг ўзида инсон ўз-ўзини, хатти-ҳаракатларини, хулқини, сўзларини бошқара олмай қолиши, кузатилади.

3. Ички тарангликнинг сусайиши (толиқиш);

Бу босқичда инсон организми мобилизацияси бошланади.Нафас олиш тезлашуви, қон босими ошиши, психик ҳолатнинг қўзғалиши намоён бўлади. Инсон эътибори тўлиқ қўзғатувчига йўналтирилади. Шу пайтнинг ўзида инсон ўз-ўзини, хатти-ҳаракатларини, хулқини, сўзларини бошқара олмай қолиши, кузатилади.

Организм стрессдан ҳимоялаш механизмларини ишга тушуришни бошлайди. Бу босқичда инсон узоқ тура олмайди, агар организм бу босқични енгиб ўтса, ҳавотирлик босқичи аста секин сўна бошлайди. Агар, аксинча бўлса, стресснинг кейинги босқичи ишга тушади

Стресснинг иккинчи босқичида организм резерв кучларни сафарбар қилади. Организмнинг барча фаолияти катта куч билан ишлашни бошлайди. Бу босқичда вазият икки ҳил йўналишда ривожланиши мумкин: *инсон ўта фаоллашиб, ўзида янги ҳаракатларга ва ғояларга куч топади, организм мобилизацияси намоён бўлади ёки аксинча, организм тормозлашиб, пассивлашади, инсон ўз-ўзини йўқотиб қўйиши кузатилади.*

Стресс ҳолатида инсон хатти-ҳаракатлари унинг индивидуал психик хусусиятларига боғлиқ. Агар стресснинг аввалги босқичлари бўлиб ўтса-ю, лекин организмнинг мослашувчанлиги суст бўлса, стресснинг учинчи босқичи – толиқиш юзага келади.

Ушбу босқич стресс таъсири узоқ бўлганда кузатилади. Бу босқичда организм захирасининг сўниб бориши, заифлашуви кузатилади. Бундай жараёнлар кучли депрессияга ёки организмнинг касалланишига замин яратади.

СТРЕСС ОҚИБАТЛАРИ:

Психоэмоционал зўриқиш (стресс) юракнинг ишемик касаллиги, қон босими ошиши, атеросклероз, неврозлар, ошқозон ва 12 бармоқ ичак яра касаллиги, ўсма шишлар, қандли диабет, тиреотоксикоз ва шунга ўхшаш кўплаб касалликларга олиб келади. Чунки бунда асаб толалари доимо зўриқади, таранглашади, оқибатда руҳий ва жисмоний қувват тақсимотида бузилиш рўй беради. Оилада, ишда ва жамиятда юз бериб турадиган зиддиятли ҳолатлар – салбий эмоционал стресслар бу мувозанатни издан чиқаради.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, касалликларнинг 70%и эмоционал бузилишлар, яъни стресс ҳолатлари билан боғлиқ экан. Европа мамлакатларида йилига миллионга яқин инсон стрессоген вазиятлар туфайли, юрак фаолияти бузилишидан оламдан ўтар экан.

Атрофдагиларга ортиқча талабчан бўлишингиз сизда руҳий зўриқишни юзага келтиради. Агар Сиз яқинларингизнинг доимий равишда камчиликларини танқид остига олиб, уларни ўзгартиришга киришган бўлсангиз – катта хатога йўл қўйган бўласиз.

Стресс турмушимизга балки, иш жараёнимизга ҳам салбий таъсир қилади. Нега ўқитувчилар да стресс ҳолати тез-тез юзага келади?

1. Синфдаги тарбия билан боғлиқ бўлган муаммолар.

2. Ўқувчиларда ўқув фаолиятининг пастлиги.

3. Жисмоний заифлик ёки ҳиссий тушкунлик туфайли давоматнинг пастлиги.

4. Улардаги ҳиссий-эмоционал куйиш эҳтимоли юқорилиги ва ҳатто бутунлай таълим беришдан воз кечиши.

Ўқитувчилар ушбу стресс ҳолатларидан қандай қутулиши мумкин? Бунинг машҳур психолог олимларимиз томонидан бир қанча тавсиялар ишлаб чиқилган. Улар қуйидагилар:

Ҳар кимга ўз ташвишларингиз тўғрисида сўзламанг. Тўғри, суҳбат давомида, сиз енгиллагандай бўласиз, бироқ бироз вақт ўтгач, ўз муаммонгизга ўралиб қолиб, яна биронта яхши суҳбатдошга муҳтожлик сеза бошлайсиз. Донолардан бири **“Агар сен вазиятни ўзгартира олмасанг, вазиятга нибатан ўз муносабатингни ўзгартир”**, деб таъкидлаган экан.

Шундай экан, асабларингиз дам олишига рухсат беринг,

- Асабларни эстрада куйларидан, уларнинг оғир, тез темпда ёзилган оҳангларида асранг;

- Кўрқинчли, жангари кинолар ва кўрсатувларни кўришдан сақланинг;

- Хар хил оилавий, жамоа низоларига аралашманг, ҳаттоки уларни таҳлил қилишга киришманг.

- Сиз дам олишни эмас, фаол ҳаракатни танланг, бемаъни орзуни эмас, ҳақиқатни танланг.

- Ҳўмрайиб туришни эмас, кулиб қарашни танланг, душманликни эмас, муҳаббатни танланг.

- Ҳаётдаги ҳамма яхши нарсани танланг. Энг асосийси, ҳамиша ишлаш имкониятини танланг!

- Мунтазам равишда спорт билан шуғулланинг, спорт стрессни енгишга ёрдам беради.

- Жисмоний меҳнат билан банд бўлишингиз, терлаб иш қилишингиз қонга эндорфин моддасини киритади, у эса эса кайфиятни яхшилаб, оғриқни қолдирувчи модда ҳисобланади.

Демак, жисмоний машқлар ва жисмоний меҳнат «стресс қотили» ҳисобланади

✓ Табиий дамламалар, айниқса мойчечак (ромашка) дамламаси қадимдан ўзининг стрессга бардошлиликни кучайтирувчи воситаси сифатида тан олинган.

✓ Кунига бир стакандан мазкур дамламани 3 маҳал ичиш тавсия қилинади.

Ялпиз, райхон каби хушбўй ўсимликларнинг шоҳ ва баргларини салқинда қуритинг, ёстиқча сифатида ишлатинг. Бундай ёстиқчалар сизга ижобий таъсир этиб, руҳий ҳолатингизни тинчлантиради, уйқусизликни бартараф этади.

Стрессни қисқа муддатли релаксация ёрдамида ҳам бартараф этиш мумкин. Қулай жойлашиб, кузингизни юминг. Ўзингизга маъқул бўлган ибора ёки сўзни танланг (масалан, «ҳаммаси яхши бўлади»). Эътиборингизни нафас олишга жамланг, ҳар нафас олганингизда ва чиқарганингизда ушбу иборани қайтаринг, Бу машқни ҳеч бўлмаганда кунига бир марта 10-20 дақиқада тқоррланг.

Мана шуларнинг барчаси ўқитувчиларда, инсонлардаги стресс ҳолатларини бартараф этиб улардаги иш фаолиятларини яхши олиб боришларига ижобий ёрдам беради.

Ҳақбердиева Дилрабо, Васиева Зумрад
(Қарши, Ўзбекистон)

СТРЕССНИ БИЗ БОШҚАРАМИЗ

Бизга маълумки, ўқитувчи касби бошқа кўпгина касбларга қараганда, жуда кўп ҳолатларда стресс ҳолатига олиб келиши мумкин бўлган касблардан бири ҳисобланади. Стресс шунчалик юқори бўлиши мумкинки, у кунлик зўриқишдан анчагина йўқорилаб кетган бўлиш ҳолатини кузатиш мумкин. Ўз касбига нисбатан талабчан бўлган педагоглар баъзан ўқувчиларига нисбатан ортиқча талабчан бўлишингиз сизда руҳий зўриқишни юзага келтиради. Агар сиз яқинларингизнинг доимий равишда камчиликларини танқид остига олиб, уларни ўзгартиришга киришган бўлсангиз – катта хатога йўл қўйган бўласиз.

Донолардан бири *“Агар сен вазиятни ўзгартира олмасанг, вазиятга нибатан ўз муносабатингни ўзгартир”*, деб таъкидлаган экан. Шундай экан, атрофдагиларни шундайлигича қабул қилинг, вақти келиб улар ҳақиқатан ҳам ўзгарганининг гувоҳи бўласиз.

“Стресс ва салбий эмоцияларни бошқариш” мақсадида педагоглар учун психологик тренинг дастури ўтказилди. Машғулотда 20 нафар педагог ходим иштирок этишди. Тренингни ўтказишдан мақсад педагогларнинг эмоционал зўриқишини енгиллаштириш, стрессоген ҳолати даражасини янқлаш, эмоционал ҳолатни бошқариш усулларини ҳосил қилиш, кайфиятни яхшилаш усулларини ўргатишдир. Ушбу дастур орқали педагогларда негатив эмоциялар ва ҳиссиётларни конструктив намоён қилиш куникмалари шакллантирилади, педагогларнинг психик саломатлигини асраш йўллари ўрганилади.

Машғулот кириш қисми билан бошланади;

Тренер-психолог шахсини таништириш.

Тренинг мақсади билан иштирокчиларни таништириш.

Қоидаларни ишлаб чиқиш ва гуруҳ билан биргаликда уни тасдиқлаш.

Машғулот қуйидаги принципга асосланди. “Менга айтиб бер ва мен эсимдан чиқараман, менга кўрсат ва мен эслаб қоламан, ўзим бажариб кўрай ва мен тушунаман”. Педагог ходимлар билан нафақат муаммони аниқлашга, балки уни бевосита амалиётда енгиллаштиришга ҳаракат қилинди.

Диққат-эътиборингизни ўзингизга қайтарадиган вақт келди. Қуйида эътиборингизни бекорга сарфламай, ўзингиз учун ҳақиқатда муҳим бўлган нарсаларга қаратишга ўрганишнинг уч усули ҳавола этилади.

1. Онгли медитация

Замонавий психотерапияда медитация бошқа нарсаларга чалғимай, айна дамда бўлишга ёрдам берувчи диққатни жамлаш хусусиятини ривожлантириш учун қўлланилади.

Унинг моҳияти кўзларни юмган ҳолда тана ва онгда нималар рўй бераётганини жимгина кузатишдан иборат.

Медитация стрессни пасайтиради, дам олиш ва барча чалғитувчи омиллардан узоқлашишга ёрдам беради. Ҳаммаси оддий: сиз ўтириб, диққатингизни бир нарсага қаратасиз, кўпинча нафас олишга. Албатта, сиз чалғийсиз ва нималар ҳақидадир ўйлаб, “булутлар узра сайр қиласиз”. Медитация моҳияти ҳар қандай фикрлаш фаолиятдан қутулишда эмас. Шунчаки уни айна дамда кузатиш керак.

Агар медитация қилишнинг уддасидан чиқа олмаётган бўлсангиз, спорт билан шуғулланаётганингизда ёки қандайдир иш билан машғул пайтингизда биргина нарасага ёки рағбатга диққатни жамлашга ҳаракат қилиб кўринг. Шу тариқа миянгизни диққатни назорат қилишга ўргатасиз.

2. Бир вазифалилик

Кўп вазифалилик биз ўйлагандек самарали эмас, айниқса, гап ақлий фаолият ҳақида кетганда. Шу билан бирга, у мияга зиён. Ҳар сафар бир неча ишни барабар бажарганингизда мия ортиқча стрессга йўлиқади ва табиийки, янги вазифага диққатни қаратиш хусусияти пасаяди.

Узоқ вақт давомида бир ишни бажарганингизда бундай асоратлар бўлмайди. Бир вазифалилик янада самарали ишлашга ёрдам беради ва диққатни бир предметда жамлашга ўргатади. У ўз таъсирига кўра, медитацияга ўхшайди: қанча кўп машқ қилсангиз, шунча яхши удалайсиз, керакли нарасага диққатни йўналтириш шунчалик осонлашади.

3. Мунтазам равишда четлашиш

Ҳар сафар ижтимоий тармоқларга кириш учун телефонни қўлга олганингизда ёки 10 дақиқалик танаффус бир соатга чўзилиб кетганида миянги ҳар сафар навбатдаги такрорлаш билан мустаҳкамланувчи одат тўқималарини шакллантиради.

Айнан шунинг учун рақамли қурилмалардан фойдаланишни чеклаш шундай муҳим. Мунтазам равишда бундай чалғитувчи омиллардан четлашишга ҳаракат қилинг. Масалан, куннинг муайян бир қисмидагина почта ва хабарларни текширишга одатланинг, ҳафтада бир ёки икки марта эса умуман смартфон ва ноутбукка қўл урманг.

Турли тадқиқотларда маълум бўлишича тажовузкор, асабий, безовта, сабрсиз, жиззаки ҳамда тажанг одамлар бошқаларга нисбатан кўпроқ юрак хуружи ҳодисаларига йўлиқишади. Олимлар стресс даражаси қанчалик юқори бўлса, қонда учрайдиган қизил таначаларнинг ижобий таъсири шунчалик заифлашиб кетишини эътироф этишди.

СЕКЦИЯ: СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Алимжанова Л. М., Жуманазарова Д. А.
(Алматы, Казахстан)

ТРЕБОВАНИЯ К РАЗРАБОТКЕ ПРОГРАММЫ ПОСТРОЕНИЯ АНТРОПОМЕТРИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ЧЕЛОВЕКА ПО ФОТО ОБРАЗЦАМ

Аннотация: Разработан инструмент для анализа и редактирования геометрии формы 3D-скана пациента с учетом его анатомических признаков. Проведен обзор и анализ существующих программных продуктов, сформулированы технические требования и перечень функционала создаваемого программного комплекса. Проведено сравнение существующих алгоритмов анализа трехмерных поверхностей, расчета деформации мягких тканей и геометрического антропометрического моделирования человека. Сформулирован способ учета формы анатомии и граничных условий на точки поверхности, накладываемые внутренним строением человека. Такой подход является конкурентным преимуществом будущего программного продукта перед существующими решениями.

Ключевые слова: 3D-моделирование, антропометрическая модель, алгоритм, модификация, 3D-визуализация, пластика, цифровая технология.

В источнике [1] был проведен анализ существующих решений 3D-визуализации модели человека для проведения пластической хирургии. Рассмотренные процедуры сбора и формализации требований позволили написать следующую статью по созданию программы с заданным функционалом.

Составлен перечень требований и основных функций разрабатываемой программы. Ниже приведен пример части бизнес требований относящиеся к моей дипломной работе. Согласно этим требованиям словесно описаны алгоритмы анализа и геометрического моделирования к поверхности 3D модели с использованием знания об анатомии человека. Следует отметить, что разрабатываемый программный комплекс трехмерной модели анатомии человека в наше время медицине особо востребован.

Перечислим сформулированные требования [7]:

1. Предоставление визуального средства для общения между пациентом и хирургом.
2. Предоставление инструмента для хранения информации о пациентах.
3. Предоставление хирургу инструмента для самоконтроля и повышения квалификации на примерах выполненных пластических операций.

Функции программного комплекса можно сформулировать следующим образом [7]:

- составление соответствующего проекта о создании программного комплекса;
- внесение информации и востребованных данных о пациенте;

- управление трехмерной антропометрической моделью клиента;
- измерения параметров модели по стандартному набору реперных точек;.
- регистрация пользовательских измерений;
- симулирование и сравнение измерений;
- сравнение построенных 3D моделей;
- сохранение данных по составленному образу проекта;
- открытие проекта и загрузка послеоперационного 3D-скана;
- сравнение после операционного 3D-скана;
- экспорт данных по результатам измерений в виде скриншотов.

Для обеспечения целостности требований и управления проектом разработки составляется так называемая матрица «трассируемости» (таблица 1). Она будет использована для визуализации зависимостей между пользовательскими требованиями и функциональными возможностями используемой программы. В разрабатываемом программном приложении будет использоваться многоуровневая архитектура. Разбиение архитектуры на уровни представлено на рисунке 1 [9].

Таблица 1.

Составление матрицы «трассируемости»

Наименования выполняемых процедур	БТ-1	БТ-2	БТ-3
1 Создание проекта	*		
2 Информация о пациенте		*	
3 Управление 3D моделью	*		
4 Стандартные измерения	*		
5 Пользовательские измерения			*
6 Симулирование	*		
7 Сравнение измерений	*		
8 Сравнение 3D моделей	*		
9 Сохранение проекта	*		
10 Открытие проекта	*		
11 Загрузка послеоперационного 3D скана		*	*
12 Сравнение послеоперационного 3D скана		*	*
13 Экспорт измерений	*	*	*
14 Скриншот	*		*

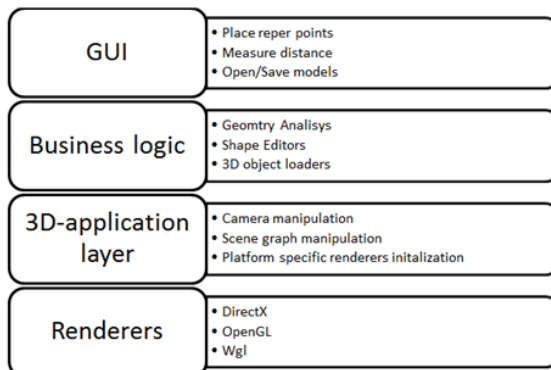

Рисунок 1. Разбиение многоуровневой архитектуры на уровни

Далее опишем преимущества уровней создаваемой архитектуры [10]:

1) Уровень пользовательского интерфейса. Пользовательский интерфейс был разработан на основе MFC библиотеки. Разработка велась в Visual Studio 2008 с использованием MFC Feature Pack.

2) Уровень Business Logic. На уровень бизнес логики будут вынесены объекты, реализующие функции анализа геометрии и редактирования формы трехмерной модели человека. Программа должна поддерживает работу с трехмерными форматами хранения 3D-моделей: 3ds, obj, pdf. На этом уровне буду размещены соответствующий интерфейс и реализации.

3) Уровень 3D-application layer. Для достижения переносимости приложения между платформами Windows, Linux, Mac OS, должен быть реализован промежуточный уровень для манипуляции с камерами, рендерером и графом сцены. Данный уровень используется объекты, инкапсулирующие работу с платформенно-зависимыми библиотеками.

4) Уровень Renderers. На данном уровне будут реализованы объекты, инкапсулирующие инициализацию и взаимодействие с графическими библиотеками DirectX и OpenGL.

5) Используемые библиотеки. При разработке программы планируется использовать внутренние библиотеки для работы с геометрической алгеброй и вычислительной геометрией. Данные библиотеки реализованы на языке C++ с использованием STL. Для визуализации 3D представления используются библиотеки OpenGL и DirectX.

При выборе платформы для реализации программы в будущем будет проведен анализ вариантов пар «библиотека – технология» для разработки пользовательского интерфейса и библиотека 3D-визуализации [11]. Здесь сформулированы требования к паре «пользовательский интерфейс - 3D-визуализация»:

- совместимость с существующими библиотеками на C++;
- минимальные изменения для перенесения приложения на другие платформы;
- документированность и поддержка;
- стабильность функционирования программного продукта.

В таблице 2 представлено сравнение вариантов GUI и 3D-визуализации.

Таблица 2.

Сравнение вариантов GUI и 3D-визуализации

Программные продукты	Open GL/C++	Direct X/C++	Managed DirectX	OpenTK (.NET)	Tao Framework (.NET)	JOGL
WPF	+	+	+ Slow calls to native lib	+ Slow calls to native lib	+ Slow calls to native lib	-
Windows forms	+	+	+ Slow calls to native lib	+ Slow calls to native lib	+ Slow calls to native lib	-
Java GUI	-	-		-	-	+ Slow JNI
MFC	+	+		+	+	-
WINAPI	+	+		+	+	-
WxWidgets	Low level + Poor Documentation & IDE	Low level + Poor documentation & IDE		-	-	-
QT	+ Poor IDE	+ Poor IDE		-	-	-

Согласно требованиям к программной среде и платформы рекомендуется использовать библиотеку MFC и реализовать промежуточный уровень для инкапсуляции взаимодействия с библиотеками 3D-графики. Библиотека MFC была выбираться по следующим критериям [12]:

- качественная документация;
- большое количество примеров;
- применение следующих продуктов: MFC Feature Pack, Office 2010, Visual Studio;
- готовые элементы пользовательского интерфейса.

Таким образом, в рамках подготовки нескольких статей [1-3] авторами разработан инструмент для анализа и редактирования геометрии формы 3D-скана пациента с учетом его анатомических признаков. Также проведен обзор и анализ существующих программных продуктов, сформулированы технические требования и перечень функционала программного комплекса. Проведено сравнение существующих алгоритмов анализа трехмерных поверхностей, расчета деформации мягких тканей и геометрического моделирования.

За счет примененного алгоритма геометрического моделирования и математических моделей анатомии, пользователь может анализировать и редактировать трехмерную модель пациента. Выбранный алгоритма геометрического редактирования трехмерной модели позволяет изменять произвольный анатомический признак.

В итоге сформулирован способ учета формы анатомии и граничных условий на точки поверхности, накладываемые внутренним строением человека. Такой подход является конкурентным преимуществом будущего программного продукта перед существующими решениями [4-6]. Реализуемая программа может иметь практическую ценность и использоваться как инструмент общения хирурга с пациентом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Алимжанова Л. М., Жуманазарова А. Способы построения антропометрической модели человека по фото образцам. Сборник трудов. Украина. 2018. 7 с. (публикуется).
2. Кульмамиров С. А., Жуманазарова А. Построение трехмерных моделей по фото образцам. ICITE-218. IV-ая Международная ежегодная конференция «Промышленные технологии и инжиниринг» Южно-Казахстанского государственного университета имени М. Ауэзова. Сборник трудов. 2018. 4 с.
3. Кульмамиров С. А., Жуманазарова А. Алгоритм построения трехмерной модели ландшафтов по фото образцам. Сборник трудов. Украина. 2018. 4 с. (публикуется).
4. http://www.nvidia.ru/object/product_GeForce_3D_VisionKit_ru.html.
5. www.axisthree.com.
6. <http://www.canfieldsci.com>.
7. Game Physics (2nd Edition) by David H. Eberly.
8. Web Ready www.web-ready.ru.
9. Бит-Софт www.bit-spb.ru.
10. Finnnode <http://www.finnode.ru/>.
11. НП «Руссофт» www.russoft.ru.
12. Technopolis <http://www.technopolis.fi/>.

Сапакова С. З., Әбсадықова А. Ж.
(Алматы, Казахстан)

**АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК ИНЦИДЕНТТЕРІН ЖҮЙЕНІҢ ЖҰМЫС
ҮРДІСІНІҢ БҰЗЫЛУЫ РЕТІНДЕ АНЫҚТАУ**

***Кілт сөздер:** инцидент, ақпараттық қауіпсіздік, фактор, талдау, бағалау.*

Ақпараттық жүйелер санының өсуімен және ақпараттық технологиялардың жетілдірілуімен ақпараттық қауіпсіздік (АҚ) оқиғаларының саны өсуде, бұл жүйе активтерінің ақпараттық қауіпсіздігіне әсер ететін және жағымсыз салдарға әкелетін бір немесе бірнеше жағымсыз оқиғалар (АҚ оқиғалары) деп түсініледі. Мұндай салдарларға, мысалы, ақпарат активтерінің құпиялығының, тұтастығы мен қол жетімділігінің бұзылуы, бизнес-процестердің үзілуі және т.б. жатады. ISO 27001: 2005 [1] халықаралық стандарты ақпараттық қауіпсіздік инциденттерін басқару процедурасын құру қажеттілігіне ерекше назар аударады. Себебі, АЖ оқиғаларына уақтылы жауап берместен және олардың салдары мен мүмкін себептерін жоймастан ақпараттық қауіпсіздікті тиімді басқару мүмкін емес екені анық. ISO / IEC 27035 [2] халықаралық және ГОСТ Р ISO / МЭК 18044: 2007 [3] ұлттық стандарттарында ақпараттық қауіпсіздікті басқару процестері келтіріледі. Нормативтік құжаттармен және ресурстармен қамтамасыз ету мәселелері қарастырылады, осы процесстерді жүзеге асыруға қажетті процедураларға ұсыныстар берілген. Сонымен қатар АҚ инциденттерін жіктеу,

АҚ оқиғаларын өңдеудегі рөлдерді бөлу және АЖ оқиғаларын өңдеу тәртібі туралы ұсыныстар берілген. АҚ оқиғаларын өңдеуді басқару сызбасы [2,3]-ке сәйкесінше 1-суретте көрсетілген.

1-сурет. АҚ оқиғаларын өңдеуді басқару

Есептің қойылымы. Ақпараттық қауіпсіздік инциденттерін анықтау, талдау және бағалау ақпараттық қауіпсіздік инциденттерін басқарудағы шешуші кезеңдер болып табылады, себебі оқиғаны өңдеудің сәтті болуы, оған жауап беру шешімін қабылдау үшін осы кезеңдерде алынған ақпараттың уақтылығы мен сенімділігінен тәуелді.

Көбінесе ұйымдарда АҚ оқиғаларын анықтау әдістемесі жоқ, қызметкерлер қандай оқиғалар болуы мүмкін екенін білмейді, өйткені олар әрқашан негізгі қызметіндегі үзілістермен байланысты емес. АҚ оқиғаларын талдау және бағалау, олардың себептері мен салдары туралы ақпараттың жеткіліксіз болуына байланысты қиын болуы мүмкін. Ақпараттық қауіпсіздік оқиғалары туралы жаңа мәліметтер базасын құру және жүргіздеу қажеттіліктер туындайды. АҚ оқиғалары туралы деректе базасы АҚ оқиғаларын өңдеушілердің жеке тәжірибесі мен әртүрлі дереккөздердегі орын алған оқиғалар туралы мәліметтер негізінде құрылуы мүмкін. Ұйымдарда, әсіресе ірі фирмаларда, компанияларда болған АҚ оқиғалары туралы деректер жарияланбайды. Себебі, бұл олардың жүйелеріне қайта шабуыл жасауға немесе беделін жоғалтуға алып келуі мүмкін. Ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін зерттеуде АҚ аналитиктері, мысалы, өнеркәсіптік және басқа кәсіпорындарда [4], белгілі бір кезеңдегі ақпараттық технологиялардың анықталған осалдықтарын, АҚ оқиғаларының статистикасын, мысалы [5, 6], осы оқиғалар орын алған кәсіпорынның атын көрсетпей дерек ерді ұсынады. Мұндай деректер АҚ оқиғалары туралы мәліметтер базасын үнемі жаңартып отыруға мүмкіндік береді.

АҚ оқиғасын талдау және бағалау АҚ оқиғаларын инциденттер ретінде айқындауға, осы оқиғалардың себептері мен дереккөздерін анықтауға, сондай-ақ олардың жағымсыз салдарының ықтимал дамуын анықтауға қажетті

ақпараттың көп болуына байланысты қиын, сондықтан бұл процедуралар рәсімделіп, автоматтандырылуы керек.

Бұл жұмыстың мақсаты ақпараттық қауіпсіздік оқиғаларын және инциденттерінің дерекқорына сүйене отырып, оларды анықтау, талдау және бағалау процедуралары туралы ақпаратты ұсыну арқылы ақпараттық қауіпсіздік инциденттерін талдау және бағалау тиімділігін арттыру әдісін әзірлеу болып табылады.

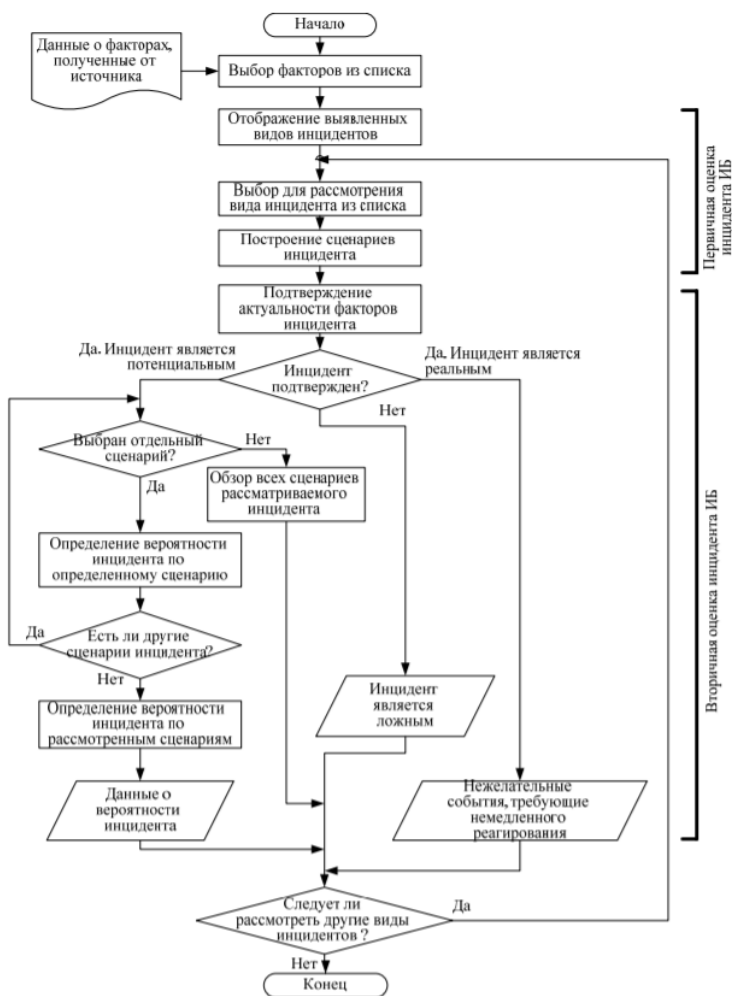
Ақпараттық қауіпсіздік оқиғаларын, олардың факторлары негізінде бағалау. АҚ оқиғасының АҚ инциденті ретінде сәйкестендірілуіне алғашқы бағалау инциденттің белгілі бір түрін көрсететін АҚ оқиғаларының факторлары негізінде жүргізілуі мүмкін. АҚ оқиғасының факторы - бұл АҚ-тің мүмкін бұзылуын немесе қорғаныс шараларының (құралдардың) авариясын, сондай-ақ қауіпсіздікке қатысты бұрын белгісіз жағдайдың туындауын көрсететін АҚ оқиғасының белгісі. Оқиға факторларын АҚ инцидентін өңдеушілер жүйені бақылау мен жоспарлы тексеру процесінде немесе ұйым қызметкерлері негізгі қызмет барысында анықтай алады. Жұмыстың баяулауы, программалық жабдықтың ақаулары және т.б. жүйедегі жағымсыз оқиғалар әрдайым АҚ оқиғасын көрсетпейді, сондықтан екінші бағалау жүргізілуі керек себебі, оқиғалардың факторларының маңыздылығын растау қажет. Екінші бағалау нәтижелері бойынша оқиғаның жалған, нақты немесе ықтимал екендігі туралы шешім қабылданады [7]. АҚ потенциалды инциденттері үшін олардың сценарийлеріндегі жағымсыз оқиғалардың жиілігін және тәуекелдерді бағалау нәтижелері бойынша таңдалған АҚ инциденттерін болдырмауға бағытталған қорғаныс шараларының нәтижелілігін біле отырып, олардың ықтималдығын есептеуге болады [8].

АҚ инциденттерін талдау және бағалау процесін автоматтандыру үшін бағдарламалық құрал әзірленді, оның алгоритмі 2-суретте көрсетілген.

АҚ инциденттерін сәйкестендіру мақсатында өңдеуші табылған АҚ оқиғалар туралы дерек көзінен алынған деректер негізінде АҚ инциденттерінің тиісті факторларын алдын ала берілген тізімдерде белгілеу қажет. АҚ инциденттері факторларының тізімі болған АҚ оқиғалар мен инциденттері туралы деректер базасы негізінде жасалады және үнемі жаңартылады. Содан кейін өңдеушіге толықтай қарау үшін инцидент түрін таңдау қажет. АҚ инцидентінің таңдалған түріне сәйкес бағдарламада оның сценарийлері құрылады.

Әзірленген бағдарламалық құралда қайталанған бағалау функциясы қарастырылған, ол анықталған факторлар мен олардың өзектілігін растау үшін оларға сәйкес оқиғаларға қатысты қосымша ақпарат жинауды білдіреді. Әрбір оқиғаға жазылған пікірлерде, факторларды растау немесе теріске шығару үшін қандай қосымша ақпарат қажет екендігі және осы ақпараттың дереккөзі туралы мәліметтер келтіріледі. Бағдарлама қайталама бағалау кезінде расталған факторларға сәйкес инцидент сценарийін қайта құрады. Сонымен қатар, бағдарламалық құрал факторлары байқалмаған оқиғалардың барлық ықтимал сценарийлерін құруға мүмкіндік береді (3-сурет). Бұл функция инциденттерді өңдеушіге жинау жасауға мүмкіндік береді және оған ден қою жөніндегі шаралар туралы шешім қабылдау үшін ақпараттың шынайылығын арттыру. Бұл функция инциденттерді өңдеушіге қарастырылған АҚ инциденті бойынша

қосымша мәліметтер жинауға және оған ден қою шаралары туралы шешім қабылдау үшін ақпараттың сенімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

2-сурет. Программалық жабдықтың жұмыс алгоритмі.

Бағдарламалық құрал жағымсыз оқиғалардың жиілігіне және олардың алдын алу бойынша қорғау шараларының деңгейіне сәйкес оның жеке сценарийлері бойынша потенциалды инциденттің ықтималдығын бағалауға мүмкіндік береді. Бұл үшін бағдарламада қорғаныс шараларының 5 деңгейі орнатылған – 0-ден (қорғау шаралары жоқ) 4-ке дейін (қорғау шаралары оқыс оқиға сценарийінде жағымсыз оқиғаны болдырмайды). Әрбір деңгейге қорғау

шараларының нәтижелілік коэффициенті – z сәйкес келеді. Мысалы, егер деңгейлер арасында 0,25-ке тең "қадам" таңдалса, онда 1-деңгеймен қорғау шаралары үшін нәтижелілік коэффициенті 0,75-ке тең болады (яғни осы қорғау шараларын қолдану 0,25-ке инцидент оқиғасының ықтималдығын төмендетеді), ал 2-деңгеймен қорғау шаралары үшін коэффициент 0,5-ке тең болады (яғни бұл қорғау шараларын қолдану 0, 5-ке инцидент оқиғасының ықтималдығын төмендетеді) және т. с.с. Оқиға сценарийіндегі [8]-ге сәйкес жағымсыз оқиғаның ықтималдығы келесі түрде анықталады:

$$P_{HC} = h_i z_i, \quad (1)$$

мұндағы P_{HC} - жағымсыз оқиғаның ықтималдығы; i $n = 1, \dots, n$, мұндағы n - оқиға сценарийіндегі жағымсыз оқиғалардың саны; h_i - қажетсіз оқиғаны тудыратын оқиғаның жиілігі; z_i - оқиға сценарийіндегі жағымсыз оқиғаның алдын алуға бағытталған қорғаныс шараларының тиімділігі коэффициенті.

Қорытынды. Осылайша, бағдарламалық құралмен іске асырылатын әдіс байқалатын факторлар бойынша АҚ-ның тиісті инцидентін бөліп көрсетуге, оның ықтимал сценарийін көрнекі түрде қарауға, қорғаныс шараларының шартты деңгейлерін ескере отырып, инциденттің ықтималдығын есептеуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, бағдарлама пайдаланушының анықталмауы мүмкін жағымсыз оқиғаларды қарауға мүмкіндік береді.

Әзірленген бағдарламалық құрал АҚ-ның орын алған оқиғалары мен инциденттері туралы өзекті деректер базасы негізінде жүйеде болып жатқан АҚ инциденттерін бағалауға мүмкіндік береді, сол арқылы АҚ-ның анықталған инциденттерін өңдеу бойынша тиісті шешім қабылдау үшін уақыттың Елеулі азаюына және ақпараттың шынайылығын арттыруға ықпал етеді.

СЕКЦИЯ: ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Елубаев Н. М., Альмусин Г. Т.
(Караганда, Казахстан)

К ВОПРОСУ УЛУЩЕНИЕ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ВАКУУМНОЙ СИСТЕМЫ ТЕПЛОФИКАЦИОННЫХ ТУРБИН

Основным резервом тепловой экономичности на ТЭЦ является повышение эффективности работы конденсационных устройств, с наиболее полным использованием теплоты отработавшего пара для получения электрической энергии при ограниченных объемах охлаждающей воды. Это особенно важно в условиях привлечения теплофикационных агрегатов к регулированию электрической нагрузки при работе с частично или полностью открытой регулирующей диафрагмой.

Поиск новых технических решений по повышению вакуума путем совершенствования способов очистки поверхностей теплообмена конденсаторов на основе изучения состава и структуры отложений, улучшения схем отсоса неконденсирующихся газов из парового пространства и воздуха из циркуляционной системы конденсаторов являются одними из важнейших задач персонала ТЭЦ, наладочных и проектных организаций. Отмеченные направления работ связаны с повышением эффективности работы эжекторов и системы регенеративного нагрева воды и как следствие, с повышением экономичности работы оборудования.

Цель работы. Исследование и разработка технических решений по повышению тепловой эффективности и надежности конденсационных устройств теплофикационных турбин.

Основным назначением КУ паротурбинного агрегата является конденсация отработавшего пара турбины и обеспечение за последней ступенью при номинальных условиях давления пара не выше расчетного, определенного исходя из технико-экономических соображений.

В процессе эксплуатации в КУ попадает воздух и другие неконденсирующиеся газы с паром и через неплотности вакуумной системы турбины. Количество неконденсирующихся газов, поступающих в конденсатор с паром, невелико и составляет несколько процентов общего количества удаляемого из конденсатора воздуха. Основное количество газов, удаляемых из конденсатора, составляет воздух, проникающий из атмосферы через неплотности фланцевых соединений, штуцеров водомерных стекол, концевых уплотнений и других элементов, находящихся под разрежением. При значительном понижении плотности присос воздуха увеличивается, поскольку под разрежением оказываются дополнительные участки корпуса турбины и регенеративной системы.

Проникновение воздуха в вакуумную систему турбины ухудшает работу КУ, вызывая нежелательные явления. Прежде всего, воздух, попадая в паровой объем конденсатора, существенно ухудшает коэффициент теплоотдачи от конденсирующегося пара к стенке конденсаторных трубок, уменьшая общий коэффициент теплопередачи в конденсаторе, вследствие

экранирования поверхности конденсации воздухом. При значительном проникновении воздуха в вакуумную часть турбины наблюдается переохладение конденсата, в особенности когда пароструйный эжектор начинает работать в перегрузочном режиме.

Основное влияние на внешние показатели работы конденсатора, паровое сопротивление, а соответственно, и на характеристики работы конденсатора, при переменных режимах оказывает то обстоятельство, что по пути движения пара в трубном пучке образуются две основные зоны, различающиеся между собой условиями теплообмена с паровой стороны:

1. зона интенсивной конденсации пара, в которой его температура сохраняется практически неизменной, а локальные значения коэффициента теплопередачи и плотности теплового потока, наибольшие на стороне входа пара в трубный пучок, снижаются по пути движения пара из-за уменьшения а по мере уменьшения скорости пара и повышения;

2. зона охлаждения ПВС, характеризующаяся относительно низкими и слабо изменяющимися значениями и плотности теплового потока.

Наиболее эффективным является метод проверки плотности вакуумной системы турбоустановки паром, в котором на остывшей турбине включают валоповоротное устройство, заливают конденсатом паровое пространство конденсатора до паровых люков, заклинивают предохранительные атмосферные клапаны на выхлопных патрубках ЦНД, подают одновременно пар на уплотнение для предотвращения присосов воздуха и через пароприемные устройства в выхлопные патрубки турбины. Во время ведения паровой опрессовки визуально определяют места пропариваний, и найденные дефекты устраняются.

Для поддержания вакуума в конденсаторе необходимо постоянное удаление из него поступавших вместе с отработавшим паром неконденсирующихся газов, в основном воздуха, проникающего извне через неплотности в вакуумной системе турбоагрегата.

Отсасываемая из конденсатора ПВС, как правило, насыщена паром, содержание его в смеси определяется ее давлением и температурой. Чем ниже давление и температура ПВС, тем меньше содержание в ней пара. Газы сжимаются в насосе и выбрасываются в атмосферу, а содержание пара в газах на выходе из насоса зависит от конструкции и режима работы последнего. Из различных по принципу действия вакуумных насосов в КУ отечественных турбостроительных заводов в настоящее время применяются для удаления газов насосы струйного типа, в которых рабочей (эжектирующей) средой служит пар (пароструйные эжекторы) или вода (водоструйные эжекторы).

В последнее время разработаны и внедряются новые конструкции высокоэкономичных водоструйных эжекторов большой производительности с кольцевой камерой смешения. Этот тип эжектора не подвержен эрозионному износу, не требует точной центровки сопла относительно камеры смешения, не выходит из строя при засорении одного из рабочих сопел, имеет в несколько раз больший ресурс работы, технологичен и прост в изготовлении.

При эксплуатации воздушных насосов, характеристики которых имеют очень крутые перегрузочные участки (например, двух- и трехступенчатые пароструйные эжекторы; двухступенчатые водокольцевые насосы с

ограниченной подачей второй ступени), чрезмерные присосы воздуха, исчерпывающие предусматриваемый запас подачи воздушных насосов в пределах рабочих участков их характеристик, могут повлечь за собой необходимость останова турбины.

Дополнительно необходимо отметить, что с повышением температуры ПВС, удаляемой из конденсатора возрастает объемное количество смеси, которое необходимо откачать из КУ. В результате этого происходит перегрузка эжектора, и как следствие, ухудшение вакуума. Для снижения влияния Δ на давление всасывания и увеличения диапазона работы эжектора в допредельном режиме на линиях отсоса ПВС из КУ по данным рекомендуется установка предвключенных охладителей (ПО) ПВС.

**Худайбердиев Тохиржон Латифович,
Абдусаломов Гиёсиддин Сирождин угли
(Наманган, Узбекистан)**

ИССЛЕДОВАНИЯ ПО КОНВЕКТИВНОЙ СУШКИ СТОЛОВОЙ СВЕКЛЫ

Аннотация: В статье приведены результаты лабораторных исследований по подготовке сырья столовой свеклы к конвективной сушке и режима работы сушильной установки.

Ключевые слова: фрукты и овощи, сырьё, свекла, резка, цвет, влажность, температура, продолжительность сушки, сушильная установка.

Аннотация: Ушбу мақолада ош лавлагини қуритишга тайёрлаш ва конвектив усулда қуритиш, қуритиш қурилмасининг иш режими аниқлаш бўйича тажриба тадқиқотлари натижалари келтирилган.

Калим сўзлар: мева ва сабзавот, хом ашё, ош лавлаги, қирқиш, ранги, намлиги, ҳарорат, қуритиш давомийлиги, қуритиш қурилмаси.

Abstract: The article presents the results of laboratory studies on the preparation of raw beet for convective drying and the operating mode of the drying unit.

Keywords: Fruits and vegetables, raw materials, beet, cutting, color, humidity, temperature, duration, drying, drying plant

Сушёные фрукты и овощи обладают высокой энергетической ценностью, так как содержат значительное количество сахаров, азотистых веществ, органических кислот, пектиновых и минеральных веществ, а также хорошей сохраняемостью и транспортабельностью. Они требуют меньше площади для хранения, могут быть использованы для обеспечения северных районов, а также использоваться как сырьё для производства пищевых концентратов в других отраслях пищевой промышленности. Поэтому сушка плодо-овощных продуктов с максимальным сохранением микроэлементов в них является весьма актуальной задачей.

В Наманганском инженерно-технологическом институте учёными кафедры «Технология хранения и первичной обработки сельхозпродукций» ведутся научно-исследовательские работы по сушке свеклы конвективным способом в условиях производственного предприятия ООО «Афруз Камол Наби», который оснащён современными оборудованями (рис.1).

На основании проведенных нами экспериментальных исследований приводим рекомендации по технологии сушки столовой свеклы конвективным способом.

Требования к сырью. Для сушки используется свекла, имеющая крупные или средние корнеплоды округлой, плоско-округлой или плоской формы со сладкой мякотью однородного цвета, без заметной кольцеватости и грубых волокнистых нитей. Корнеплоды должны быть свежими, целыми, без повреждений сельскохозяйственными вредителями, с длиной оставшихся черешков не более 2 см. Мякоть должны быть сочная, темно-красного цвета. Размер корнеплодов по наибольшему поперечному диаметру 5-14 см. Содержание корнеплодов с отклонениями по размерам, с механическими повреждениями глубиной более 3 мм, с зарубцевавшимися трещинами допускается не более 5 %.

Технологическая схема производства столовой сушёной свеклы состоит из следующих операций: мойка при соотношении воды и продукта 3:1; калибровка при очистке пароводотермическим способом на три размера по наибольшему поперечному диаметру (мелкий – проход через отверстия 8x8 см, средний – проход через отверстия 9,5x9,5 см и крупный – сход с калибратора); шпарка 90 с при давлении 0,3 МПа; доочистка вручную; инспекция; резка на столбики толщиной 3x7 мм, кубики с размером граней 5-10 мм или пластинки толщиной не более 5 мм и шириной 9-12 мм; бланширование (для свеклы, очищенной паровым способом) паром при температуре 95-98 °С 10-15 мин; обработка 0,5 % раствором пектина (для свеклы, очищенной паровым способом) путём обильного опрыскивания; сушка; сортировка; упаковка.

Сушат свеклу, нарезанную в виде до остаточной влажности 13-14 %, 8 % или 6-7 % на ленточных конвейерных сушилках.

Результаты экспериментов и режимы сушки свеклы приведены в таблице 1.

Чтобы свекла не прилипла к лентам, первую и вторую ленты смазывают растительным маслом из расчета 2 кг/т.

Параметры сушки зависят от формы нарезки и конечной влажности продукта. Сушку столбиков и кубиков размером граней 6x6x6 мм до влажности 8 и 6-7 % проводят в одну стадию, а кубиков размером 8x8x8 мм – в две стадии. Сначала высушивают до влажности 14 %, выдерживают в течение суток и после этого досушивают до влажности не выше 8 %.

Перед сортировкой сушёную свеклу пропускают через сито для отделения частиц менее 5 мм. Отбирают кусочки с чёрными пятнами, остатками кожицы и пропускают через магнитный улавливатель. На упаковку свеклу подают россыпью, если она предусмотрена для изготовления овощных смесей, пищевых концентратов или экспорта.

Показатели качества. Свекла сушёная выпускается 1 и 2 сорта.

Форма – стружка, кубики, пластинки. Допускается стружка длиной менее 5 мм в наибольшем измерении – 5 %, количество кусочков зеленоватых, с чёрными пятнами и остатками кожицы для 1 сорта 3 %, для 2 сорта – 7 %, количество кусочков с белыми прожилками для 1 сорта 5 %, для 2 сорта – 10 %.

Цвет – бордовый разных оттенков.

Консистенция – стружка и пластинки эластичные, для сушеной свеклы пониженной влажности – хрупкие, кубики – твердые.

Посторонние привкусы и запахи – не допускаются.

Таблица 1.

Результаты экспериментов и режимы сушки свеклы.

Параметры сушки	Сушка свеклы, нарезанной				
	Столбиками 3x7 мм		Кубиками, мм		
			8x8x8 или 6x6x6	6x6x6	8x8x8
	до влажности, %				
	13-14	6-7	13-14	8	8-13
Удельная нагрузка, кг/м ²	12,5	11	17-22	11	4,5
Скорость движения ленты, м/мин:					
первой	0,38	0,13	0,19	0,13	0,19
второй	0,26	0,09	0,13	0,09	0,13
третьей	0,15	0,07	0,10	0,07	0,10
четвертой	0,12	0,05	0,08	0,05	0,08
Температура воздуха над лентами, °С: первой	70	75	70	75	55-60
второй	75	70	75	70	55-60
третьей	65	55	65	55	50
четвертой	60	40	55-60	40	45-50
Относительная влажность воздуха, %	40	35-40	40-45	35-38	35-38
Расход воздуха, м ³ /ч	28000	5000	5000	5000	5000
Продолжительность сушки, ч	3,5	4,2	3,0	4,2	3,0

Содержание металлических примесей – не более 0,01 %.

Развариваемость при хранении до 1 года – не более 25 мин.

На производство 1т сушеной свеклы влажностью 13-14 % расходуется 8т сырой, влажность до 8 % - 9т сырой с содержанием сухих веществ 15 %.

На основе результатов научно-исследовательских работ в производственном предприятии ОАО «Афруз Камол Наби» применены режимы и параметры современных сушильных оборудований для различных сельхозпродукций.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Широков Э. П., Полегаев В. И. Хранение и переработка продукции растениеводства с основами стандартизации. – М.: Колос, 2000.
2. Щеглов Н. Г. Технология консервирования плодов и овощей (учебно-практическое пособие). – М.: Полеотин, 2002.
3. Драгилов А. И., Дроздов В. С. Технологические оборудование предприятий перерабатывающих отраслей АПК. – М.: Колос, 2001.
4. Трисвятский Л. А. Хранение и переработка плодов и овощей. – М.: Колос, 1991.

СЕКЦИЯ: ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Eshanqulov Yaxshibay Xaliyarovich
(Qamashi, Uzbekistan)

MAPLE МАТЕМАТИК ТИЗИМИДА SONLI TENGSIZLIKLAR VA ULARNING SISTEMALARINI YECHISH USULLARI

Maple - bu kompyuterda analitik va sonli hisoblashlarni bajaruvchi, 2000 dan ortiq buyruqlarni o'z ichiga olgan va algebra, geometriya, matematik analiz, differensial tenglamalar, diskret matematika, fizika, statistika, matematik-fizika masalalarini dastur tuzmasdan yechish imkoniyatini beruvchi matematik tizim (sistema) paketdir. Aytish mumkinki, Maple bu yuqorida sanab o'tilgan sohalaridagi matematik masalalarni yechib beruvchi katta kalkulyatoridir. Maple takomillashib bormoqda, hozir uning Maple 9.5, Maple 11 va Maple 13-versiyalari keng tarqalgan.

Maple-simvollar va sonli hisoblashlarni tez va effektiv bajarish uchun mo'ljallangan hamda elektron hujjatlarni tayyorlash va grafik vizuallashtirish, interaktiv vositalariga ega bo'lgan kompyuter matematikasining yetakchi tizimlaridan biridir. Maple tizimidan jahondagi 300 dan ortiq eng katta universitetlarda o'quv jarayonida foydalanilmoqda va murakkab fizik jarayonlarni, tizimlarni va qurilmalarni modellashtirishda keng qo'llanilmoqda. Hozirgi kunda faqat hisobga olingan, ushbu tizimdan foydalanuvchilarning soni bir necha mln dan ortiq.

Maple yadrosidan Matematika, MATLAB, Mathcad va boshqa tizimlar simvollar hisoblarni amalga oshirishda foydalanmoqdalar. Maple tizimini Kanadaning Waterloo Marle Inc firmasi yaratgan va u uzoq davom etgan rivojlanish va sinovdan o'tish davrini bosib o'tgan.

Tengsizliklarni yechish. Universal **solve** buyrug'i tengsizliklarni yechish uchun ishlatiladi. Yechim o'zgaruvchining intervallari quyidagi ko'rinishlarida beriladi:

№	Mapledagi yechim ko'rinishi	Uning matematik ma'nosi
1.	RealRange(-∞,Open(a))	$x \in (-\infty, a)$
2.	RealRange(-∞,a)	$x \in (-\infty, a]$
3.	RealRange(Open(a),∞)	$x \in (a, \infty)$
4.	RealRange(a,∞)	$x \in [a, \infty)$
5.	RealRange(Open(a), Open(b))	$x \in (a, b)$
6.	RealRange(a,b)	$x \in [a, b]$
7.	$a < x, x < b$	$x \in (a, b)$
8.	$a \leq x, x \leq b$	$x \in [a, b]$

1-misol. $\sqrt{x+3} < \sqrt{x-1} + \sqrt{x-2}$ tengsizlikni yeching.

Yechilishi: Maple 9.5, Maple 11 yoki Maple 13 matematik tizimi dasturini ishga tushiramiz va ishchi oynaga berilgan tengsizlikni quyidagicha kiritamiz:

> s:=solve(sqrt(x+3)<sqrt(x-1)+sqrt(x-2),x):

> convert(s,radical);

Klaviaturadan [Enter] tugmasini bosamiz. Maple dasturi berilgan tengsizlikni yechib, natijani quyidagicha e'lon qiladi:

$$\text{RealRange}(\text{Open}(\frac{2}{3}\sqrt{21},\infty)) = (\frac{2}{3}\sqrt{21},\infty)$$

2-misol. $1 - \frac{1}{2}\ln(x) > 2$ tengsizlikni yeching.

Yechilishi: Maple matematik tizimi dasturini ishga tushiramiz va ishchi oynaga berilgan tengsizlikni quyidagicha kiritamiz. Agar tengsizlik yechilishi kerak bo'lgan o'zgaruvchi sistemali { } qavslar ichiga olinsa yechim interval ko'rinishda tasvirlanadi. Masalan,

>solve(1-1/2*ln(x)>2, {x});

Klaviaturadan [Enter] tugmasini bosamiz. Maple dasturi berilgan tengsizlikni yechib, natijani quyidagicha e'lon qiladi:

$$\{0 < x, x < e^{(-2)}\}$$

3-misol. Tengsizlikni yeching: $13x^3 - 25x^2 - x^4 - 129x + 270 > 0$.

Yechilishi: Maple matematik tizimi dasturini ishga tushiramiz va ishchi oynaga berilgan tengsizlikni quyidagicha kiritamiz.

> solve(13*x^3-25*x^2-x^4-129*x+270>0,{x});

$$\{-3 < x < 2\}, \{5 < x < 9\}$$

4-misol. Tengsizlikni yeching: $e^{(2x+3)} < 1$.

Yechilishi: Maple matematik tizimi dasturini ishga tushiramiz va ishchi oynaga berilgan tengsizlikni quyidagicha kiritamiz.

> solve(exp(2*x+2)<1,{x});

Klaviaturadan [Enter] tugmasini bosamiz. Maple dasturi berilgan tengsizlikni yechib, natijani quyidagicha e'lon qiladi:

$$\{x < -1\}$$

Tengsizliklar sistemasini yechish. Universal **solve** komandasi tengsizliklar sistemasini yechish uchun ham ishlatiladi. Yechim o'zgaruvchining intervallari ko'rinishida beriladi.

5-misol. $\begin{cases} x + y \geq 2 \\ x - 2y \leq 1 \\ x - y \geq 0 \\ x - 2y \geq 1 \end{cases}$ tengsizliklar sistemasini yeching.

Yechilishi: Maple matematik tizimi dasturini ishga tushiramiz va ishchi oynaga berilgan tengsizlik sistemasini quyidagicha kiritamiz.

> solve({x+y}>=2, x-2*y<=1, x-y>=0, x-2*y>=1}, {x,y});

Klaviaturadan [Enter] tugmasini bosamiz. Maple dasturi berilgan tengsizliklar sistemasini yechib, natijani quyidagicha e'lon qiladi:

$$\{x=1+2y, 1/3<=y\}$$

Xulosa qilib aytganda, barcha shu kabi tengsizliklar va ularning sistemalarini yechishda Maple matematik tizimidan foydalanish maqsadga muvofiq. Chunki, tengsizliklar va ularning sistemalari natijalarini tekshirishda asosiy matematik dasturiy vositalardan biri hisoblanadi.

Нурсадыкова Ж. К.
(Алматы, Казахстан)

ФИЗИКА ПӘНІН ОҚЫТУДА ОНТОДИДАКТИКА ҚАҒИДАЛАРЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мектепте физика пәнін оқытудың ең негізі – физикалық эксперимент. Мектептегі оқу экспериментімен физикалық құбылыстарды оқытудағы ғылыми әдісінің тұжырымдары сай болмаса да оның басты элементі ұқсас болады. Осы көрнекіліктер арқылы оқушылар мектептің физикалық эксперименттерінің нақты ғылымилық эксперименттерден хабардар болады. Сондықтан оқушыларды 7-сыныптан бастап физикалық экспериментті дұрыс қабылдай білуге жол ашу қажет. Сонымен қатар балалардың физика пәніне деген қызығушылығын арттыратын, теориялық білімдерін тәжірибеде ұштастыратын ең тиімді жолы.

Оқу эксперименті – ол арнаулы приборлардың көмегімен сабақ барысында физикалық құбылыстарды жандандырып, олардың оқытылуын ілгерілетеді. Сондықтан да, ол білімнің қайнар көзі, оқытудың әдістемесі мен көрнекілігінің тірегі болып қала береді.

Жалпы белгілі болғаны – орта мектептерде физика курсының мазмұны экспериментке тығыз байланыстылығы. Физиканы оқытудағы дидактикалық негізгі қағидадарының бірі, ол көрнекілік құралдарды орынды пайдалана білу. Себебі оны пайдаланумен физикалық күрделі тұжырымдар қалыптастыруға болады. Сол күрделі құбылыстар арасындағы табиғи байланыстарды тағайындауға мүмкіндіктері туады. Сабақтағы тәжірибе, тәжірибеленуге қиын көріністерді мультипликация арқылы көрсетуде физиканы оқытудың өте қолайлы тәсілдерінің бірі. Негізгі экспериментальды тәсіл ол студенттердің өз қолдарымен жасалған аспаптар. Қарапайым болса да, өз қолдарымен жасап шығарған шағын аспаптан бастап студенттердің техникаға қызығушылығын арттыру қажет.

Физикалық оқу экспериментінің ұқыптылыққа, төзімділікке, қиыншылықты жеңе білуге, ізденушілікке бақылай білу ебдейлігін дамытуға, политехникалық дағдыларын қалыптастыруға күшті әсер ететіндей тәрбиелік маңызы зор.

Оқушыларға терең және жақсы білім беру үшін, олардың практикалық білімі мен жүйесін, оқу экспериментінің әр түрлі қолданыстарын міндетті түрде білу. Қазіргі кездегі мектептердегі физикалық эксперименттің жүйесі қаншалықты? Бұл сұраққа жауап беру үшін мектеп тәжірибесінде белгілі бір қалыпта екендігін ескере отырып, оны сұрыптаудың белгісін тауып алу қажет.

Көрсетілген бағдарламаға сәйкес оқыту моделі.

1. Оқытудың басты формасы барлық оқушыларға бір мезгілде өткізілуі.

2. Мектептің шектеулі материалдық жағдайы.

Айтылғандардың ішіндегі ең қолайлысы – ұйымдастыру белгілеріне сәйкес физикалық эксперимент классификациясы. Осыған байланысты физиканы оқытуда қазіргі оқу процесінің төмендегі 4 моделі қолданылуы қажет.

Оқу процесін ұйымдастыруда оқу әдістерін таңдауды мектептердің оқу-тәрбие жұмысының ұзақ уақыттық практикасына негізделіп жасалған жалпы әдістемелік қағидалар болып табылатын, дидактикалық қағидаларды басшылыққа алады. Бұл қағидалар өз пәнін оқытуда білім және тәрбие беру

міндеттерін неғұрлым ойдағыдай шешуді қамтамасыз ету үшін мұғалімнің қандай әрекет жасауға тиістілігі туралы нұсқауларды қамтиды.

Қазіргі кезеңде мынандай дидактикалық қағидалардың маңызы ерекше зор. Ол оқыту, тәрбиемен даму, ғылымилық, оқытудың жүйелілігі мен ортақтығы, студенттердің оқудағы сапалылығы мен шығармашылық белсенділігі, көрнекілік, білімдерді меңгерудің беріктігі және студенттердің іздену қабілетінің жан-жақты дамуы, сыныптың ұжымдық жұмысы жағдайларындағы студенттерге саралап қарау қағидасы. Физиканы оқыту процесінде кейбір дидактикалық қағидаларды қолдануды қарастырып көрелік.

Дидактика негіздерінің басты сыныптамалары физиканы оқыту процесінің 4 модулі

Оқыту тәрбиесімен тәрбиелеудің және дамытудың бірлігінің қағидалары оқушылардың танымдық дамуында ыңғайластық тудыра отырып, күнделікті іс-әрекеттің негізі бола адамгершілік пен материалистік көзқарастың қалыптасуын дұрыс жолға қоя білді. Олар:

1.Ғылымилық пен жүйелілік қағидасын дамыту ең алдымен бағдарламада, оқулықта болашақ мұғалімнің әдістемелік күнделіктерінде айқындалып, белгіленуі керек. Мұғалімнің пайымдауынша, оқу материалы мазмұнының осы заманғы білімдердің жай-жапсарымен, оны оқып үйрену әдістері таным теориясымен сәйкес болуы керек.

Ғылымилық қағидасы теория мен практиканың бірлігін талап етеді. Оқу материалын белгілі бір жүйеге түсіру студенттердің ойлауын дамытуда маңызды роль атқарады. Білім мен шеберлік студенттердің санасында өзара байланысты ұғымдардың жүйесіне айналғанда ғана, ойлаудың пәрменді аппараты бола алады. Физика курсын оқытудың ғылымилығы мен тереңдігі елеулі түрде болашақ мұғалімнің заңдарды білу үшін немесе жалпы қағидалардан салдарлары ретінде байқалу үшін математикалық аппаратты қаншалық толық және дұрыс пайдалануымен анықталады.

2.Оқу процесінде оқытушының басқару ролі студенттердің оқудағы нәтижесімен саналылық және белсенділік қағидасы жүзеге асуы қажет.

Саналылық және белсенділік қағидасы – қажетті білімдер мен дағдыларды студенттердің белсенді оқу әрекеті нәтижесінде саналы және терең түрде меңгеретін оқыту процесін талап етеді. Оқу мақсатына байланысты физика сабақтарын оқытудағы белсенділік пен саналылықты қамтамасыз ететін әртүрлі тәсілдер мен әдістерді қолдануға болады. Жаңа материалды оқып үйрену кезінде болашақ мұғалімнің бейнелі әңгімесі, тәжірибелер көрсетуі, оқушылардың фронталь эксперименті, оқулықпен өзіндік жұмысы осы мақсатқа қызмет істеуі қажет. Ұқыптылық пен ойлауды күшейту мақсатында оқушылардың білімдерін, дағдылары мен шеберліктерін тексеру кезінде жаппай сұрау, эксперименттік, әсіресе зерттеу элементтерін қамтитын есептер шығару қолданылады. Пәнге деген ықылас-ынта белгілі факторлар арқылы – бағдарламалардың мазмұны, оқулықтың сапасы, оқыту әдістері, оқушылардың даралық өзіндік ерекшеліктері, болашақ мұғалімнің жеке басының қасиеттері арқылы анықталады.

3.Болашақ мұғалімнің оқытуда көрнекілікті қолдануы оқушылардың физикалық құбылыстарды танып білуінің бірінші кезеңі ретінде «тікелей бақылаумен» қамтамасыз етуді мақсат етуі қажеттігі. Көрнекілік принципін жүзеге асыруға арналған материалдарды сапалы түрде және неғұрлым берік

меңгеруге, зейіннің, ойдың, эстетикалық талғамның дамуына, практикалық дағдыларды қалыптастыруға жол ашады.

4.Білімді берік меңгеру дағдысы. Білімдер мен дағдыларды берік меңгеру оқытудың аса маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Беріктік дағдысының негізінде білімдерді терең де саналы меңгеруді, шеберліктер мен дағдыларға ие болуды талап етушілік пайда болады.

Білімді меңгеру дегеніміз – оны өз игілігіне пайдалана білу, алдағы оқу ісінде және қоғамдық пайдалы еңбекте оларды қолданып, шаруашылық қажетіне, өмір тұрмысына жұмсау. Меңгерген білімдердің көлемі мен тереңдігі көп жағынан адамның қабілеті мен оның есіне сақтау ерекшеліктері арқылы анықталады. Оқушылардың берік, пәрменді білім, шеберліктері пен дағды қасиеттерін иемденуді қамтамасыз ету үшін, оқу материалын саналы және белсенділікпен меңгеруге сүйенетін, олардың логикалық есте сақтауын барынша дамыту қажет. Оқушылардың білімі мен дағдыны саналы және берік меңгеруін қамтамасыз ету үшін, қабілеттің физиологиялық табиғатын да ескерген жөн.

Ойлау мен еске сақтау заңдылықтарының ішіндегі оқушылардың бойында берік білім мен дағдылықты қалыптастырудың негізгі құралы қайталау мен жаттығуларды орындауы тиіс. Шеберлік пен дағды беріктігінің дәрежесі де қайталау процестерін ұйымдастыруға байланысты.

Есеп шығару дағдысы физиканы оқыту процесінің бөлінбес құрамды бөлігі болып саналады, өйткені ол физика сабақтарының түгелдей барлық түрлері мен кезеңдерінде және сыныптан тыс жұмыстарда кездесіп отырады.

Мектеп оқушыларының бойында ғылыми ұғымдар жүйесін қалыптастыру – оларды ғылыми білім жүйесімен қаруландырудың маңызды элементтерінің бірі. Әрбір оқу пәні өзара байланысты ғылыми ұғымдар жүйесін қамтиды, оқушылардың жалпы пән бойынша білімдерінің сапасы олардың сол ұғымдарды меңгеруіне байланысты. Ұғымдарды меңгермейінше заңдар мен теорияларды саналы түрде меңгеру мүмкін еместігін, ұғымдар арасындағы байланыстардан аңғаруға болатындығын мұғалім еске сақтауы қажет.

Оқушылар ұғымды бірден игеріп кетпейді, оның мазмұнын, көлемін, байланыстарын және басқа ұғымдармен қатынастарын бірте-бірте меңгереді. Белгілі бір оқу пәнін оқып үйрену процесінде оқушыларда алдымен жекелеген ұғымдар, содан соң ұғымдар жүйесі қалыптаса бастайды. Бір жүйенің ұғымдарын ой-санамен қабылдау олардың өзге жүйелер ұғымдарымен байланысы арқылы жүзеге асады. Ұғымды қалыптастыру процесінде олардың анықтамасы берілуінің маңызы зор. Анықтамада заттар мен құбылыстардың сол ұғымды бейнелейтін маңызды айырмашылық белгілері көрсетіледі. Дұрыс анықтамалар ұғымдарды дәл мағынасында, олардың мазмұнына сәйкес қолдануға көмектеседі. Физиканы оқыту процесінде, әр мезетте алға қойылған міндетті ыңғайлы түрде шешу мақсатында болашақ мұғалім сол процеске сәйкес оқыту әдістерін қолданумен қатар, оны дұрыс ұйымдастырып, нәтижелі өткізудің әр түрлі формаларын пайдалануы қажет. Оқыту әдістемесі мен оқыту процесін ұйымдастыру формалары бір-бірімен өзара тығыз байланысты. Көп жағдайда белгілі тақырыпқа сәйкес таңдап алынған әдістеме өтілетін сабақтың құрылымын көрсетумен бірге олардың өткізілу формаларын да анықтайды. Әдетте, оқыту әдістемесі сабақтың мазмұнын баяндау тәсілдеріне байланысты болса, оқыту процесінің формалары оқушылардың оқу процесін

ұйымдастыруға тікелей қатысты болып келетінін студент, болашақ мұғалім ретінде білуі қажет.

Физиканы оқытуды ұйымдастырудың сабақтан басқа формаларының бәрі де, кейде сыныпта, кейде сыныптан тыс жерде өткізілуі мүмкін. Олар экскурсия түрінде өндіріс объектілерінде, физпрактикум мен семинарлар жоғары және арнаулы оқу орындарында, өндіріс және ғылыми зерттеу мекемелерінде және т.б. жерлерде. Мұндай жағдайларда, физиканы оқыту процесінде әртүрлі әдіс-тәсілдер, оқытудың бірнеше формалары пайдаланылады. Оқушылардың біліп-тану іс-әрекеті де әр қилы сипат алып, жанданады. Физиканы оқытудың мұндай сан түрлі ұйымдастырылу формаларын нәтижелі жүргізе асыра білу, негізінен оқытушы студент кезінен біліп, ескергені дұрыс.

Физикадан өтілетін сабақтардың мазмұндық және әдістемелік мақсаттары оқытудың теориялық пайымдаулары (ауызша сөзбен баяндау), көрнекілік, практикалық тәсілдерінің барлық түрлерін қолдану арқылы сабақтың маңызы түсіндіріліп, оқушыларға толық мәлімет берілсе дидактиканың негізгі қағидасы, көрнекілік принципінің жүзеге асырылатыны белгілі.

Әрбір көрнекіліктің қажеттілігі белгілі тақырыпты оқыту әдістемесінің қабылдануы арқылы анықталады. Тәжірибе сабақты қиындатпауы тиіс, ол өтіліп жатқан тақырыптың басты жерлерін көрнекілеуі мен шектелуі қажет. Талдауға, сұрақ беруге, түсіндірілген тақырыптан нәтиже шығатындай уақыт қалуы керек. Сонымен бірге 7-8 сыныптарда өткізілетін көрнекілік тәжірибелер саны көп болмауы керек. Кейбір маңызды тәжірибелерді қайталап көрсетіп отыру керек. Оның мақсаты оқушылар материалды терең түсініп, жан-жақты қарап жаңа қырынан қарауға көмектесу. Егер бірнеше тәжірибеге таңдау түссе, олардың ішінен ең қарапайым құралдармен жасалатын тәжірибені таңдау керек. Түсінуге күрделі немесе қиын процестерді көрнекілеу кезінде тұтас тәжірибелер сериясын көрсету, яғни, бір құбылыстың өзін бірнеше тәсілмен немесе әртүрлі көзқарас тұрғысынан көрсетуге жүгіну қажет. Сонымен бірге нәтижесіз ұзақ мезгілді тәжірибені көрнекілеу бақыланып отырған құбылысқа қызығушылықты бәсеңдетеді.

Дидактиканың онтодидактикалық принциптерін алғашқы кездерде оқытушы көрсетілген шаралар арқылы орындаған жөн. Сабақтың әдістемелі нышандарының алға басуы аңғарылса, онда дидактикалық принциптерді күрделендіре түсуге болады.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Н. М. Шахмаев, Н. И. Павлов, В. И. Тыщук. Физический эксперимент в средней школе: Колебания и волны. Квантовая физика /– М.: Просвещение, 1991. – 223 с.: ил. – (Библиотека учителя физики). – ISBN 5-09-001834-0.
2. Файзуллаев Ә. Физика сабағының көрнекілігі Алматы / “Полиграфия Сервис К0”, 2010. –324 б.
3. В. А Буров, Б. С. Зворыкин, А. П. Кузьмин и др.; Демонстрационный эксперимент по физике в старших классах средней школы / Под ред. А. А. Покровского. – М.: Просвещение, 1971. – 366 с.

СЕКЦИЯ: ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ

Шойынбекова А. К., Жакыпова А. К., Сейсенова А. С.
(Караганда, Казахстан)

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ СТУДЕНТОВ

Студенчество - это самостоятельная социальная группа, которая всегда являлась объектом особого внимания. За последние десятилетия отмечается тревожная тенденция ухудшения здоровья молодых людей и их физической подготовленности. Это связано не только с изменениями, которые произошли в экономике, экологии, условиями труда и быта населения, но так же с недооценкой оздоровительной и воспитательной деятельности происходящее в обществе, что и нашло отражение на гармоничном развитии личности молодежи. На сегодняшний день здоровье нации вызывает беспокойство в связи с увеличением количества потребителей наркотиков, алкоголя, табака, токсикомании, низким уровнем двигательной активности молодежи. А как мы знаем, в общем комплексе условий, определяющих уровень здоровья современного студенчества, первостепенное значение имеет их здоровый образ жизни.

Анализ литературных источников по теме исследования позволяет утверждать, что актуальность проблемы физического воспитания молодежи, как составной части общей проблемы введении здорового образа жизни, усиливается. Это связано с тем, что нынешнее состояние здоровья и образ жизни студенческой молодежи России не отвечает установленным стандартным требованиям современного общества и потребностям его дальнейшего социально-экономического развития.

Целью работы является рассмотрение физической культуры как средство формирования здорового образа жизни студентов.

Задачи работы: выявить показатели здоровья студентов, его основных компонентов; проанализировать состояние здоровья современной молодежи; рассмотреть, что значит для студентов здоровый образ жизни и их отношение к нему.

Методы: при написании статьи я изучила разные пособия, статьи из научных журналов, проанализировала инструктивно-методические и нормативные документы.

Основная часть. Здоровье – это высокая работоспособность, хорошее настроение, уверенность в себе.

Здоровье человека - это очень сложный феномен общечеловеческого и индивидуального бытия. Сегодня не существует сомнений, что оно комплексное, так как зависит от взаимодействия многих сложных факторов физического и психического, социального и индивидуального порядка, а нередко и философских качеств человека. Физическое здоровье дает хорошее самочувствие, бодрость, силу. Психическое здоровье дарит спокойствие, хорошее настроение, доброту, веселость. Социальное здоровье обеспечивает успешность в обучении, социализации, развитии.

Согласно результатам опроса, в котором приняли участие 60 человек, для 30% студентов главным составляющим здоровья является спорт, для 23% здоровье проявляется в полноценной и веселой жизни, 21% считают, что здоровье - это когда люди болеют мало или совсем не болеют. Им же был задан вопрос: «Что нужно делать, чтобы быть здоровым?». И на него 60,19% опрошенных студентов отметили, что необходимо заниматься спортом, 25,93%- посоветовали не пить, не курить, не употреблять наркотики. Кстати, мы пытались выяснить, на что готов каждый из респондентов для сохранения своего здоровья. Наибольшее количество студентов, а точнее 42,6%, выразили готовность заниматься спортом, 17,6% - согласны делать все, что нужно, чтобы быть здоровыми, возможно даже не зная, что на самом деле для этого необходимо делать, 13,9% - готовы закаляться для сохранения здоровья, а 13% - отказаться от употребления алкоголя и курения. Обращает на себя внимание тот факт, что представление о составляющих здоровья являются разрозненными и не систематизированными.

Здоровый образ жизни студентов - это совокупность ценностных сберегающих здоровье ориентаций и установок, привычек, режима, ритма и темпа жизни, направленных на оптимальное сохранение, укрепление, формирования, воспроизводства здоровья в процессе обучения и воспитания, общения, игры, труда, отдыха и передача его будущим поколениям.

Здоровый образ жизни предполагает соблюдение, определенных правил, обеспечивающих гармоничное развитие, высокую работоспособность, душевное равновесие и здоровье человека. В основе здорового образа жизни лежит индивидуальная система поведения и привычек каждого отдельного человека, которая обеспечивает необходимый уровень жизнедеятельности и здоровое долголетие. Здоровый образ жизни – это практические действия, направленные на предотвращение заболеваний, укрепление организма и улучшение общего самочувствия человека.

Итак, формирование здорового образа жизни - это сложный системный процесс, охватывающий множество компонентов образа жизни современного общества. Она включает в себя основные сферы и направления жизнедеятельности студента.

К составляющим здорового образа жизни относятся:

- правильно организованный режим дня (в частности, труда, отдыха и полноценного сна), соответствующий индивидуальному суточному биоритму каждого студента;
- двигательная активность (систематические занятия любыми видами спорта, статистической и ритмической гимнастикой, ходьбой или оздоровительным бегом);
- рационально выстроенное питание;
- разумное использование каких-либо методов закаливания;
- умение устранять нервное напряжение при помощи мышечного расслабления (различные аутогенные тренировки);
- отказ от любых имеющихся вредных привычек.

Физическое воспитание в вузе - это сложный педагогический процесс, целью которого является формирование физической культуры личности, способной самостоятельно организовывать и вести здоровый образ жизни. Это единственная учебная дисциплина, которая учит студентов сохранять и

укреплять свое здоровье, повышать уровень физической подготовленности, развивать и совершенствовать жизненно важные физические качества и двигательные умения и навыки [3].

Всестороннее развитие личности, то есть развитие физических и духовных сил, творческих способностей является важнейшей задачей высшей школы. Перед вузами стоит важная задача приобщения студентов к систематическим занятиям физическими упражнениями, повышение работоспособности, улучшение их подготовки к профессиональной деятельности, формирование двигательных активности и устойчивых привычек к занятиям физической культурой, воспитание у них коллективизма, патриотизма, целеустремленности.

Физическая культура является необходимым компонентом, чтобы обеспечить здоровый образ жизни студентов. Физкультурно-спортивная деятельность - это одна из эффективных механизмов объединения общественных и личных интересов, формирования общественно важных индивидуальных потребностей.

Физическая культура является сферой массовой самодеятельности важным фактором установление активной жизненной позиции, поскольку социальная активность, развивается на ее основе и переносится на другие сферы жизнедеятельности – социально-политическую, учебную, трудовую. Входя в физкультурно-спортивную деятельность, студент накапливает социальный опыт, что приводит к повышению его социальной активности.

Физические упражнения влияют не только непосредственно на тот или иной орган; но и на весь организм в целом через нервную систему как основной пусковой механизм жизнедеятельности. Поэтому, даже при небольших физических нагрузках, таких как ходьба, приседания и т.д., объективно замечается улучшение функций многих органов и систем организма. Углубляется и ускоряется дыхание, повышается частота сердечных сокращений, изменяется артериальное давление, улучшается функция желудочно-кишечного тракта, печени, почек, других органов и систем человека.

Под влиянием систематических занятий физическими упражнениями возникают заметные изменения в обмене веществ, повышается функция внутренней секреции. У человека улучшается аппетит и моторная, секреторная и химическая функция желудочно-кишечного тракта, улучшается психологический настрой студентов.

В процессе занятий физическими упражнениями студенты воспитывают в себе стойкость, выдержку, способность управлять своими действиями и эмоциональным состоянием, что характерно для здорового человека.

На мой взгляд, целью формирования здорового образа жизни в системе физической культуры и спорта в вузе могут быть такие виды физических занятий:

- Сознательное, осмысленное участие в занятиях по физическому воспитанию;
- Подготовка (тренировка) и сдача нормативов по физическому воспитанию;
- Разработка и регулярное выполнение индивидуальной физической подготовки, с элементами закаливания;

- Участие в спортивных играх (футбол, волейбол, баскетбол, теннис и др.).

- Система закаливания водой;
- Плавание, с переходом к моржеванию;

Глубокий анализ физической культуры дает понять то, что она имеет большие потенциальные возможности в формировании всесторонне развитой личности. Однако в реальной физкультурной практике эти богатые возможности используются далеко не полностью.

Как считал Петр Францевич Лесгафт, в основу физического воспитания должны быть положены законы анатомии и физиологии человека. Важнейшим условием успешного преподавания гимнастики он считал соблюдение строгой последовательности в дозировке нагрузки, обязательный учет индивидуальных способности учащихся [6].

При формировании здорового образа жизни будущего специалиста должно осуществляться его развитие с учетом его личного отношения к содержанию занятий, усвоение норм и способов деятельности. Физическая культура является средством формирования здорового образа жизни только в том случае, если она является любимым занятием каждого студента.

Закключение. Физическое воспитание в вузе является фундаментальной частью оздоровления студентов. Физическое воспитание, будучи составной частью процесса получения высшего образования, в то же время, направленное на решения проблемы улучшения состояния здоровья студентов

Считается, что перспективным, доступным и эффективным направлением достижения максимально положительного результата в вопросах здорового образа жизни студентов вузов является всестороннее использование средств физического воспитания, как основного фактора ликвидации недостатков в физическом развитии этих студентов. Оно является наиболее перспективным, доступным и эффективным направлением для укрепления физического состояния студентов, ведущим компонентом здорового образа жизни.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Физическая культура и спорт. Сборник студенческих работ / под ред. Э. В. Овчаренко. - Москва: Студенческая наука, 2012. - 2299 с.
2. Васильева О. С., Правдина Л. Р., Литвиненко С. Н. Книга о новой физкультуре (оздоровительные возможности физической культуры). Коллективная монография. Ростов-н/Д.: Изд-во «Центры валеологии ВУЗов России», 2001. — 141 с.
3. Барчуков И. С. Физическая культура и спорт: методология, теория, практика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / И. С. Барчуков, А. А. Нестеров; под общ. ред. Н. Н. Маликова. – 3-е изд. - М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 528 с.
4. Брехман И. И. Валеология - наука о здоровье / И. И. Брехман. - М., 1990. - 510 с.
5. Дубровский В. И. Лечебная физическая культура (кинезотерапия): Учеб. для студентов Высших учебных заведений. – 3-е изд-е, испр. и доп. – М.: Гума- нит.-изд. центр «Владос», 2004. – 624 с.

Шойынбекова А. К., Изюмка А. В., Сейсенова А. С.
(Караганда, Казахстан)

ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

С каждым годом увеличивается число студентов в Республике Казахстан. В соответствии с законодательством высшая школа, решая задачи профессиональной подготовки, должна обеспечить и физическую подготовку студентов. Физическое воспитание студентов, таким образом, рассматривается как неотъемлемая, важнейшая часть общего воспитания студенчества. Роль физического воспитания и других форм направленного использования физической культуры в вузах многогранна. Технический прогресс, стремительное развитие науки и все возрастающее количество новой информации, необходимой современному специалисту, делают учебный труд студента все более интенсивным, напряженным. Соответственно возрастает значение физической культуры как средства оптимизации режима жизни, активного отдыха, сохранения и повышения работоспособности студентов на протяжении всего периода обучения в вузе. Наряду с этим средствами физической культуры обеспечивается общая и специальная физическая подготовка применительно к условиям будущей профессии.

Решая специфические задачи, физическое воспитание студенчества играет в то же время существенную роль в нравственном, волевом и эстетическом развитии, вносит значительный вклад в подготовку широкообразованных и всесторонне развитых специалистов. Вескими упражнениями при этом компенсируются благодаря повышению общей работоспособности, в том числе и умственной. Целью физического воспитания студентов является формирование физической культуры личности. Задачи физического воспитания. В процессе физического воспитания студентов решаются следующие основные задачи:

- укрепление здоровья средствами физической культуры, формирование потребности в поддержании высокого уровня физической и умственной работоспособности, самоорганизации здорового образа жизни;
- освоение студентами теоретических знаний, спортивно-прикладных умений и навыков;
- повышение уровня физической подготовленности;
- совершенствование психомоторных способностей, обеспечивающих высокую производительность профессионально-технических действий;
- создание у студентов системного комплекса знаний, теоретических основ и практических навыков для реализации их потребности в двигательной активности и физическом совершенствовании на производстве, в быту, семье и рациональной организации свободного времени с творческим освоением всех ценностей физической культуры;
- создание условий для полной реализации творческих способностей студента;
- нравственное, эстетическое, духовное и физическое развитие студентов в ходе учебного процесса, организованного на основе современных общенаучных и специальных технологий в области теории, методики и практики физической культуры и спорта.

Программа физического воспитания студентов

Физическое воспитание в режиме учебной работы студентов регламентируется учебными планами и программами, которые разрабатываются и утверждаются Министерством образования РК. Государственная программа физического воспитания определяет обязательный для студентов всех вузов объем физкультурных знаний, двигательных умений и навыков и уровень развития физических качеств.

В программе по физическому воспитанию студентов можно выделить три основных раздела: теоретический, практический, контрольный.

Теоретический раздел. Материал раздела предусматривает овладение студентами системой научно-практических и специальных знаний, необходимых для понимания процессов функционирования физической культуры общества и личности, умение их активного, творческого использования для личного и профессионального развития, организации здорового образа жизни при выполнении учебной, профессиональной и социокультурной деятельности.

Знания сообщаются преподавателями кафедры в виде лекций. Лекционный курс читается по следующим темам: «Физическая культура и спорт в ВУЗах РК», Организация и управление физического воспитания в вузах», «Здоровый образ жизни», «Врачебный контроль в системе физического воспитания», «Профессионально-прикладная физическая подготовка» и т.д.

Кроме того, студенты получают и углубляют знания на практических занятиях и путем самостоятельного изучения рекомендуемой литературы.

Практический раздел. Учебный материал данного раздела направлен на повышение уровня функциональных и двигательных способностей по формированию необходимых качеств и свойств личности, на овладение методами и средствами физкультурно-спортивной деятельности, на приобретение в ней личного опыта, обеспечивающего возможность самостоятельно, целенаправленно и творчески использовать средства физической культуры и спорта.

Практический раздел программы реализуется на практических и учебно-тренировочных занятиях. Практический раздел предусматривает как обучение занимающихся новым двигательным действиям, так и воспитание физических качеств.

Контрольный раздел. Материал раздела направлен на дифференцированный и объективный учет процесса и результатов учебной деятельности студентов. Контрольные занятия обеспечивают оперативную, текущую и итоговую информацию об уровне освоения теоретических, практических и методических знаний и умений, о состоянии и динамике физического развития, физической и профессионально-прикладной подготовленности каждого студента.

В качестве критериев результативности разрабатываются зачетные требования и практические нормативы, тесты.

Обязательными тестами, определяющими физическую подготовленность студентов, являются: 1) бег на 100м; 2) прыжок в длину с места; 3) поднимание туловища из положения лежа на спине за 1 минуту (женщины), поднимание ног в висе до касания перекладины (мужчины);

4) подтягивание в висе лежа (женщины), подтягивание на перекладине (мужчины); 5) бег на 2000м (женщины), бег на 3000м (мужчины); 6) бег на 30м; 7) количество метров, пробегаемых за 12 минут.

Тесты проводятся в начале учебного года как контрольные, характеризующие подготовленность при поступлении в вуз, и в конце – как определяющие сдвиг за прошедший учебный год.

Таким образом, помимо решения воспитательных и образовательных задач физическое воспитание во внеучебное время призвано повысить двигательную активность студентов: улучшить профессионально-прикладную готовность и оптимизировать учебную работоспособность путем снятия нервно-эмоционального напряжения; продолжить формирование знаний, умений и навыков, связанных с проведением самостоятельных физкультурно-спортивных занятий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Амосов Н. М. Раздумья о здоровье. - М.: ФиС, 2007.
2. Ильинич М. В. Физическая культура студентов. - М., 2002.
3. Маркова В. Здоровый образ жизни студентов М., 1998 г.

Назимок Віктор Васильович
(Київ, Україна)

ЗАХИСНІ ДІЇ БОКСЕРА ТА ЇХ РІЗНОВИДИ

Анотація. У статті визначено основні захисні дії боксера та їх різновиди. Також дано їх характеристику, виділено особливості.

Ключові слова: бокс, боксер, захист, захисні дії, спорт, удар.

Назимок Виктор Васильевич
(Киев, Украина)

ЗАЩИТНЫЕ ДЕЙСТВИЯ БОКСЕРА И ИХ ВИДЫ

Аннотация. В статье определены основные защитные действия боксера и их разновидности. Также дана их характеристика, выделены особенности.

Ключевые слова: бокс, боксер, защита, защитные действия, спорт, удар.

Viktor Nazymok
(Kyiv, Ukraine)

PROTECTIVE ACTIONS OF THE BOXER AND THEIR TYPES

Abstract. The article defines the main protective actions of the boxer and their varieties. Their characteristics are also given, features are highlighted.

Keywords: box, boxer, protection, protective actions, sport, impact.

Постановка проблеми. Кожному боксеру відомо, що наявності у арсеналі добре відпрацьованих атакуючих дій недостатньо для успіху у спортивній діяльності. Необхідними є також захисні дії. Як боксер-початківець, так і висококваліфікований спортсмен повинен сумлінно підходити до тренування захисних дій, оскільки захист в боксі - найважливіший розділ підготовки боксера. Він становить головний зміст його технічної оснащеності. Якщо рівень технічної майстерності визначається широким набором варіантів ударів, то рівень боєздатності боксера визначається саме арсеналом захисних дій. Боєць, який думає тільки про атаку і нехтує захистами, приречений на поразку. Відтак, тема висвітлення і виокремлення головних аспектів стосовно захисних дій боксера є дуже актуальною, як для юних спортсменів, так і для висококласних професіоналів.

Аналіз останніх публікацій з тематики статті. Проблематику даної статті досліджували наступні науковці. Класифікацію захисних дій у боксі давав у своїх роботах А.Я. Бунін [3]. К.В. Градополов лівову частку своїх наукових досліджень присвятив висвітленню теми техніки захисту в боксі. В його роботах знаходимо розгорнутий аналіз та характеристику захисних дій у даному виді спорту [4]. В.Є. Котешев займався вивченням нетрадиційних засобів підготовки під час вдосконалення техніки захисних дій [5]. Окремі аспекти, які так чи інакше торкаються нашого питання, знаходимо у роботах А.І. Буличова, В.І. Огуренкова [2, 6].

Виклад основного матеріалу. Захисні дії боксера - це обумовлені правилами боксу дії, що нейтралізують удари суперника. За своїм характером захист може бути активним, пасивним, ефективним. Активним захистом називають почергову дію боксера, що нейтралізує удари суперника, з одночасним нанесенням зустрічних і відповідних ударів. Пасивний захист – це тривала за часом нейтралізація ударів суперника без нанесення зустрічних і відповідних ударів. А ефективний, в свою чергу, - це захисні дії, які характеризуються низьким процентом пропущених ударів [1].

За методом виконання, захист поділяється на:

- захист за допомогою рук (контрудари, підставки, відбивання, блоки);
- захист за допомогою тулуба (ухили, нирки);
- захист за допомогою ніг (переміщення по рингу: крок назад, крок вліво, крок вправо тощо);
- комбінований захист (одночасне використання боксером декількох різнотипних захисних дій, які нейтралізують удари суперника. Активне застосування у поєдинку комбінованого захисту є показником високого ступеню майстерності боксера) [1, 3].

Вище перелічені лише основні захисні дії боксера. Насправді їх набагато більше. Головне правило їх використання, - це завжди пам'ятати, що жодна із захисних дій немислима без координованого поєднання рухів рук, ніг і тулуба.

Захист за допомогою рук - високонадійний та ефективний. Одним із активних прийомів захисту є контрудар. Одним із активних прийомів захисту руками є контрудар. Контрудар – це зустрічний удар, який наноситься під час удару суперника та зупиняє розвиток атаки. Як контрудар в ближньому бою застосовують тільки короткі удари - прямі, знизу і збоку. У ближньому бою боксер діє швидше. Велика швидкість коротких ударів і швидка зміна положень

сильно орієнтування затрудняють боксера. В ближньому бою він повинен особливо точно передбачати дії противника, миттєво попереджати їх, знаходячи зручні висхідні положення як для коротких ударів, так і для захисту. Тому боксерові необхідно ретельно вивчити і засвоїти захисні дії, і власне техніку виконання контрударів, що застосовуються в ближньому бою.

Усі контрудари діляться на зустрічні і відповідні. Зустрічним називається удар, випереджаючий атаку супротивника, такий який наноситься боксером з розрахунком, щоб дійти до тіла супротивника раніше, ніж атакуючий удар дійде до мети або буде зупинений захистом боксера. Завдяки своїй несподіванці для атакуючого, зустрічні удари вважаються найбільш дієвими ударами. Для того, аби оберегти себе від отримання атакуючого удару супротивника, боксер повинен наносити зустрічний удар одночасно з відповідною страховкою (захистом). В якості страховки боксер може застосовувати майже всі види захисних дій. Уміння користуватися ними дає можливість міцно тримати ініціативу бою в своїх руках [4].

В діях проти атакуючого боксера зустрічні удари є основними. Ними можна зупинити і паралізувати наступальні дії противника. Одним із кращих зустрічних ударів слід вважати прямий лівою в голову. Він є ефективним при будь-яких положеннях бою. Боксер, який його використовує знаходиться у відносній безпеці від ударів противника.

Відповідним називається удар, що наноситься після захисту (контрудар «у другий темп»). Обираючи контрудар, не слід користуватися тільки зустрічним ударом як більш дієвим: і удари, виконувані «в другій темп» після захисту, також можуть бути досить ефективними якщо їх нанести своєчасно. Коли противник завдає атакуючий удар будь-якою рукою, боєць повинен захищатися від цього удару (ухил, нирок, догляд, підставка і т.д.), а потім відразу ж наносити удар у відповідь. Ефективність відповідного удару полягає у швидкості і точності його виконання [4].

Особливої уваги з-поміж захисних дій боксера за допомогою рук заслуговує захист підставкою. Так називають зупинку удару суперника, підставляння під удар найбільш невразливих частин тіла: передпліччя, плеча, кисті, долоні (розкритої або стислої в кулак), що не викликає особливих больових відчуттів у боксера і не приносить очок його противнику [1].

Підставкою можна захищатися на всіх дистанціях: ближня, середня, дальня. Деякі із особливостей використання цієї захисної дії:

- під прямі удари в голову завжди слід підставляти тільки праву долоню (для лівші - ліву), незалежно від того, якою рукою (лівою чи правою) противник завдає удар [6];

- підставкою плеча можна захищатися як від бічних, так і від прямих ударів, спрямованих в голову;

- під боковий удар правою рукою підставляється ліве плече, під боковий удар лівою рукою – праве;

- лівостороння стійка дозволяє підставляти під прямий удар лівою як ліве, так і праве плече, але під прямий удар правою тільки ліве плече.

Перевага захисту підставкою полягає в тому, що, використовуючи його, боксер зберігає попередню дистанцію для нанесення ударів у відповідь вільною рукою.

Захист боксера за допомогою відбивання передбачає такі дії з боку боксера, коли він, не переміщаючись і не змінюючи положення свого тулуба, своєю рукою завдає удар руці противника з метою зміни напрямку її удару, що забезпечує йому своєрідний захист [1]. Відбивання зазвичай виконується розкритою або стислою в кулак долонею або передпліччям по кулаку або передпліччі противника. Відбивання може виконуватися як лівою, так і правою рукою, в основному проти прямих ударів. Відбивання здійснюється вліво, вправо, вгору, вниз. При виконанні цієї захисної дії вліво або вправо рух відбиваючої руки краще доповнювати розворотом тулуба в напрямку відбивання, що сприяє посиленню потужності.

Блоки – захисні дії, що зв'язують удар суперника і не дозволяють виконати його за оптимальною амплітудою і з оптимальною швидкістю руху кулака. Часто боксери користуються в ближньому бою підставками передпліччя по типу «глухого захисту», але затримуватися в ньому довго не рекомендується [1]. Зазначена захисна дія є досить ефективною. Використовуючи її, боксер може «протягнути» час до гонгу або кінця бою, якщо він має перевагу в зарахованих ударах. Сьогодні такий «прийом» часто використовують багато боксерів. Дана захисна дія з успіхом застосовується і як активний захист, що дає можливість скоротити дистанцію бою і самому швидко перейти до контратакуючих дій. При такому захисті боксер подає тазостегновий суглоб назад, руки зігнуті в ліктях під гострим кутом. Передпліччями він захищає, в основному, тулуб, а кистями рук голову, спина в позі «візника», ноги зігнуті в колінах в стійкій позиції.

Захист ухилом – це різновид захисту тулубом. При даних захисних діях здійснюється зустрічний захисний рух вперед з одночасним ухилом тулубу в ліву або праву сторону. Застосовується, зазвичай, від ударів прямих і знизу, спрямованих в голову [1]. Багато хто вважає ці захисні дії одними з найпрактичніших, так як, використовуючи їх, боксер зберігає попередню дистанцію і його руки залишаються вільними, що може бути використано для нанесення зустрічних і відповідних ударів. При виконанні ухилів боксер не відходить з лінії атаки противника, і його ноги не змінюють свого первинного положення. Ухили вправо-вперед і вліво-вперед, як правило, виконуються із зустрічними ударами в голову і в тулуб. При ухилі вправо зустрічний удар в голову або тулуб супротивника виконується лівою рукою. При ухилі вліво зустрічний удар в голову або тулуб супротивника виконується правою рукою [4].

Нирок – це ухилення від удару рухом боксера вниз та в сторону під діючу руку суперника. Захист нирком є основною захисною дією від бічних ударів, спрямованих в голову [1]. Під нирком мається на увазі своєрідне присідання з незначним нахилом тулуба вперед, що поєднується з перенесенням ваги тіла з однієї ноги на іншу. Основне завдання при виконанні цієї захисної дії полягає в тому, що, прибираючи голову з-під удару противника рухом тулуба вниз і в бік від удару, слід пропустити удар противника над головою, а потім рухом тулуба вгору випрямитися за рукою супротивника, яка завдала удар. При захисті нирком можливе нанесення двох видів контрударів: контрударів, які виконуються під час випрямлення (в цей момент найзручніше нанесення ударів знизу) і контрударів, які виконуються після

повного випрямлення, тобто після нирка (в цей момент можливе нанесення як бічних ударів, так і ударів знизу).

Захисні дії за допомогою ніг передбачають такі дії з боку боксера, які дають йому можливість використовуючи переміщення, захистити себе від нанесення ударів з боку противника. Захист відходом може бути наступним: переміщення назад, вправо-назад, вліво-назад, вправо, вліво, вправо-вперед, вліво-вперед. Захист відходом пов'язаний з:

- а) з розривом дистанції (відхід кроком назад);
- б) з розривом дистанції і відходом з лінії атаки (відхід кроком вліво-назад, вправо-назад);
- в) з відходом з лінії атаки (відхід кроком вправо-вліво);
- г) з відходом з лінії атаки і скороченням дистанції (відхід кроком вправо-вперед, вліво-вперед) [5].

Захист відходом може бути використана практично проти будь-якого удару: прямого, бокового, знизу. При таких захисних дій первинний розподіл ваги тіла на ноги може зберігатися, а може змінюватися. Зміни в розподілі ваги відбуваються, як правило, в тих випадках, коли при відході використовуються розвороти тулуба і переноси ваги тіла з однієї ноги на іншу.

Можливим є також використання випадів, що виконуються вліво-вперед і вправо-вперед. Випадам називають різкий крок, який виконується слідом за переміщенням центру ваги тіла і сприяє збереженню рівноваги для всього тіла. При виконанні випаду маса тіла повністю переноситься на ногу, що виконує крок [5].

Під час бою спортсмени часто використовують комбіновані види захисту, наприклад, крок назад з підставкою долоні від прямого удару в голову або ухил з одночасною страховкою голови тильною поверхнею відкритої кисті тощо. В практиці боксу нараховується 36 основних видів захисту, кожний з яких можна виконати різними способами. Так, ухили можна виконувати назад та в сторони, нирки – вниз, вниз по колу тощо. Усе залежить від дистанції, напрямку удару, вихідних положень для контратаки та ряду тактових задумів боксера, який захищається.

Висновки. Таким чином, для того, аби досягти великих успіхів на ринзі, потрібно успішно пройти навчання усіх можливих прийомів не тільки атаки, але і захисту. Сумлінне відпрацювання усіх варіантів захисних дій буде лише корисним для будь-якого спортсмена: як початківця, так і висококласного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бокс. Энциклопедия: 2-е изд., испр. и доп. / Состави-тели В.А. Марков, В.Л. Штейнбах. — М.: «Человек», «Олимпия», 2011. — 656 с.
2. Бульчѳв А.И. Бокс: учебное пособие для секций коллективов физической культуры. — М.: «Физкультура и спорт», 1965. — 200с.
3. Бунин А.Я. Методическое пособие по боксу. — М.: Физкультура и спорт - 14 с.
4. Градополов К.В. Бокс: Учебник для институтов физической культуры / К.В. Градополов. — М.: Физкультура и спорт, 1965. — 338 с.

5. Котешев В.Е. Методика совершенствования техники атакующих и защитных действий боксеров с использованием нетрадиционных средств подготовки. Автореф: дисс. канд. пед. наук. - М., 1984, - 20 с.
6. Огуренков В.И. Методика обучения технико-тактическим действиям боксеров-левшей с учетом факторов двигательной асимметрии. Автореф. дисс.. канд. пед. наук. -М., 1972, 18 с.

Парпиев О, Исломов И.
(Фаргона Ўзбекистон)

ВОЛЕЙБОЛЧИЛАРДА САКРАБ ИЖРО ЭТИЛАДИГАН ТЕХНИК УСУЛЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ЖИСМОНИЙ СИФАТЛАРИНИНГ ЎРНИ

Аннотация: Волейболчилар учун асосий жисмоний сифатлардан бири сакровчанликдир. Сакровчанлик тезкор-кучлилик сифатларига мансуб бўлиб, оёқ мушакларининг қисқа муддат ичида кучли қисқариш билан ифодаланади. Айнан шу сифатни юсак даражада бўлиши нисбатан паст бўйли ўйинчиларни баланд бўйли ўйинчилар билан рақобатини ва асосий ўйин малакаларини (зарба бериш ва тўсиқ қўйиш) самарали ижро этилишини таъминлайди.

Аннотация: Одним из основных физических признаков волейболистов являются прыжки. Прыжки характеризуются быстрым, интенсивным и сильным сокращением мышц стопы за короткий промежуток времени. Высокое качество этого качества гарантирует, что игроки высокого роста соревнуются с игроками низкого роста и эффективно играют базовые домашние навыки (удар и преграды).

Annotation: One of main qualities for volleyballers is jumping. Jumping includes fastness-powerfullness and it means that muscles of legs shorten rapidly in short time. Having such upper qualities provides the presenting competence between short height players, tall-height players and main volleyball qualifications.

Сакровчанлик ва сакраш чидамкорлиги бошқа жисмоний сифатлар билан ўзаро боғлиқ бўлиб, аксарият спорт турларига (волейбол, баскетбол, футбол, гандбол, гимнастика, енгил атлетика ва ҳ.к.) хос айрим техник элементларни (масалан, волейболда сакраб тўсиқ қўйиш, футболда сакраб тўпни бош билан дарвозага киритиш ва ҳ.к.) ижро этиш самарадорлигини таъминловчи муҳим омилдир. Лекин ҳар бир спорт турида ижро этиладиган сакраш элементлари ўйин усули ва вазиятга қараб бир-биридан кескин фарқ қилади ва бундай сакраш турларини ривожлантиришда ўзига хос машқлардан фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

Мазкур сифат ҳаётий зарур ҳаракат кўникмалари туркумига мансуб бўлиб, гўдаклик ёшидан бошлаб шакллана боради. Болалар ҳаётда, рўзгор ишларида, ҳаракатли ўйинларда баландга, узунликка, тўсиқлар оша сакрайдилар. Спорт тўғарақларига қабул қилинаётганларида ҳам айнан сакраш

сифатларига эътибор бериллади. Бу сифат волейболда ўзига хос фундаментал хусусиятга эга бўлиб, уни ривожлантириш масалалари дастлабки ўргатиш ва тайёргарлик босқичиданоқ диққат марказида бўлади. Лекин, волейбол тўғараклари (БЎСМ, БЎОЗСМ)нинг ўқув-машғулот дастурларида сакровчанлик ва сакраш чидамкорлигини болалар ёши, ўргатиш йили ва тайёргарлик босқичига қараб ривожлантириш воситалари ҳажм, шиддат ва осатлар миқдори жиҳатидан алоҳида ажратилмаган.

Маълумки, волейболчилар учун асосий жисмоний сифатлардан бири сакровчанликдир. Сакровчанлик тезкор-кучлилик сифатларига мансуб бўлиб, оёқ мушакларининг қисқа муддат ичида кучли қисқариши билан ифодаланлади.

Сакровчанликни ривожлантириш учун энг қулай давр бу 10-11 ёшдир.

Сакровчанлик сифатининг турлари кўп. Масалан, икки оёқ билан депсиниб югуриб келиб ёки жойдан туриб вертикал сакраш, бир оёқ билан депсиниб вертикал ёки узунликка сакраш, икки оёқ билан депсиниб узунликка сакраш ва ҳ.к. Ҳар бир сакраш турининг ўзига хос мақсади ва мақсадга мос ижро этиш тартиби (техникаси) бўлади. Волейбол, футбол ва бошқа спорт ўйинлари билан шуғулланувчи спортчиларнинг сакровчанлиги бир-биридан фарқ қилади. Таъкидлаш лозимки, ҳатто бир спорт ўйинида, м асалан футболда бош билан дарвозага тўп йўналтириш, тўпни шеригига узатиш, ҳавода айланиб оёқ билан дарвозага ёкаи шеригига узатишда ижро этиладиган сакраш малакаларининг мазмуни ва йўналиши бир-биридан тубдан фарқ қилади.

Спорт амалиётида сакровчанлик сифати одатда ҳал қилувчи вазиятларда қўл келадиган қобилиятлар турига киради. Масалан, футбол – дарвозага тўп киритиш. Баландага ёки ёнга йиқилиб тўпни илиб олиш (дарвозабонлар учун), баскетболда сакраб тўпни илиш, узатиш, саватга тушириш; волейболда сакраб тўп киритиш, зарба бериш, тўсиқ қўйиш ва ҳ.к).

Сакровчанлик “портловчи” (тезкор) куч асосида ижро этиладиган ҳаракат сифати бўлиб, деярли спорт турларида у ёки бу даражада муҳим аҳамият касб этади. Аҳамиятли жойи шундаки, ҳатто бир спорт тури доирасида ижро этиладиган техник-тактик усуллар хусусияти ва уларни ўзгарувчан вазият талабларига мос ижро этилишига қараб сакраш кўникмалари турлича кўринишга эга бўлади. Жумладан, волейболда жойдан ва чопиб келиб вертикал, диагонал ва узунликка сакрашлар; гимнастика ва акробатикада сакраб ҳавода турли спорт элементларини бажариш; сакраб сувга шўнғиш; сакраб тўсиқдан ўтиш; энгил атлетикада тўсиқлар оша югуриш; футболда жойдан вертикал ёки югуриб келиб диагонал сакраб дарвозага тўп киритиш.

Таъкидлаш жоизки, спорт машқлари аввалдан белгиланган спорт турларида (фигурали учиш, спорт гимнастикаси, бадий гимнастика, узунликка сакраш, баландликка сакраш, лангар билан сакраш ва ҳ.к.) сакраш малакасига ўргатиш жараёни жиддий назоратда бўлса, спорт ўйинларида бу сифатни асосан ўстиришга урғу бериллади. Лекин, сакраб ҳавода чалғитувчи элементлар асосида муайян техник малакани бажаришга етарли аҳамият қаратилмайди.

Барча жисмоний сифатларнинг бир-бирига чамбарчас боғлиқлиги азалдан исбот қилинган. Бир сифатни ривожлантириш натижасида озми ё кўпми иккинчи бир сифат ҳам ривожлана боради. Масалан, кучни ривожлантириш маълум даражада тезкорликни ҳам ривожлантиради ёки аксинча тезкорликни ривожлантириш кучни шакллантиради. Бундай ҳолат

илмий адабиётларда “сифатларнинг кўчиши” деб аталади. Шундай экан, бир сифатни узоқ муддат ва самарали намойиш этилиши бошқа сифатларнинг шаклланганлик даражаси билан белгиланиши муқаррар.

Малакали спортчиларни тайёрлашда ҳаракат функциясининг икки, бир-бирига узвий боғлиқ томонига алоҳида эътибор қаратади:

- спортчини техник-тактик малакаларга ўргатиш ва уларни такомиллаштириш;

- спортчи жисмоний сифатларини танланган спорт тури хусусиятига мувофиқ равишда тарбиялаш.

Ҳар бир спорт турида ижро этиладиган ҳаракат малакаси негизда тезкор-куч сифати ҳал қилувчи муҳим манба бўлиб ҳисобланади. Масалан, волейболда тўр устидан ҳужум зарбасини ижро этиш учун тезкор-куч сифати ушбу малака муваффақиятини таъминловчи омилдир; курашда эса мазкур сифат ҳужум ёки қарши ҳужум усулларини қисқа вақтда катта куч билан қўллашда асқотади.

Эгиловчанлик аста-секин, узоқ муддатли машғулотлар эвазига шаклланади. Агар эгиловчанликни ривожлантиришга оид машғулотлар бир оз тўхтатиб қўйилса, бу сифат кескин йўқолиб кетиши ёки сусайиши мумкин.

Ҳар хил спорт турлари бўйича ўтказиладиган мусобақалар муддати халқаро мусобақалар қоидалари билан белгиланади. Шу мусобақалар муддатида қайси спортчи ўз иш қобилиятини сифати ва самарадорлиги жиҳатидан қанчалик узоқ вақт сақлай олса ёки уни ошира олиш “кучи”га эга бўлса, унга муваффақият шунчалик “кулиб” боқиши муқаррар. Бошқача қилиб айтганда, иш қобилиятининг сифат ва самарадорлик даражасини кўп ёки кам вақт давомида сақланиши умумий ва махсус жисмоний сифатларининг қанчалик ривожланганлиги билан белгиланади.

Маълумки, иш қобилияти ҳақида гап кетганда (айниқса сўз унинг сифати ва самарадорлигига тегишли бўлса) масаланинг моҳияти ва пировард “мағизи” бошқа жисмоний сифатларнинг шаклланган ёки шаклланмаганлигига бориб тақалади. Яъни самарали натижага мос умумий ва махсус чидамкорлик куч, тезкорлик, чаққонлик, эгиловчанлик сифатларини ўзида мужассам қилган бўлади. Ушбу сифатларнинг ўзаро узвий боғлиқлиги ва уларнинг юксак даражадаги интеграл натижаси спорт маҳоратининг муайян тақдирини белгилаб беради.

Сакровчанлик – бу, вертикал ёки горизонтал масофани енгиш учун юқори даражада мушак ва иродавий кучланишли қобилиятдир.

Волейболчилар учун асосий жисмоний сифатлардан бири сакровчанликдир. Сакровчанлик тезкор-кучлилик сифатларига мансуб бўлиб, оёқ мушакларининг қисқа муддат ичида кучли қисқариш билан ифодаланади. Айнан шу сифатни юксак даражада бўлиши нисбатан паст бўйли ўйинчиларни баланд бўйли ўйинчилар билан рақобатини ва асосий ўйин малакаларини (зарба бериш ва тўсиқ қўйиш) самарали ижро этилишини таъминлайди (В.Д. Ковалев, 1980).

Сакровчанликни ривожлантириш учун энг қулай давр – бу 10-12 ёшдир. Бу даврда ёш волейболчиларда жойдан туриб баландга сакраш 12,5 см гача ортиши кузатилади (Е.В. Фомин, 1986).

Сакровчанлик сифатининг турлари кўп. Масалан, икки оёқ билан депсиниб югуриб келиб ёки жойдан туриб вертикал сакраш, бир оёқ билан

депсиниб вертикал ёки узунликка сакраш, икки оёқ билан депсиниб узунликка сакраш ва ҳ.к. Ҳар бир сакраш турининг ўзига хос мақсади ва мақсадга мос ижро этиш тартиб (техникаси) бўлади. Волейбол, баскетбол, футбол ва бошқа спорт ўйинлари билан шуғулланувчи спортчиларнинг сакровчанлиги бир-биридан фарқ қилади. Таъкидлаш лозимки, ҳатто бир спорт ўйинида, масалан волейболда – зарба ёки тўсиқ қўйиш, тўп киритиш ёки узатиш учун ижро этиладиган сакрашлар моҳияти жиҳатидан бир-бирига сира ўхшамайди (В.А. Голомазов, В.Д. Ковалев, А.Г. Мельников, 1976).

Юқорида қайд этилганидек, ўйин давомида сакраш сифатини нафақат сони, балки уни баландликда ижро этилаётганлиги ҳам катта аҳамиятга эгадир. Шунинг учун бу сифатни дастлабки ўргатиш боққичидан бошлаб, самарали машқлар асосида шакллантириш зарур. Сакровчанлик ва сакраш чидамкорлигини оширишда нафақат махсус машқлар, балки турли мослама – тренажёрлардан ҳам фойдаланиш яхши натижа беради.

Сакраш эспандерида машқ бажариш ҳам сакровчанликни яхши ривожлантиради. Бунда белга ва полгп амортизатор бойланади ва осилиб турган тўпга қўлни теккизиш учун сакралади. Машқларни назорат қилишда шуғулланувчиларни жиҳозлардан тўғри фойдаланиши, машқларни тўғри ва аниқ бажаришига эътибор бериш керак. Юқорида келтирилган машқларни бир маромда бажариш ёш волейболчиларда муҳим рол ўйнайди. Бунинг учун волейболчи сакраш қувватини ва эпчиллик маҳоратини доимий бир хил маромда олиб бориши мақсадга мувофиқдир. Яна шунини айтиб ўтиш жоизки, спортчи сакраш қувватини ва эпчиллик ҳаракатини аниқ бир мўлжалга олган ҳолда тўпга ўша куч қувватини сарфламоғи керак. Волейболчи ўз зонасига жавоб берган ҳолда ҳужум зарбасини ижро этиш ёки тўпни узатиб беришни, тўсиқ қўйишда бошқа шерикларига ҳалақит қилмаган ҳолда сакрашни аниқ бажариши керак. Ёш волейболчиларда сакровчанликни оширишда мактабдан ташқари ва мактаб шароитларида ҳар хил ҳаракатли ва халқ ўйинларидан фойдаланиш билан ҳам сакровчанликни ошириш мумкин. Сакровчанлик ва сакраш чидамкорлиги ўйин мобайнида зарур рол ўйнабгина қолмай, техник усулларни чаққонлик билан бажариш ва ўйин давомида волейболчини тезлик билан жой ўзгартиришни яқиндан таъминлайди. Ўйин кетаётган бир жараёнда фавқулотда ҳар хил вазиятлар пайдо бўлиб қоладик, бу вазиятлар ўйинчини тўсиқ қўйишда ва зарба беришда тез ва аниқ фикрланишини талаб қилади.

Сакровчанлик ва сакраш чидамкорлигини ривожлантирувчи машқларни танлаш ўйин давомида қўлланиладиган техник малакалар (зарба бериш, тўсиқ қўйиш ва ҳ.к.) хусусиятга қараб амалга ошириш зарур бўлади.

Спорт ўйинларида қўлланиладиган техник-тактик машқлар эгилувчанликни ҳам шакллантириб боради. Лекин, буни ўзи ушбу сифатни тўлақонли ривожлантириш имкониятини бермайди. Бу сифатни самарали такомиллаштириш учун мушак, пай, бўғимларни чўзиш, эгиш, ёйиш, сиқиш, бураш каби махсус машқларни секин-аста мунтазам қўллаш керак бўлади.

Эгилувчанликни ёшлиқдан бошлаб шакллантириш мақсадга мувофиқдир. Шу билан бир қаторда бу сифатни ривожлантириш эҳтиёткорликни талаб қилади. Зўрма-зўраки ва кескин тарзда қўлланган машқлар мушак, пай, бўғимларни шикастланишига, ҳатто оғир жароҳатга олиб келиши мумкин (В.Н. Платонов, 1997).

Жисмоний тарбия назарияси ва услубияти, спорт тренировкасининг турлари бўйича амалда қўлланилиб келинаётган ўқув қўлланмалари ва дарслиқдан шу нарса маълумки, жисмоний сифатларни ривожлантириш дастлабки тайёргарлик босқичида барча спорт турлари учун умумий мазмун ва моҳиятга эга бўлади. Ихтисослик чуқурлашгани сари ҳар бир спорт турининг ўзига хос хусусиятига қараб устувор жисмоний сифатларга эътибор кучайтирилади. Масалан, волейболда сакровчанлик ва сакраш чидамкорлигини ривожлантиришга урғу берилади. Лекин, бошқа сифатларни ривожлантириш ҳам диққат марказида туриши лозим. Чунки шу бошқа сифатлар (чаққонлик, тезкорлик куч) сакровчанлик сифатларини самарали ривожланишига имкон яратади.

Мазкур сифат ҳаётий зарур ҳаракат кўникмаси сифатида гўдаклик ёшидан бошлаб шакллана боради. Болалар ҳаётда, рўзғор ишларида, ҳаракатли ўйинларда баландга, узунликка, тўсиқлар оша сакрайдилар. Спорт тўғаракларига қабул қилинаётганларида ҳам айнан сакраш сифатларига эътибор берилади. Бу сифат волейболда ўзига хос фундаментал хусусиятга эга бўлиб, уни ривожлантириш масалалари дастлабки ўргатиш ва тайёргарлик босқичиданоқ диққат марказида бўлади. Лекин, волейбол тўғараклари (БЎСМ, БЎОЗСМ)нинг ўқув-машғулот дастурларида сакровчанлик ва сакраш чидамкорлигини болалар ёши, ўргатиш йили ва тайёргарлик босқичига қараб ривожлантириш воситалари ҳажм, шиддат ва соатлар миқдари жиҳатидан алоҳида ажратилмаган.

СЕКЦИЯ: ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

**Azamova Gulnoza Abduxoliq qizi, Qurbonova Guzal Ibragimovna
(Karshi, Uzbekistan)**

THE STRUCTURAL DESIGN OF UTTERANCES

Rhetoric was mainly engaged in the observation of the position of the members of the sentence and in finding ways and means of building larger and more elaborate spans of utterance, as for example, the period or periodical sentence. Modern grammars have greatly extended the scope of structural analysis and have taken under observation the peculiarities of the relations between the members of the sentence, which somehow has overshadowed problems connected with structural and semantic patterns of larger syntactical units. Problems concerning the composition of spans of utterance wider than the sentence. It generally comprises a number of sentences interdependent structurally and semantically. Such a span of utterance is also characterized by the fact that it can be extracted from the context without losing its relative semantic independence. This cannot be said of the sentence, which, while representing a complete syntactical unit may, however, lack the quality of independence. A sentence from the stylistic point of view does not necessarily express one idea, as it is defined in most manuals of grammar. It may express only part of one idea. Thus the sentence: "Guy glanced at his wife's untouched plate" if taken out of the context will be perceived as a part of a larger span of utterance where the situation will be made clear and the purport of verbal expression more complete.

Stylistic patterns should not be regarded as violations of the literary norms of Standard English. On the contrary, these patterns help us to establish the norm of syntactical usage, in as much as their study reveals the invariant of the form together with the variants and what is more;" reveals the borders beyond which the variants must not be extended.

Stylistic syntactical patterns may be viewed as variants of the general syntactical models of the language and are the more obvious and conspicuous if presented, not as isolated elements or accidental usages, but as groups easily observable and lending themselves to generalization. For instance, compositional patterns of syntactical arrangement are stylistic inversion. Word order has peculiarities in many languages. Therefore, the direct word order in Modern English is a well-known fact for everybody.

This word order is considered to be neutral and deprived of any stylistic information. Nevertheless, according to the writers aim the word order may be changed in the sentence after which the emphasis springs up.

e.g.: "Rude am I in my speech (Shakespeare) - the speech is emphasized.

Syntactical relations can be studied in isolation from semantic content. In this case they are viewed as constituents of the whole and assume their independent grammatical meaning. This is most apparent in forms embodying nonsense lexical units, as in Lewis Carroll's famous lines, so often quoted by linguists.

"Taws bridling, and the slithy toves Did gyre and gimbol in the wabe: All mimsy were the borogroves, And the mome raths outrabe."

The structural elements of these lines stand out conspicuously and make sense even though they are materialized by nonsense elements. Moreover they impose on the morphemes they are attached to a definite grammatical meaning, making it possible to class the units.

True enough, parallel constructions almost always include some type of lexical repetition too, and such a convergence produces a very strong effect, foregrounding at one go logical, rhythmic, emotive and expressive aspects of the utterance. Parallelism can be completed when the construction of the second sentence fully copies that of the first one: "The sky was dark and gloomy, the air damp and raw, the streets wet and sloppy." (Dickens). So it is due to these elements that we can state what the nonsense words are supposed to mean. Thus we know that the sequence of the forms forcibly suggests that after *twas* we should have an adjective; the *y* in *slithy* makes the word an adjective; *gyre* after the emphatic *did* can't only be a verb. A closet examination of the structural elements will show that they outnumber the semantic units: nineteen structural elements and eleven which are meant to be semantic. The following inferences may be from this fact:

1. it is the structural element of the utterance that predetermines the possible semantic aspect;

2. the structural elements have their own independent meaning which may be called structural or, more widely, grammatical;

the structural meaning may affect the lexical, giving contextual to of the lexical units. One of the most striking features of this style is usage of words in their logical dictionary meaning.

Every type of business documents has its own set phrases, e.g. invoice, book value, currency clause, promissory note, assets, etc.

Indeed, there are many differences in the vocabulary between formal and informal business correspondence. The main part of vocabulary of formal English is of French, Latin and Greek origin. Often it can be translated into informal language by replacing words or phrases of the Anglo-Saxon origin. Let us compare examples where these words are used in different styles.

e.g. *The meeting concluded with signing the contract* (Formal style).

The meeting ended with signing the contract (Informal style).

Informal style is characterized by using phrasal and prepositional verbs. That is why they are not used in business correspondence. Their formal equivalents are used in official texts instead. Such expressions on informal style cannot be used in written business English, both logically and stylistically. They are logically excluded because they convey a little amount of information. Business documents, on the contrary, convey a lot of information almost in any word. Thus, a person should be aware of these factors and not mix up colloquial and business English drawing up a document.

Informal terms have emotive qualities that are not present in formal language. Formal language often insists on a greater deal of preciseness. But the problem is that not always can be found the proper equivalents in formal and informal English. The informal word *job*, for instance, has no formal equivalent. Instead of it, we have to look for more restricted in usage and more precise term, according to the context, among possible variants: employment, post, position, appointment, vocation etc. As a rule, business English is formal. We mean using it in business correspondence, official reports and regulations. Actually, it is always

written. Exceptionally it is used in speech, for example, in formal public speeches. There are various degrees of formality.

3. These sentences mean roughly the same idea but would occur in different situations. The first sentence is fairly neutral (common core) style, while the second one is very formal, in fact stilted, and would only occur in a written business report.

4. In general grammar rules of spoken sentences are rather simple and less constructed than grammar of written sentences especially in agreements. It is more difficult to divide a spoken conversation into separate sentences. The connections between one clause and the other become less clear because the speaker relies more on the hearer's understanding of the context and situation as well as on his ability to interrupt if he fails to understand. The speaker is able to rely on features of intonation which tells us a great deal that cannot be reflected in written punctuation.

5. The grammar use in business correspondence is also differ because of the pronouns *who* and *whom*, and the place of prepositions. For example:

6. *She wanted a partner for her business in whom she could confide.* (Formal style) *She longed for a partner (who) she could confide in.* (Informal style)

7. Formal written language is often used like impersonal style. That means that one doesn't refer directly to himself/ herself or to his / her readers but avoids pronouns. Some of the common features of impersonal language are passive sentences beginning with the introductory word *it* and abstract nouns. The effect of the change into a passive construction is to reverse the focus from the subject to the object of speech.

8. It might have been an error in a business deal.

REFERENCES:

1. Иванова Т. П., Брандес О. П. Стилистическая интерпретация текста. Пособие по английскому языку: Для институтов и фак. Иностранного языка. М.1991.
2. Разинкина Н. М. Функциональная стилистика английского языка. М.1989.
3. Чаковская М. С. Взаимодействие стилей научной и художественной литературы (На материале грем. яз.): Учеб. пособие. М.1990 Hornby A. S. The Advanced Learner's Dictionary of Current English. – London: Longman, 1999. - 678 p.
4. The Shorter Oxford English Dictionary of Historical Principles – Third Edition. - Oxford: At the Clarendon Press, 1996. - 720 p.

Абдуллаев Давронбек Атабаевич
(Нукус, Узбекистон)

ПОЛИСЕМАНТИК ФРАЗЕМАЛАРНИНГ ЛУҒАТЛАРДАГИ ТАЛҚИНИ

Аннотация: Ушбу мақолада полисемантик ибораларнинг кўп маънолилиги луғатлар орқали исботлаб берилган. Унда фразеологик маъноларнинг ўзаро муносабатлари тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: ўзбек тили, полисемантик иборалар, фразеология, "Ўзбек тили фразеологик луғати", икки маъноли полисемантик иборалар.

Аннотация: В этой статье исследуются многозначность полисемантических выражений в словарях. Здесь приведены взаимоотношения фразеологических выражений.

Ключевые слова: узбекский язык, полисемантические выражения, фразеология, «Фразеологический словарь узбекского языка», двухзначность полисемантических фраз.

Ўзбек тилидаги полисемантик иборалар асосий қисми икки маъноли таркибга таянади. Ш. Раҳматуллаевнинг "Ўзбек тили фразеологик луғати" (ЎТФЛ)да бундай иборалар асосан бир маънога бирлашувчи полисемантик фразеологизмлар деб юритилади. Аслида, "фразеологик полисемия деганда иборанинг ўзи биттадан ортиқ фразеологик маъно англатишини тушунамиз. Вазифа ана шу фразеологик маъноларнинг ўзаро муносабатини ўрганишдан иборат". Масалан, тилимизда "ади-бади айтишмоқ" полисемантик ибораси бўлиб, ЎТФЛда унинг қуйидаги икки маъноси қайд қилинган: 1. турли мавзуларда енгил-елпи суҳбатлашмоқ: "Қизлар ади-бади айтишиб қоронғи тушиб қолганини сезмай қолишди" О. Ёқубов. Адолат манзили. 43. 2. сўз талашмоқ, жанжаллашмоқ [ЎТФЛ, 18]: "Дарёдил шарт. Бурилиб эшикни ёлди. У яна озгина ади-бади айтишиб ўтирса, қаттиқ муштлашув бошланиб кетишини, Шаҳзода учун ўч олмай қўймаслигини, бошига тош билан ўриб, мажақлаб ташлашдан ўзини зўрға тийиб турганини биларди" М. Исмоил. Чиройлисан тенги йўқ. 40. Лекин ЎТИЛ-5 да бу ибора бир маъноли сифатида қуйидагича изоҳланган: "бир-бирига тегадиган гап-сўз қилмоқ, беҳудага тортишмоқ" [ЎТИЛ-5, 1, 40]: "У ҳазил ҳаром эканлигини ҳис этиб, ади-бадини дарҳол тўхтатганча, қўйин чўнтагида бор нарсаларни стол устига олиб қўйди" О. Мухтор. Тўрт томон қибла. 14. Бу иборанинг ЎТФЛда қайд қилинган иккинчи маъноси эса ЎТИЛ-5да "ади-бадига бормоқ" шаклида берилган ҳамда бу ибора қуйидагича изоҳланган: жанжаллашишгача **бормоқ, сан-манга бормоқ**: "Кичик ойим (уни овулдагилар ишчан аёл, барака топсин, бунақаси топилмайди, деб мақташарди) бригадир билан ади-бадига бориб ўтирмас, буюрган ишларини қилаверар, юр деганда юраверар, қўлидан сира кетмон тушмасди" Ч. Айтматов. Жамила. 5. ЎТФЛда эса "ади-бадига бормоқ" ибораси алоҳида бир маъноли ибора сифатида "жанжаллашув даражасига етмоқ" тарзида изоҳланган [ЎТФЛ, 18]: "Хонадон аъзолари йиғилгач, кечки тамадди пайтида ота ва қиз орасида ади-бади айтишув кузатилмади" Н. Исмоилов. Бахтинг олис манзили. 146.

Бу полисемантик ибора ЎТИЎЛда "ади-бади айтишди" шаклида берилиб, унинг икки маъноси қуйидаги шаклда қайд қилинган: 1) "турли мавзуда енгил-елпи суҳбатлашди"; 2) "сўз талашди, жанжаллашди" [ЎТИЎЛ, 7].

Адабий тилимизда "бармоғини тишламоқ" ибораси ҳам икки маъноли полисемантик ибора саналади. ТФЛда бу иборанинг қуйидаги икки маъноси кўрсатилган: 1. ҳеч нарса қилолмай, натижага эриша олмай лол қолмоқ: "Хонгирей бармоғини тишлаб қолса, қай аҳволга тушаркан?" Т.Малик. Шайтанат. 39.2. афсусланмоқ [ЎТФЛ, 27]: "Энди нима қилсам экан,- деди бармоғини тишлаб Рена" Н. Исмоилов. Бахтинг олис манзили. 87. ЎТИЛ-5 да ҳам бу иборанинг полисемантик ибора сифатида икки маъноси таъкидлаб кўрсатилган: 1) афсус қилмоқ, аттанг демок: "- Аттанг, бармоғин тишлади Саид" Т. Жўраев. Илинж. 133.; 2) лол қолмоқ, ҳайрон бўлиб ўйланиб қолмоқ,

хаёл сўрмоқ [ЎТИЛ-5, 1, 170]: *"Вазият анча мураккаблашгач, бутун қисм бармоқ тишлаб қолди"* Н. Исмоилов. Бахтнинг олис манзили. 76.

Бу полисемантик ибора «ЎТИЎЛ»да «*бармоғини тишлади*» шаклида берилган ҳамда унинг икки маъноси қуйидаги изоҳланган 1) "ҳеч нарса қилолмай, натижага эришолмай қолди"; 2) "афсусланди" [ЎТИЎЛ, 8]. Худди шунингдек, тилимиздаги "*бошини силамоқ*" ибораси ҳам икки маънолидир. Бу иборанинг ЎТФЛда қуйидаги маънолари қайд қилинган: 1. кафт юргизиб эркалатмоқ, суймоқ, юпатмоқ: *"Кампир оғир хўрсиниб, неварасининг бошини силади ва пешонасидан ўпиб қўйди"* Ш. Бўтаев. Бир кунлик меҳмон. 23.; 2. ғамхўрлик қилмоқ, сийламоқ, ҳаётини енгиллаштириш йўлида ёрдам бермоқ [ЎТФЛ, 49]: *"Энди у Бек ҳимоясига ўтганлиги англади, акахони унинг бошини силаши тайин"* (Т. Малик. Шайтанат. 118.) *"Бошини силамоқ"* полисемантик ибораси ЎТИЎЛда қайд этилмаган. Бу полисемантик иборанинг икки маъноси ЎТИЛ-5да қуйидагича изоҳланган: 1) эркалатмоқ, юпатмоқ: *"Тарзан аканг чемпион бўлади», дея қизчанинг бошини силамоқчи бўлганида у чаён чаққандек сапчиди"* (Т. Малик. Шайтанат. 487.) 2) ўз паноҳига олиб ардоқламоқ, боқмоқ, тарбия қилмоқ [ЎТИЛ-5, 1, 337]: *"Фарзанд сифатида бошини силасанг, кексайганида ардоғида бўласан"* (Ч.Айтматов. Жамила. 39.)

Айрим полисемантик ибораларнинг маънолари жонли ёки жонсиз предмет, воқеа-ҳодисаларга нисбатан йўналиши нуқтаи назаридан фарқланади. Масалан, "*дунёга келмоқ*" полисемантик ибораси шундай хусусиятга эгадир. Бу иборанинг икки маъносидан бири жонли предметларга, воқеа-ҳодисаларга нисбатан қўлланади, синтактик қуршови жиҳатидан "ким" ёки "нима" сўроғига жавоб бўладиган эгани талаб қилади [ЎТФЛ, 77]: *"Сенинг дунёга келишинг онанг иккаламизни қанчалар ҳурсанд қилганди"* Т.Малик. Мурдалар гапирмайдилар. 60. Бу полисемантик иборанинг иккинчи маъноси жонсиз предметларга, воқеа-ҳодисаларга мўлжалланган бўлади [ЎТФЛ, 77]: *"Тарихий ҳақиқат дунёга келгунча, қанчадан-қанча жонлар узилади"* (Д.Тураев. Ҳақиқат тақозоси. 3.) ЎТИЛ-5да бу иборанинг фақат бир маъноси "туғилмоқ" тарзида қайд қилинган [ЎТИЛ-5, 1, 663]: *"Янги фарзанд дунёга келиши қанча дилларни қувонтирди"* (Даракчи. 48.) ЎТИЎЛда ҳам бу ибора моносемантик ибора сифатида таъкидланиб, "туғилди" тарзида изоҳланган [ЎТИЎЛ, 14]. Бундан кўринадики, "*дунёга келмоқ*" иборасининг мавҳум ҳодисаларга нисбатан қўлланувчи маъноси фақат ЎТФЛда тўғри кўрсатилган, биз кўздан кечирган бошқа луғатларда эса бу ибора моносемантик ибора тарзида қайд қилинган.

Айрим полисемантик ибораларнинг бир маъноси кам қўлланувчи ҳолга келиб эскирган кўринишга эга бўлади. Масалан, тилимиздаги "*жар солмоқ*" ибораси шундай хусусиятга эга. Бу иборанинг бир маъноси ЎТФЛда "*жарчи воситасида эшиттирмоқ*" маъносини билдиради ва бу маъно ҳозирги давр нуқтаи назардан архаиклашган саналади [ЎТФЛ, 92]: *"Бозор томонда Холмат жарангдор овозда жар солаётгани эшитилди"* Н.Норқобилов. Олапар. 44. Бу иборанинг яна бир маъноси ЎТФЛда "керагидан ортиқ даражада бўрттириб хабар тарқатмоқ" тарзида изоҳланган [ЎТФЛ, 92]: *"Ўз ҳаётида юз берган буюк ўзгарош тўғрисида Суюн бурғут оламга жар солгуси, хотини Маржонага бу ҳақда мақтангуси келар эди"* О.Ёқубов. Адолат манзили, 43., *"Ундан кўра Москва радиосига чиқиб жар сола қолмайсанми?"* Т. Малик. Мурдалар гапирмайдилар. 171. ЎТИЛ-5 да "*жар солмоқ*" полисемантик иборасининг

маънолари ЎТФЛга нисбатан анча аниқроқ ва асослироқ тарзда изоҳланган: 1) "жарчи қўйиб, ҳаммага хабар бермоқ, эълон қилмоқ" [ЎТИЛ-5, П, 73]: "Туда пастга силжиди. Баковул жар солди" (Т. Мурод. От кишнаган оқшом. 49.) 2) кўчма "овоза қилмоқ, гап тарқатмоқ, ҳаммага билдирмоқ" [ЎТИЛ-5, П, 73]: "Маҳалланинг қитмирлари Азизбек бошига тушфат кулфат тўғрисида бутун қишлоққа жар солиб юбордилар" (Н. Қобил. Афсона. 21.) ЎТИЎЛда ҳам "жар солди" полисемантик иборасининг архаик ва замонавий маъноси қуйидагича тарзда тўғри изоҳланган: 1) жарчи воситасида эшиттирилди; 2) керагидан ортиқ даражада бўрттириб хабар тарқатди [ЎТИЎЛ, 22].

Икки маъноли полисемантик иборалар тузилишига кўра фақат икки компонентли бўлиб қолмасдан, уч ва ундан ортиқ компонентли бўлиши ҳам мумкин. Масалан, "бўйни ёр(и) бермайди" ибораси тузилишига кўра уч компонентли бўлиб, от + от + феъл моделидир. Бу полисемантик ибора ЎТФЛда қуйидагича изоҳланган [ЎТФЛ, 58]: 1. иззати, нафси йўл қўймади: "Ахтам соевқ ҳазиллари учун аёлдан узр сўрашга бўйни ёр бермади" (Т. Малик. Шайтанат. 168.) 2. мойил бўлмаслик, истамаслик (иш-меҳнат ҳақида): " - Ҳамид, оғир меҳнатга бўйнинг ёи бермаса, енгилроқ ишга тайинлайман, - деди раҳбар" (Н. Қобил. Афсона. 39.) Бу уч компонентли ибора ЎТИЛ-5 да моносемантик ибора сифатида изоҳланган [ЎТИЛ-5, 1, 403]: "бўйсунмаслик, ўзига эп кўрмаслик, истамаслик": "Пўлатжон Абдураҳмонов ўз ота-онасига ўз ота-онасига ёрдам беришдан бош тортиб, жамоа хўжалигида ишлашга бўйни ёр бермай, текин томоқ излаб, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ дайдиб юрибди" (ЎЗАС 5.) Бу ибора ЎТИЎЛда "бўйни ён бермади" тарзида нотўғри ёзилган ҳамда у моносемантик ибора сифатида "иззат-нафси йўл қўймади" деб изоҳланган [ЎТИЎЛ, 12] Бундан кўринадики, уч компонентли "бўйни ёр бермади" ибораси компонентларининг "ёри" тарзда ёзилиши адабий-орфографик меъёр талабларига мувофиқ келмайди. Мазкур уч компонентли иборанинг ЎТФЛда қайд қилинган маънолари орасида қандайдир узвий яқинлик, боғлиқлик мавжуд, шунинг учун ҳам кейинги даврларда яратилган луғатларда мазкур "бўйни ёр бермаслик" ибораси бир маъноли тарзда қайд қилинган.

"Онасини Учқўрғондан кўрсатмоқ" уч компонентли ибораси ҳам тузилишига кўра "турдош от + атоқли от + феъл" моделидир. ЎТФЛда бу иборанинг полисемантик ибора сифатида қуйидаги икки маъноси таъкидлаб кўрсатилган [ЎТФЛ, 195]: 1. дўқ қилишни, кўрқитишни ифодалайди: "Бу хиёнатингдан Бек акам хабар топса, онанени Учқўрғондан кўрсатади" (Т. Малик. Шайтанат. 77). 2. кўрқитишни, ҳадиксирашни ифодалайди: "Ким менга даҳл қилади? Онасини Учқўрғондан кўрсатаман!" (Т. Малик. Мурдалар гапирмайдилар. 145.) Шуниси муҳимки, ЎТФЛда бу полисемантик иборага хос ҳар икки маъно қирраси (сема)нинг рўёбга чиқиши билан боғлиқ грамматик чекланишлар ҳам алоҳида таъкидлаб кўрсатилган. Яъни "онасини Учқўрғондан кўрсатмоқ" иборасининг дастлабки маъноси ифодаланаётганида ибора грамматик жиҳатдан иккинчи шахс тусловчиси ва биринчи шахс эгалик қўшимчаси билан келмайди. Бу иборанинг кейинги маъноси ифодаланаётганида эса ибора грамматик жиҳатдан биринчи шахс тусловчиси ва иккинчи шахс эгалик қўшимчаси билан келмайди. ЎТИЎЛда бу уч компонентли ибора "онасини Учқўрғондан кўрсатди" шаклида берилган бўлиб, унинг ягона маъноси "дўқ қилди, кўрқитди, адабини берди" тарзида

изоҳланган [ЎТИЎЛ, 40]. ЎТИЛ-5да бу полисемантик ибора умуман ўрин олмаган, шу иборага семантик жиҳатдан яқин бўлган "онасини кўрсатмоқ" келтирилиб, унинг маъноси "таъзирини бермоқ, жазоламоқ" тарзда изоҳланган [ЎТИЛ-5, Ш, 125]. "Онасини кўрсатмоқ", "онангни кўрсатиб қуяман" каби иборалар ЎТФЛда "онасини Учқўрғондан кўрсатмоқ" иборасининг вариантлари сифатида санаб ўтилган [ЎТФЛ, 195]: "Сенга онангни кўрсатиб қуяман, лаънати «дух», яқинлашаверчи!» (Қ. Норқобил. Қуёшни ким уйғотади. 49.) М.Содиқова луғатида эса бу ибора "онангни Учқўрғондан кўрсатаман" тарзида келтириб, унинг сўзлашув услубига хосланганлиги таъкидланган [ҚЎРФЛ, 197]. "Оғзининг суви келди" ибораси ҳам уч компонентли бўлиб, грамматик тузилиши жиҳатидан от + от + феъл кўринишига эга бўлган содда гап қолипидир. Бу иборанинг ЎТФЛда икки маъноси таъкидлаб кўрсатилган [ЎТФЛ, 213]: 1. тил ости безлари мўл-кўл сўлакай ишлаб чиқарди: "Тўкин дастурхонни кўриб, Салим оғзининг суви келиб, илинж билан қараб қўйди, бироқ «нозик меҳмонлар» учун тайёрланган дастурхонга яқинлашишга имкон туғилмади» (Н.Норқобил. Олапар. 57.) 2. эришиш, эга бўлиш туйғуси уйғонди: "Хусни бир жаҳон қизни кўриб, оғзининг суви келиб юрган Алишер қандай қилиб унга яқинлашишиши ўйларди» (Даракчи. 45.) Бу ибора ЎТИЛ-5да "оғзининг суви келмоқ" тарзида келтирилиб, моносемантик ибора сифатида "бирор нарсани кўриб, жуда ҳаваси келмоқ, егиси ёки ичкиси келмоқ, кўнгли суст кетмоқ" деб изоҳланган [ЎТИЛ-5, Ш, 186]. Худди шу луғатнинг яна бир ўрнида бу ибора "оғзининг суви келди" тарзида келтирилиб, "ҳаваси келди, егиси, ичкиси келди" деб изоҳланган [ЎТИЛ-5, Ш, 576].

Хулоса қилиб айтганда, бир иборани луғатда такроран келтириш ва изоҳлаш унчалик маъқул эмас. Бу ибора маъносининг изоҳи жуда чўзилган ҳамда унинг қисмлари орасида қандайдир семантик узлиш бор. Шунга кўра шу изоҳдаги "егиси ёки ичкиси келмоқ" қисмини алоҳида маъно қирраси (сема) сифатида ажратиш лозим эди. Бундан ташқари ибора маъносини ибора билан изоҳлаш ("кўнгли суст кетди") ҳам лексикографияда ўзини оқлайдиган тамойил эмас. ЎТИЛ-5да "оғзининг суви келмоқ" иборасининг қайд қилинган маъноларини очишга ёрдам берувчи бирорта ҳам мисол берилмаганлигини ҳам унчалик маъқуллаб бўлмайди. ЎТИЎЛда "оғзининг суви келмоқ" ибораси умуман берилмаган. ҚЎРФЛда эса бу ибора моносемантик ибора сифатида "оғзимнинг суви келди" шаклида берилган [ҚЎРФЛ, 210].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1992. - 382 б.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари (фразеологик бирликларда полисемия, синонимия, вариация, антонимия, омонимия ва омонимлик). – Тошкент: Фан, 1966. – Б.13.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. А. Мадвалиев таҳрири остида. 1-жилди. - Тошкент: "Ўзбекистан миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006. - 680 б.
4. Йўлдошев Б., Пардаев З. Ўзбек фразеологиясидан материаллар, 4-қисм, Самарқанд: "Сўғдиёна" нашриёти, 1997. - 89 б.

Деҳқонова Махсума
(Фарғона, Ўзбекистон)

ОЙБЕКНИНГ ҲАЁТИЙ ҲАҚИҚАТЛАРИ АЗИЗ ҚАЮМОВ ТАДҚИҚИДА

Ойбекшунос олимлар Ойбекнинг бадиий асарларини таҳлил қилувчи бир қанча монографик тадқиқотлар яратдилар. Шунингдек, адиб ижоди мустақиллик даврида қайтадан ўрганилди десак, хато қилмаган бўлаемиз. Ойбек ижоди мустақиллик йиллари талаблари асосида ўрганилиб, Наим Каримов, Бахтиёр Назаров, Умарали Норматов, Озод Шарафиддинов, Акбарали Сабирдинов, Улуғбек Ҳамдамлар томонидан бир қатор рисолалар, илмий мақолалар ва номзодлик диссертациялари тайёрланди. Озод Шарафиддиновнинг “Истеъдод жилолари” (1967) китобидаги “Сўз санъатига фидойи садоқат” деб номланган бўлим Ойбек адабий-танқидий қарашларини ўрганишга бағишланган илк ҳаракат бўлди. Академик Бахтиёр Назаровнинг номзодлик диссертацияси Ойбек адабий- танқидий қарашларини ўрганишга бағишланган. «Бу сеҳрли дунё» (1980) номли китобида ҳам адибнинг шу йўналишдаги фаолияти ёритилди. Унинг “Ҳаётийлик - безавол мезон” (1985) китобининг бир қисми Ойбек ижодига бағишланган бўлиб, унинг 7 асосий қисмида Ойбек адабий-танқидий қарашлари, кўпроқ 30-йиллардаги фаолияти ҳақида фикр юритилади. Танқидчилар орасида ўз сўзига ва йўналишига эга бўлган олим бу-Азиз Қаюмовдир. Азиз Қаюмов мумтоз адабиёт бўйича жуда кўплаб сермазмун асарлар яратган йирик олим сифатида маълум. Шундай бўлса-да, Азиз Қаюмов XX аср ўзбек адабиётига ҳисса қўшган шоир ва ёзувчилар ижодига ҳам беэътибор бўлмаган. Жумладан, унинг Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек ижоди билан ҳамнафас бўлган. Унинг 2005 йилда чоп этилган “Академик Ойбек” номли рисоласи фикримизнинг исботидир. Ушбу китоб 2005 йилда нашр этилган. Рисоланинг кириш қисмида дастлаб Ойбекнинг яшаб ўтган маскани ҳақида тасвир кетади. Бизга маълумки, Ойбек Тошкент шаҳрининг Уста Ширин кўчасида таваллуд топган. Академик Азиз Қаюмов Ойбек уйини шундай тасвирлайдики, Тошкент шаҳрига биринчи марта борган одам адашмасдан топиб олгандигандек гўё. “Тошкент шаҳрининг шимол томонида бир кичик кўча бор. У гвардия полковниги Хўжаев номли кўчага чиқади. Ундан сал юқорирокда шу кичик кўча билан ёнма-ён Уста Ширин кўчаси бошланади. Агар гвардия полковниги Хўжаев номли кўчадан бориб, ўша кичик кўчанинг бошига этсангиз, бир пишиқ ғиштдан ясалган, унча катта бўлмаган мўъжазгина бинони кўрасиз. Унда “Ойбек уй-музеи” деган ёзув бор. Шу ердан ўша кўча бўйлаб кетсангиз, сал юргач, ўнг томонда бир қаватли уй келади. Ана шу ҳовлида Ойбек уй-музеи жойлашган. Бу уйни ёзувчи-академик Ойбек қурган. То 1968 йилгача Ойбек ва унинг оиласи шу ҳовлида яшаган”.³ Мунаққид рисола Ойбек маҳалласининг тасвиридан, уни фаолияти пиллопасидан тортибасарлари бўйича мулоҳазалари билан тугатган. Рисола ҳам хотиралар, ҳам танқидий мақолларни ўз ичига олади. Рисолани ўқир эканмиз, Ойбек домланинг иш фаолияти ва ундаги масъулияти, адабиёт олдидаги вазифасини сидқидилдан бажарган инсон сифатида мунаққид кўз

³ Қаюмов Азиз. Академик Ойбек.-Т.; “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2005, 36

олдимизда гавдалантира олган. Мунаққид Ойбек билан шахсан танишмаган кезларда, уни учратган йиғилишлар, делегация ва анжуманлардаги таассуротларини ҳамда болаларча ҳаяжонини яширмай келтирган. Азиз Қаюмовнинг Махмур шеърлари бўйича рус тилига таржимасини текшириб бериш жараёнини келтирар экан, бу орқали Ойбекнинг яхшигина таржимон эканлигини айтиб ўтади. Азиз Қаюмов Ойбек домланинг ёш илмий тадқиқотчиларга бўлган улкан эътибори ҳақида тўхталганда, домланинг ҳар бир илм йўлида заҳмат чекаётган ёш илмсеварлар билан эринмай машғул олди боришини ўзига кўрсатган фидоийликлари билан исботлайди: “Сўз боши ушбу асар, унинг муаллифи тўғрисида аниқ тасаввур бериши лозим. Унинг кўлами катта, ҳажми тор бўлгани маъқул. Кўп материал билан тўлғазиб, сўз бошини оғирлаштирмаслик керак. Аммо айтиладиган фикр тушунарли бўлмоғи, қизиқarli йўсинда баён этилмоғи лозим.” Менинг академик Ойбек билан биринчи мулоқотим шундай ўтди. Бу мулоқот ибратли, унутилмас сабоқ бўлди⁴. Шу ўринда айтиш керакки, адабиётшунос олим Абдуқодир Ҳайитметовга мавзунини танлаб бериши ва йўл-йўриқ кўрсатишдаги фидоийлиги ҳам Азиз Қаюмовнинг ҳайратини яна бир бор оширган эди. Унинг хотирлашича, Ойбек билан иш фаолияти давомида баъзи бир кўнгилсизликлар ҳам бўлган. Ойбек бу ҳолатларни кейинги кунларда ҳеч эсламаган. Азиз Қаюмов рисолада бу хотираларни эслашига сабаб қилиб, ўзидан кейинги ёш авлодлар учун ўрناк бўлиши ва асло хатоларга йўл қўймаслигини истаганидир. Мунаққид 50 йилларда матбуотда Ойбекка қарши катта бир мақола чоп этилгани, бетоблиги туфайли барча яқинлари, Зарифа опа ҳам мақолани кўрмаслиги учун жуда эҳтиётлаганини келтирган. Мунаққид мақола муаллифи кейинчалик Ойбекдан узр сўраганини, албатта, буюк Ойбек томонидан авф этилганини хотирлар экан, устознинг ўрнига жазони ўзи берганини Азиз Қаюмов тан олиб айтади. Мунаққид бу ҳолатни “Ўз халқи, ўз ватанига хиёнат кечирилмас хатодир!” дея баҳолайди. Биз эса инсон зоти борки, хато қилади, хатоларидан хулоса чиқариш, тавба қилади деган фикрларни айтиб ўтишни жоиз деб биламиз. Кечириб ҳам улкан жасорат ва айнан Ойбекнинг бу борда ҳақиқий инсон эканини яна бир бора таъкидлаб ўташимиз. Рисола давомида Ойбек домланинг инсон сифатидаги буюклигига яна бир бор гувоҳ бўламиз. Мунаққиднинг хотирлашича, Ойбек домла анжуманларда ўз шаънига айтилган ҳақоратларга ҳам ҳеч қачон терс жавоб қайтармаган. Бошқалар билан тортишишни, ўз илмига доғ туширишни истамаган. Аммо илм йўлидаги тортишувларда ўз фикрини доимо ғимоя қила олган. Унинг соғлиғи ёмонлашиб, нутқдан қолган пайтларида ҳам адабиёт олдидаги бурчини бажаришни шараф деб билган. Яъни беморлик ҳолатида ҳам ўз фаолиятида бўшлиқ бўлишига асло йўл қўймади. Мунаққид Ойбек домланинг меҳнат интизомига қиттиқриоя қилишини ҳам кўп ўринларда эслаб ўтади.

Мунаққид Ойбекнинг энг шоҳ асари “Навоий” ҳақида батафсил тўхталади. Мунаққид 1948 йилдаги Алишер Навоийнинг 500 йиллигига бағишлаб ўтказилган анжуманга қадар “Навоий” романи 2 марта нашр қилингани ва ба анжуманнинг ўтказилишида Ойбекнинг катта меҳнати борлигини ёзган эди. Юбилей арафасида “Қизил Ўзбекистон” газетасида

---

⁴ Қаранг. Қаюмов Азиз. Академик Ойбек.-Т.; “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2005, 16 б

Ойбекнинг Навоий ҳаётига бағишланган катта мақоласи эълон қилинган. Ушбу анжуманни Азиз Қаюмов қуйидагича хотирлайди: “Ойбек ўз маърузасини жуда пухта тайёрлаган. Уни юсак жўшқинлик ва ҳаяжон билан ижро этган. Биз ҳаммамиз диққат билан тинглаганмиз...Ўшанда мен академик Ойбекнинг нутқида биринчи бор “навоиология” деган терминни эшитганман. Бу “навоийшунослик” демақдир. Мен баъзи мақолаларда “пушкиншунослик”, “шевченкошунослик” деган ибораларни ўқиган эдим. Аммо, “навоийшунослик”ни биринчи бор Ойбекдан эшитдим”.⁵

Биз ифтихор билан Ойбекнинг буюк сиймога эҳтироми сифатида бошлаб берган “навоийшунослик” атамасидан илҳомланиб, улуғ адибимизга эҳтиромимиз сифатида “ойбекшунослик” атамасини кенг қўлланилиши учун ҳаракат қилдик.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Қаюмов Азиз. Академик Ойбек.-Т.; “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2005, 3б
2. Назаров Б, Расулов А, Қахрамонов Қ, Аҳмедова Ш. Ўзбек адабий танқидчилик тарихи.- Тошкент.: 2012
3. Қўшжонов М. Кўнгида қолиб кетган гаплар. –Т: Маънавият, 2006
4. Назаров Б. Ўзбекистонда марксча-ленинча адабий-танқиднинг қарор топишида Ойбекнинг роли.-Т:ФБАНЎз, 1971
5. Каримов Н. Ойбек гулшанидан шабадалар. –Т:Маънавият, 2015

Курбаниязов Махсуд Алламбергенович
(Нукус, Ўзбекистон)

ҲОРУН АР-РАШИД ҲАҚИДАГИ ҲИКОЯТЛАРНИНГ МУШТАРАК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация: Ушбу мақолада Рабғузий ва Беруний асарларидаги Ҳорун ар-Рашид ҳақидаги ҳикоятлар қиёсий ўрганилган ва улар ўртасидаги ўхшашликлар ёритилган.

Калит сўзлар: Ҳорун ар-Рашид, ҳикоят, Рабғузий, Беруний, «Минералогия», Н. Конрад, поэтик ўзлаштириш, адабий жанр.

Аннотация: В этой статье были изучено и отражены сходство между произведениями Рабғузий и Беруний написано про о Хоруне ар-Рашиде.

Ключевые слова: Хорун ар-Рашид, хикаят, Рабғузий, Беруний, «Минералогия», Н.Конрад, поэтическое освоение, литературный жанр.

Аббосийлар сулоласининг иккинчи ҳукмдори Ҳорун ар-Рашид ҳақида тарихий ва бадий асарларда турли ривоятлар сақланиб қолган. Рабғузий ҳам Ҳорун ар-Рашидга оид бир ҳикоят келтирган:

⁵ Қаранг. Қаюмов Азиз. Академик Ойбек.-Т.; “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2005, 62б

Бағдоод халифаси Ҳорун ар Рашид бир йил Бағдоод бўзунига (бўдунига, яъни халқига – М.К.) ошлиқ бериб жумласин сотқун олди, қуллуқ битигин берди. Бир кун отланиб ёзиға чиқди. Тақи мунодий қилдурдиким, «Эй Бағдоод бўзуни, ёзиға чиқинг». Тақи хазинада неким олтун кумуш бор эрди барчасин хачирларға юклатиб чиқартди, қуллуқ битикларин келтуртди. Мунодий қилдурдиким, «Эй Бағдоод бўзуни, қамуғинизни ман Маerlo таоло ризоси учун озод қилдим. Тақи мани тасарруфимдағиларни ҳам озод қилдим». Битикларин бердуртди. Ул жумла молларин ҳам бағишлади, ул халқ мол-товарларни улаштилар. Ул ҳолда бир қорабош (чўри – М.К.) мол-товарға боқмади, озод битигин олмади. Ҳоруннинг этакин тутди. Халойиқ ани кўруб тонглаб айдилар: «Эй заифа, жумла озодлиқ битигин олдилар, мол-товар олдилар, сен не учун олмассен?» Айди: «Ман кўрарман, қамуғ халойиқ мол-товар мундин олур. Ман ул молни қўйиб мунинг этагин тутқаним андин турурким, қамуғ муродларим мундин ҳосил бўлғай дерман»[1; 166].

Ҳикоятнинг мақсади ва мазмуни шуки, чўри ниҳоятда адолатли, элпарвар ҳукмдор Ҳорун ар-Рашидга чўри бўлиб қолишни ўзининг улуши мол-дунёдан афзал билди.

Мазкур ҳикоятга мазмунан ҳамоҳанг ҳикоятни Беруний ҳам «Минералогия» китобидан келтиради. Солиштириш осон бўлиши учун ҳикоятнинг ўзбекча таржимасини [2; 109-110] келтираимиз:

«Ар-Рашиднинг канизакларидан бири гўзалликда бошқаларидан ажралиб турар экан. Ар-Рашид канизакларига бирор нарса ҳадя қилганда, ўша канизак ўз улушини доимо қайтариб берар экан Ар-Рашид бундан қаттиқ газабланар экан. Бир кун шундай воқеа юз берибди.

Ар-Рашид канизаклари олдиға қимматбаҳо тошларни сочибди, канизаклар тошларни териб ола бошлабди. Лекин ўша канизак тошларға қўлини ҳам текизмабди. Сўнги Ар-Рашид бошқа қимматбаҳо тошларни олиб келишни буюрибди. Тошларни олиб келишгач, Ар-Рашид канизакларига «Танлаб олаверинглар», – дебди. Канизаклар тошларни таллашиб-тортишиб танлаб олишибди. Ар-Рашид гўзал канизагига «Нимага сен ҳам дугоналарингга ўхшаб териб олмаяпсан?» деб сўрабди. Канизак жавоб берибди: «Бўпти, нимани танлаб олсам, меники бўлади, шундай қилганим бўлсин». У Ар –Рашиднинг олдиға келиб, унинг қўлини ушлабди-да, шундай дебди: «Мана, менинг дунёдаги энг қимматбаҳо тошлар орасидан танлаб олганим. Ар –Рашид бу ҳолатдан ғоят завқланибди ва канизакка «Холиса» (Софдил) деб ном берибди. Шундай қилиб, у бошқа канизакларға қараганда Ар –Рашиднинг марҳаматига кўпроқ сазовор бўлиб, мукофот ва ҳадяларни кўпроқ оладиган бўлибди».

Мазкур ҳикоятни Беруний қимматбаҳо тошлар тавсифи муносабати билан келтирган. Канизак ҳам гавҳару ёқут тошлардан кўра Ҳорун ар-Рашидни афзал билди. Ҳар иккала ҳикоятни қиёслаш кўрсатиб турибдики, ҳикоятларнинг мақсади, биринчи навбатда Ҳорун ар-Рашиднинг инсонпарвар, сахий эканини кўрсатишни мақсад қилиб қўйган бўлса, иккинчидан, канизакнинг ақлли, фаросатли эканига ишора қилади. Рабғузий ҳикоятни қайси манбадан олган деган савол туғилади. Бизнингча, Рабғузий Берунийнинг ҳикоятига ҳамоҳанг мавзуни халқ орасидаги ривоятлардан олган.

Инсонлар ўртасидаги муносабатлар, инсониятнинг шахсий тушунчалари ва қарашлари, айрим инсонлар табиатига хос иллатлар, хусусан, ёвузлик,

қаллоблик, ёлғончилик каби иллатлар ҳаётий ҳақиқат эканини Рабғузий юқоридагидай ижтимоий мазмундаги ҳикоятларида китобхонга уқтиришга ҳаракат қилади.

Мазкур ҳикоятлар воқеий ҳикоят турига мансуб. Ҳикоятнинг мазмунидан шу нарса англашиладики, Рабғузий қуллик афзал эканини кўрсатмоқчи эмас, балки Аббосийлар сулоласининг машҳур халифаларидан Ҳорун ар-Рашиднинг адолатпарвар ҳукмдор сифатидаги тимсолини, тарихий шахс сифатидаги образини яратмоқчи, ар-Рашид ҳукмдор бўлган мамлакатда озодликдан ҳам кўра, адолатли ва инсонпарвар ҳукмдорга тобе бўлиб яшаш афзал эканини айтмоқчи. Ҳоруннинг қул остидаги қулу чўрилар ҳам ҳукмдорнинг саховатидан баҳраманд бўлганини кўрсатмоқчи.

Рабғузий Ҳоруннинг бу фазилатларини тарихий воқеадан кўра, адабий жанр орқали кўрсатишни маъқул топган. Айни пайтда Рабғузий адолатпарвар ва сахий Ҳорун-ар-Рашиднинг шахсиятини улуғлашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Ҳар иккала ҳикоятдан кўриниб турибдики, тарихий шахс образи, мавзу ва ғоя ҳар иккаласида бир. Воқеалар бевосита бир сюжетдаги ҳикоятнинг вариантларига тааллуқли бўлгани учун машҳур олим Н.И. Конраднинг куйидаги фикрларини келтириб ўтишни ўринли деб биламиз: «Инсоният ўз ҳаётининг турли даврларида, ўзаро жанжаллар ва низолар оқибатида тўқнашганда ҳам, маданият соҳасида улар ҳар доим бир-бирлари билан мулоқотда бўлганлар ва мулоқот қилмасдан яшай олмаган эдилар» [3; 429]. Мазкур ҳикоятни Беруний қимматбаҳо тошлар тавсифи муносабати билан келтирган. Ҳикоятларнинг мақсади, биринчи навбатда, Ҳорун ар-Рашиднинг инсонпарвар, сахий эканини кўрсатиш бўлса, иккинчидан, канизакнинг ақлли, фаросатли эканига ишора қилади.

Рабғузий ҳикоятни қайси манбадан олган деган савол туғилади. Бизнингча, Рабғузий Берунийнинг ҳикоятига ҳамоҳанг мавзуни халқ оғзаки ижодидан олган. Ҳар икки манбадаги мазкур ҳикоятнинг айнан такрорланмай, вариантлик хусусиятига эга бўлгани фикримизга далилдир. Шу нуқтаи назардан қаралганда, ёзма ёки оғзаки шаклдаги адабий алоқалар мазкур турдаги ҳикоятларнинг асосида ётади. Н.Конраднинг юқоридаги гапи бевосита ва билвосита биз таҳлилга тортаётган иккала ҳикоятга ҳам алоқадор. Мавзу бир, мотив бир, бош қаҳрамон бир, ҳикоятнинг мақсади ҳам бир.

Бир сюжет ва мотивдаги ҳикоятларни қиёсий аспектда ўрганиш уларнинг манбаини аниқлаштириши табиий. Зотан, «адабий ҳодисаларнинг моҳиятини очиб – бадий асарда уларни таркибий элементлари бўйича шунчаки тавсифлашдан ёки уларнинг ўзаро алоқаларини ва бир-бирига боғлиқ ҳолда юзага келганини кўрсатишдан иборат эмас, балки, биринчи навбатда, адабий ҳодисаларнинг ва алоҳида бадий-ижодий усулларнинг ижтимоий, маданий ҳамда адабий-эстетик шароит билан боғлиқ кўп қиррали алоқаларини очишдан иборатдир»[4; 42-43].

Абу Райҳон Берунийнинг «Минералогия» китобидан олинган юқоридаги Ҳорун ар-Рашид ҳақидаги ҳикоят моҳиятан сентиментал хусусиятга эга. Бизнингча, ҳикоят Берунийнинг ўз ижоди бўлиб, Ҳорун ар-Рашидни улуғлаш ва унинг фазилатларини бошқаларга намуна қилиб кўрсатиш учун тўқиган бўлиши мумкин. Ёки халқ орасида бу воқеа тарқалган бўлиши мумкин. Мазкур ҳикоят, бир томондан, канизакнинг топқирлигини, ҳушёрлигини кўрсатса, ҳукмдорнинг

ғазабини қайтариш ва канизак тимсолида ҳукмдорнинг авомга бўлган самимий, ҳурматли муносабатини кўрсатиш учун шу ҳикоятдан фойдаланган.

Буюк шахсиятлар ҳар доим катта ижодкорларнинг диққат марказида бўлиб келгани ва улар ҳақида кўплаб ривоятлар тўқилгани ҳаммага маълум. Яна шуни диққатга сазоворки, Ҳорун ар-Рашид образининг энг муҳим қирраси – сахийлик фазилатини бўрттириш усули Берунийни топқирликка ундаган.

Шуни айтиш керакки, Ҳорун ар-Рашид сингари маърифатпарвар ҳукмдор тўғрисида халқ орасида ривоятлар тарқалган ва кейинги авлодларга етиб келган бўлиши табиий. Одатда, улуғ одамлар тўғрисида ривоятлар ҳар доим омманинг эътиборини жалб қилган, халқ улар тўғрисида афсона ва ривоятлар тўқиган. Бунинг натижасида афсона ва ривоятларнинг вариантлари пайдо бўлган.

Тарихийлик тамойили «Минералогия»даги ва «Қисаси Рабғузий»даги ҳикоятларнинг асосида ётади. Ҳикоятларнинг қаҳрамонлари – маълум бир тарихий шахслардир. Жумладан, аксарият ҳикоятларнинг қаҳрамонлари Ҳорун ар-Рашид бўлгани ҳолда, «Минералогия» китобидан келтирилган бошқа қатор ҳикоятларнинг қаҳрамонлари ҳам бошқа тарихий шахслардир. Беруний ўзи пухта ўрганган тарихий шахсларга оид ҳикоят ва ривоятлардан асарларида тарихий воқеаларни далиллаш учун фойдаланган.

Проф. Н.Раҳмоновнинг қарашича, Беруний ривоят, ҳикоят ва афсоналарнинг ҳақиқийларини ажратиб, саралаб олиш учун имкони борича ҳаракат қилади. Ёлғон ва сохта ривоятлар қадимги Шарқ халқларининг йил ҳисоблари ҳақидаги аниқ илмий хулосаларга халақит бериши, айниқса, ёлғон хулосаларга олиб келиши ҳақида Беруний ишонч билан ёзади. Берунийнинг асосий мақсади турли халқлардаги йил ҳисобига аниқлик киритиш, уларда илгари тадқиқотчилар йўл қўйган камчиликларни тузатиш эди [5; 36].

Беруний ҳам ижодкор, ҳам адабиётшунос сифатида маълум бир адабий жанрга қанчалик масъулият билан ёндашган бўлса, Рабғузий танқидчи ва ижодкор сифатида ўз ижодига айнан Беруний сингари ёндашган. Юқоридаги Ҳорун-ар Рашидга оид ҳикоят шундан далолат беради.

Хулоса қилиб айтганда, ҳар иккала манбанинг ҳикоятларини қиёсий йўсида ўрганиш туркий адабиёт, хусусан, ўзбек адабиёти ҳикоячилигида мавжуд анъанавий қарашларга нисбатан янгича нуқтаи назар зарурлигини пайдо қилади. Шу билан бирга, анъанавийлик ва «поэтик ўзлаштириш» назариясига оид илмий тушунчалар ўзбек адабиёти тарихида алоҳида босқич сифатида ўрганилиши кераклигини юқоридаги ҳикоятлар кўрсатиб турибди.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Носирулдин Бурҳонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 1-китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990, Б. 166.
2. Раҳмонов Н., Болтабоев Ҳ. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 1-жилд. – Т.: Фан, 2003, Б. 109-110.
3. Конрад Н.И. Запад и Восток. – Москва: Наука, 1972, С. 429.
4. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. – Москва: Прогресс, 1979, С. 42-43.
5. Раҳмонов Н. Ўзбек адабиётини даврлаштириш масалалари. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2016, Б. 36.

Пардаева Дилфуза, Шаларова Шоҳиста
(Денов, Узбекистан)

УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА ХОРИЖИЙ ТИЛНИ ЎРГАНИШНИНГ ИНТЕНСИВ УСУЛЛАРИ

Илғор таълим технологиялари ва педагогик маҳорат, таълим жараёнларида интерфаол усуллари қўллаш, хорижий тил, педагогнинг касбий компетентлигини ошириш бўйича билим, кўникма ва малакаларини шакллантиришни назарда тутати. Дастур доирасида берилаётган мавзулар таълим муассасалари педагог кадрларининг соҳага оид замонавий таълим ва инновация технологиялари, илғор хорижий тажрибалардан самарали фойдаланиш, ахборот-коммуникация технологияларини ўқув жараёнига кенг татбиқ этиш, чет тилларини интенсив ўзлаштириш даражасини ошириш ҳисобига уларнинг касб маҳоратини, илмий фаолиятини мунтазам юксалтириш, олий таълим муассасаларида ўқув-тарбия жараёнларини ташкил этиш ва бошқаришни тизимли таҳлил қилиш, шунингдек, педагогик вазиятларда оптимал қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ компетенцияларга эга бўлишлари таъминланади.

Хорижий тилни ўрганишнинг интенсив усуллари: тил кўникмаларини яъни сўзлашиш, тинглаб тушуниш, ўқиш ва ёзиш амалиётларини уйғунликда ривожлантириш орқали унинг чет тили малакасини умумевропа стандартининг B2 дан C1 даражасига етказиш иборатдир.

Бугунги кунда умутаълим мактабларида хорижий тилни ўрганишдан мақсад кундалик ва ижтимоий ҳаётга оид мавзулар, шахсий маълумот, автобиография, оила ҳақида маълумот, бўш вақтни ўтказиш, тақвим, об-ҳаво, касблар, спорт, яшаш жойи, шаҳарлар ва мамлакатлар, кийим-кечак ва кийиниш одоби, саломатлик, транспорт, таълим соҳаси, турли касблар, кундалик ҳаётдаги воқеа ва ходисаларнинг қисқа тасвири, қизиқишлари, овқатланиш, инсоннинг характери ва фазилатларини тасвирлаш, санъат турлари, уй анжомлари, саёҳат ва туризм, бизнес, китоб, кино ва теледастурлар турлари ва уларнинг сифати, турли мамлакатлардаги сиёсий тизим, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, инсонлар ўртасидаги муносабатлар, хизмат кўрсатиш, ижтимоий масалалар, жумладан ёшлар тарбияси, турли касалликлар ва уларнинг симптомлари, ихтисослигига оид мавзулар, касби билан боғлиқ долзарб масалалар бўйича ўқувчиларда тушунчаларни шакллантиришдан иборатдир.

Хорижий тилни тўрт хил тил кўникмаларини интеграллашган ҳолда ўқитиш: ўқиш, тинглаб тушуниш кўникмаларини ривожлантиришда 3 та босқичнинг аҳамияти. Турли хил интерфаол методларга асосланган коммуникатив вазибалар. Ёзма нутқни бошқа тил кўникмалари билан уйғунликда ривожлантиришнинг асосий омиллари ва шартлари. Тил кўникмаларини ривожлантириш жараёнида муаммоаларни аниқлаш ва уларни тузатиш. Хорижий тилни ўрганишнинг интенсив усулларини ривожлантиришда лойиҳага асосланган усулнинг аҳамияти. Лойиҳа ишини ташкил этиш ва баҳолаш усуллари. Интеллектуал салоҳият ва танқидий фикрлашни ривожлантиришга қаратилган топшириқлар тузиш мумкин.

Хорижий тилни ўқитишда фойдаланиладиган самарали интерфаол таълим методлари:

Ажурли арра методи

Ажур французча «ажур» сўздан олинган бўлиб, «бир ёқдан иккинчи ёққа ўтган, икки томони очиқ» деган маънони англатади. Бу методдан фойдаланиш қуйидаги босқичларда амалга оширилади:

- ўқувчилардан 4-5 кишилик кичик гуруҳлар ташкил этилади
- ўқувчиларга бериладиган топшириқ ва уларни бажаришда фойдаланиладиган матнли материаллар бир нечта асосий қисмлар (масалан, режа асосида бир нечта мавзучалар)га қирқилади;
- мавзучалар ва уларга доир матнли материаллар пакети кичик гуруҳларнинг ҳар бир аъзосига тарқатилади;
- кичик гуруҳ аъзолари матнли материаллардан фойдаланиб топшириқни бажаришга киришадилар;
- кичик гуруҳларнинг яхши ўзлаштирувчи аъзоларидан эксперт гуруҳи ташкил этилади;
- эксперт гуруҳи аъзолари қўлларидаги топшириқларни ҳамкорликда муҳокама қилишиб, бошқаларга ўргатиш режасини эгаллашадилар;
- экспертлар ўзларининг дастлабки кичик гуруҳларига қайтишиб ўрганганларини бошқа шерикларига ўргатишади.

Ўқитишга бундай ёндашилганда тингловчиларнинг ҳамкорликда ишлашларига ва катта ҳажмдаги ўқув материалларининг ўзлаштирилишига эришилади. Бу методдан фойдаланувчи педагог тингловчиларга тақдим этилган топшириқни бажаришга доир материалларни қунт билан ўрганишни, биргаликда муҳокама этишни, савол-жавоб қилишни, ўрганганларини бошқаларга ўргатишлари зарурлигини олдиндан айтади.

Синектика методи

Бу метод амалий, семинарлар ва лаборатория машғулоти учун қулай бўлиб, «ақлий ҳужум» методига яқин. Бунда тингловчи дарсда қўйилган муаммони ҳал қилиш юзасидан аналогияга асосланган ҳолда ўз фикрларини, қарашларини олға суради. Бунда аналогия бевосита, шахсий, рамзий ва хаёлий бўлиши мумкин.

Думалоқ стол методи

Бу метод амалий машғулоти учун қулай. Бунда ўқитувчи томонидан битта савол ёзилган варақ кичик гуруҳга тақдим этилади. Ўқувчилар ўзларининг исми-шарифлари ва саволга жавобларини ёзиб, варақни ёнидаги тингловчига узатади. Шу тариқа ёзилган жавоблар йиғштириб олинди, тингловчилар иштирокида нотўғрилари ўчириб чиқилади ва натижалар баҳоланади.

Ручка стол устида методи

Бу метод амалий машғулоти учун қулай. Саволга ўзининг жавоб вариантини ёзган кичик гуруҳдаги тингловчи ручкасини стол устига қўйиб варақни ёнидаги шеригига узатади. Саволга жавоб ёза олмаган тингловчи ручкасини столга қўймайди. Бир нечта кичик гуруҳлардаги тингловчиларнинг қўйилган бир хил саволга жавоблари йиғштириб олинди биргаликда муҳокама қилинади.

Бу методнинг афзалликлари:

ўқитувчи машғулотида ким тайёр, ким тайёр эмаслигини кўриб туради;

машғулотга тайёрланмаган тингловчи оғзаки муҳокама пайтида кўриб чиқиладиган мавзу юзасидан анчагина фойдали билимлар олади;

бу метод кичик гуруҳда олиб бориладиган иш бўлиб, тингловчи интизомини мустақкамлайди ва уларни жипслаштиради, чунки ўзининг жавоб варианты 9 устида узоқ ўйлаб ўтирадиган тингловчи бутун гуруҳга ажратилган вақтни сарфлаб юборади.

Шунингдек тингловчи машғулотга тайёр бўлмаса, бунда ҳам гуруҳга панд беради; тингловчилар ўз жавобларини икки марта, яъни ёзма иш пайтида ва оғзаки муҳокама вақтида таҳлил қилиб чиқишади. Ротация методи Бу метод машғулот мавзуини ҳар бир кичик гуруҳ алоҳида-алоҳида муҳокама қилиб чиқиши, ёзганларини бутун гуруҳ жамоа бўлиб таҳлил қилиб кўриши учун қўлланилади ва қуйидаги босқичларда амалга оширилади:

- дарс мавзуси бўйича номерланган топшириқлар (масалан, режадаги мавзучалар) плакатларга ёзилиб доскага осиб қўйилади;

- топшириқлар сони учта бўлса, тингловчилар ҳам шунча кичик гуруҳларга ажратилади ва гуруҳчалар номерланади;

- кичик гуруҳлар ўзларининг номерларига мос номердаги топшириқни ва уни бажаришда фойдаланиладиган ёзма маълумотлар пакетини олади;

- кичик гуруҳлар ўзларига тақдим этилган материалларни ҳамкорликда ўрганишиб топшириққа жавобларини ёзишади;

- жавоблар кичик гуруҳдаги ҳуснихати чиройли бир тингловчи томонидан ёзилади;

- топшириқларга ёзилган жавоблар варағи, маълумотлар пакети кичик гуруҳлараро алмаштирилади ва қўшимчалар қилинади, бироқ жавобларнинг тақдорланишига йўл қўйилмайди;

- жавоблар қайси кичик гуруҳники эканлиги ажралиб туриши учун уларга ҳар хил рангдаги фламастерлардан фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек кичик гуруҳлар номерланиб, улар ўзларининг жавобларини шу номер остида ёзишлари ҳам мумкин;

- жавоблар ёзилган варақлар доскадаги осиглиқ плакатларга скочда ёпиштирилиб, ўқитувчи иштирокида муҳокама қилинади, умумлаштирилади ва тўғри жавоблар дафтарларга ёзиб олинади;

- тўғри ва мукамал жавоблар сонига қараб тингловчилар рағбатлантирилади ва баҳоланади.

Галереяни айланиш методи

Кичик гуруҳларнинг барча аъзоларига битта муаммо тақлиф этилади. Ҳар бир кичик гуруҳ ўзларига берилган муаммога белгиланган вақт ичида фикрларини ёзиб, жавоблари ёзилган варақларини бошқа гуруҳ билан алмаштиради. Жавобларни олган гуруҳ уларни баҳолайди ва тугал бўлмаса ўз вариантлари билан тўлдиради.

Сўнгра гуруҳлар фикрлари умумлаштирилиб, энг юқори баллга арзийдиган тўғри ва мукамал жавоблар танлаб олинади.

Қор бўрон методи

Иккига ажратилган гуруҳ тингловчилари бир муаммо юзасидан энг кўп тўғри жавоблар топиш мақсадида биргаликда муҳокама юритишади. Ҳар бир тўғри жавоб юмалоқланган қор кўринишида ўша гуруҳ ҳисобига ёзиб қўйилади; тўпланган умумий баллар миқдори асосида гуруҳлар баҳоланади.

Асалари галаси методи

Муаммо битта гуруҳда ёки икки кичик гуруҳларда муҳокама қилинади. Бунда топшириқлар ҳар хил ёки бутун гуруҳга битта бўлиши мумкин.

Гуруҳлар қўйилган муаммони маълум муддат муҳокама этиб, натижани бошқаларга маълум қилишади. Муаммо ечимининг энг яхши варианты танлаб олинади.

Думаловчи қор уюми методи

Думаловчи қор уюми методи ўқув машғулоти ўтказиш методининг рамзий номи бўлиб, иш қўйилган муаммо устида мулоҳаза юритиб кўриш учун тингловчиларга вақт, тегишли манбалар, тарқатма материаллар беришдан бошланади. Бу метод гуруҳнинг ҳар бир аъзосига бутун гуруҳнинг билимлари ва тажрибаларидан фойдаланиб, ўзининг кенг қамровли нуқтаи назарини баён этишни назарда тутаяди. Бунинг учун тингловчилар 4 та кичик гуруҳларга ажратилади. Муҳокама қилиб чиқиш учун барча гуруҳларга битта топшириқ берилади. Ҳар бир кичик гуруҳ топшириқ устида алоҳида ишлайди. Сўнгра биринчи билан иккинчи ва учинчи билан тўртинчи гуруҳлар муаммо устида биргаликда муҳокама юритишади.

Охир оқибатда барча кичик гуруҳлар бирлашиб, бутун яхлит гуруҳ бўлиб қўйилган муаммо ечимини ҳал этишнинг турли йўлларини, вариантларини муҳокама қилишади. Бундай муҳокама жараёнида тингловчиларнинг қўйилган муаммо юзасидан билимлари чуқурлашиб, ойдинлашиб, бойиб, кенгқамровли бўлиб боради.

Синдикат методи

Гуруҳ учта кичик гуруҳларга бўлинади. Бунда таклиф этилаётган топшириқ уч хил нуқтаи назардан ҳал этилиш зарур. Масалан, уч ноъмалумли учта тенгламалар системасини ечиш топшириғи берилган бўлсин, у ҳолда биринчи гуруҳ масалани Гаусс, иккинчи гуруҳ Крамер, учинчи гуруҳ матрица усулидан фойдаланиб ечади. Сўнгра ечимлар биргаликда муҳокама этилиб, умумлаштирилади.

Аквариум методи

Гуруҳдан уч тингловчи ажратиб олиниб уларга хона ўртасидаги стол атрофига ўтиришлари ва қўйилган муаммони ўн минут атрофида биргаликда муҳокама, қилишиб фикр билдиришлари сўралади. Бу уч тингловчи аквариумдаги балиқларга қиёс. Атрофда ўтирган кузатувчилар ўртадаги тингловчиларнинг фикрларини диққат билан тинглаб, жавобларни тўғри ва нотўғрига ажратиб ёзиб боришади ҳамда муҳокама пайтида ўзларининг қарашларини баён этишади. Етарли даражада фикр билдира олмаган ўртадаги тингловчилар ўз ўринларини кучли фикр билдирган кузатувчи тингловчиларга бўшатиб беришади. Ҳар бир муаммо юзасидан билдирилган фикрлар тингловчилар иштирокида ўқитувчи томонидан умумлаштирилади.

Рақамли методлар

Гуруҳдаги тингловчиларнинг умумий сонидан келиб чиққан ҳолда 4x4x4, 5x5x5 ёки 6x6x6 методларининг биридан фойдаланилади. Масалан, 5x5x5 методида ҳар бири 5 тингловчидан иборат 5 та кичик гуруҳчалар ташкил этилиб, уларнинг 5 нафар сардорлари тўпланишиб қўйилган муаммони ҳамкорликда муҳокама этишади, сўнгра ўзларининг гуруҳларига қайтишиб шерикларига масаланинг ечимини ўргатишади.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Азизходжаева Н. Н. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. – Т.: Молия, 2003. – 192 б.
2. Арипов М. Интернет ва электрон почта асослари.- Т.; 2000. – 218 б.
3. Исмаилов А. А, Жалолов Ж. Ж, Саттаров Т.К, Ибрагимходжаев И. И. Инглиз тили амалий курсидан ўқув-услубий мажмуа. Basic User/ Breakthrough Level A1/-Т.: 2011. – 182 б.
4. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). – Т.: —Истеъдод жамғармаси, 2008. – 180 б.
5. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Тарбияда инновацион технологиялар (таълим муассасалари педагог-ўқитувчилари учун амалий тавсиялар). – Т.: —Истеъдод жамғармаси, 2009. – 160 б.
6. Саттаров Э., Алимов Х. Бошқарув мулоқоти. -Т.: —Академия, 2003.-70 б.
7. DUET-Development of Uzbekistan English Teachers- 2-том. CD ва DVD материаллари, Тошкент.: 2008. 8. Christian Puren. —La didactique des langues étrangèresll 3 ème édition, octobre 2013, Paris. 139 p.

**Суярова Наргиза Юлдошевна
(Қарши, Ўзбекистон)**

**МАНТИҚИЙЛИК ВА МЕТАФОРИКЛИК НУТҚНИНГ
ЎНДОШ ХУСУСИЯТЛАРИ СИФАТИДА**

Аннотация: Мақолада метафора ва унинг шаклланиш тарихи, уни тадқиқ этиш масаласи ҳақида сўз боради. Метафоранда тасвирланаётган нарса, шахс, ҳаракат-ҳолатнинг аниқ тасвири ва тавсифи мисоллар асосида ёритилиб берилади ва далилланади.

Калит сўзлар: метафора, метафорик дискурс, когнитив структура, мажоз.

Аннотация: В статье рассматриваются метафора и история ее формирования, вопросы ее изучения. Метафора изображает и иллюстрирует точные изображения и описания человека, человека и поведения.

Ключевые слова: метафора, метафорический дискурс, когнитивная структура, образ.

Annotation: In the state metaphor and metaphor formulation, The metaphor is illustrated and illustrated by the illustrations of the words and options.

Keywords: metaphor, metaphorical discurs, cognitive structure, image.

Жаҳонда метафорага қизиқиш инсоният тараққиетида илмга дахлдор ҳодисалар пайдо бўлиши билан боғлиқ ҳолда шакллана бошлаган. Бежиз бу масала буюк мутафаккирлар Аристотель, Ж.Ж. Руссо, В. Ҳегел ва бошқаларнинг эътиборини тортмаган. Бизга маълум, метафора билан нафақат олимлар, балки сўз билан иш кўрувчи барча соҳа вакиллари қизиқишган. У сўз

санъатига дахлдор ҳамма учун қимматбаҳо тил бойлиги бўлиб келган ва шундай бўлиб қолаверади.

Метафорага муносабат тарихий анъаналар, ҳар бир даврдаги янгича қарашлар билан бойиб, қоришиб, мураккаб ва кенг тармоқли илмий ва амалий, полифоник дискурс шаклландики, бугунги кунда бу тармоқлар барча ижтимоий-гуманитар соҳаларни қамраб олмоқда, ҳатто компьютер лингвистикаси ва корпус таҳлил йўналишларига ҳам жадал кириб бормоқда. Фалсафа, мантиқ, руҳшунослик, матншунослик, адабиётшунослик, ахлоқ, эстетика, герменевтика ва тилшуносликнинг нейролингвистика, семиотика, лингвокультурология, риторика, лингвистик философия каби соф ва қоришиқ соҳалари серқирра ва мураккаб ҳодиса бўлган метафоранинг турли томонларини назарий ёки амалий йўсинда ўрганмоқдалар. Уларнинг барчаси замирида ягона мақсад – инсон тафаккури ва фикрлаш жараёни модели ҳамда механизми сирларини очиш, системасини билиш ҳамда ундан фойдаланиш самарадорлигини таъминлашга эришиш ётади. Зеро, “метафора асосида инсоннинг билиш фаолияти системасининг таркибий қисмлари (борлиқни “қабул қилиш”, тафаккур, хотира, лисон, нутқ) ўзаро ягона вазифа – борлиқни идрок этиш, уни билим сифатида тизимлаштириш, бу билимдан яратувчи куч сифатида унумли ва самарали фойдаланиш учун уюшади [4, 41].

Дунё тилшунослигида Ф. де Соссюр ва Б.де Куртенэ таълимотлари оммалашгандан сўнг лисон ва нутқни фарқлаш тамойиллари асосида метафоранинг лисоний структураси кенг ва атрофлича ўрганилган. Бироқ кейинги йилларда илмий назарлар лисонда нутққа ўтиши, лисоний имкониятларнинг нутқий воқеланиши мулоқот самарадорлиги нуқтаи назаридан тадқиқ қилина бошлаши билан соф назарий филологик тадқиқотлар ўз ўрнини амалий изланишларга бўшатиб бера бошлади. Аввал метафоранинг когнитив структурасини тадқиқ этиш масаласи кун тартибда турган бўлса, у кейинчалик ўз ўрнини тилни сунъий интеллектга мўлжаллаб моделлаштиришга бўшатиб бера бошлади. Тил ҳодисалари орасида кўча маъноли бирликларни моделлаштириш катта қийинчилик туғдиради. Чунки уларнинг одатдаги тил ҳодисаларидан шартланганлик даражасининг юқорилиги, шунингдек, миллий-ментал сифатларининг ёрқинлиги кабилар бирикувчиларнинг фавқуллодалигини келтириб чиқарадики, бу мазкур бирикувчанликни моделлаштиришда катта муаммоларга сабаб бўлади.

Тилнинг қўлланиш сфераси фан-техника тараққиёти натижасида кенгайиб бораётганлиги метафорани бирликларнинг ҳатто илмий услубга хос матнларда ҳам кенг истифода этилаётганлиги билан асосланади. Ҳар қандай соҳада метафора фикрни ёрқин ва образли ифодалаш воситаси сифатида қўллана экан, унинг анъанада ўрнашган “поэтик”лиги хусусияти секин-асталик билан унутилиб бормоқда ва метафорик воситалар тилнинг бошқа нейтрал бирликлари қўлланиш даражасига интилмоқда. Ҳатто уларнинг илгари тадқиқ этилиши назарда тутилмаган қўлланишлари – болалар нутқида, дидактик адабиётларда, оммавий медиа матнларида, товар номларида, сарлавҳаларда, ҳатто кар-соқовлар тилида ишлатилиши ҳам муаммо сифатида эътиборга тушмоқда [6]. Ҳақиқатан ҳам “метафора фикрни тўлиқ ва кўнгилдагидек етказиш учун беҳад қулай... У ҳар қандай соҳа – психотерапевтик суҳбат дейсизми, авиалиниялар учувчилари орасидаги мулоқот дейсизми, маросим рақслари, бадиий тарбия ва квант механикасида дейсизми – жуда ўнғай.

Метафора қаерда ва қачон қўлланмасин, ҳар доим, албатта, инсон ҳаракатлари, билимлари ва тилини тушунишни такомиллаштириб боради” [7, 327].

Метафорага анъанавий лингвистик ёки таълимий асосларда муносабатда бўлишда унинг бир неча нутқ услубларида қўлланиши ноўриндек стереотип ижтимоийлашиб қолган. Албатта, метафоранинг бўёқдорлиги ва ноодатийлиги, унинг кўламдорлиги баъзи ҳолларда тескари натижа беради. масалан, телеграммаларда фикрни қисқа ва лўнда ифодалаш зарурати қанчалик кучли бўлмасин, айрим катта жумлаларга жойлаштирилган фикрни бир метафорик сўз билан ифодалаш имконияти бўлса-да, бунга йўл қўйилмайди. Шу боисдан айрим ҳолларда метафорик қўллашларсиз яратиладиган қисқа ва лўнда матнларни “телеграфик услуб” деб баҳолаш ҳам мумкин. Шунингдек, юридик ёки ҳарбий-техника дискурсларда ҳам метафорик ифодаларга дуч келмаймиз. Аммо метафорик дискурс тиббий ҳужжатларда учраб туради. Ҳолбуки, айрим тиббий тушунчаларни ифодалашда табуизация талаби устуворлик қилади. Шунда тиббий эвфемизмларга дуч келамиз. Мисоллар: **Ёрғоқ**. *Ўғил болада ёрғоқ ичидаги ҳарорат тана ҳарорати бўлмиш 36-36,5 дан 1-1,5 гача паст, яъни 35-35,5 даража бўлади. Айнан шу паст ҳарорат мойяларнинг яхши ривожланишига етарлича имкон беради. Ҳаво ўтказмайдиган ҳар қандай тағликлар эса ёрғоқнинг қизиб кетишига олиб келиб, ўғил болалар жинсий ривожига салбий таъсир этиши боис хатарли ҳисобланади* (“Шифо-инфо”, 2016, №13, 34-б.). **Орқа чиқарув йўли**. *Орқа чиқарув йўли гигиенасида махсус ювувчи воситалардан фойдаланиш тавсия қилинмайди* (“Шифо-инфо”, 2016, №20, 20-б.).

Кўринадики, гарчи тиббий дискурс ҳам бошқа прескриптив ва комиссив (директив) ҳужжатлар дискурсларига қўйиладиган талабларга буйсунса ҳам, унинг барча кўринишларига ҳар доим ҳам риоя қилинавермайди. Дискурснинг мезонлари ҳаммиша ҳам мутлақ ва қотиб қолган ҳолатда эмаслигига ушбу далиллар асос бўла олади.

Метафора, одатда, тасвирланаётган нарса, шахс, ҳаракат-ҳолатнинг аниқ тасвирини ва тавсифини беради. Мутахассислар таъкидлашганидек, метафора шахсни шу даражада аниқ-тиниқ ифодалайдики, у гўё ҳукмдек янграйди, бироқ ҳукм эмас, бамисоли шахснинг тавсифномаси, резюмеси бўлса-да, папкаларга тикиб қўйилмайди. *Эшшак* сўзи кишининг барча “сифат”ларини бир бутун ҳолда ифодалаш учун етарли, аммо у ҳеч қаерда акс этмайди, бироқ уни тавсифлашда бу ифода жуда ҳам муҳим. Кишини қанчалик таърифламайлик, унинг ўзини тутиши, одамларга муносабати, маънавий қиёфаси, турмуш тарзи ўзига хослиги ана шу битта образ билан берилиши мумкин.

Метафорик тафаккурда сўзловчи нарса ва ҳодисалар орасидаги уйғунликларни кўради, шу асосда улардаги ўзи ва тингловчи учун муҳим бўлган ҳолатларни ажратиб олади – янги образ яратади. Бу образда эскилардаги мутаносибликлар янгича бутунликни ҳосил қилади. Ана шу – метафора, санъат, яратилма. Метафоранинг муваффақиятлилиги – унинг топилма эканлиги. Сўзловчи ички сезимининг кучи, идрокнинг теранлиги метафорада, бу куч ва теранлик даражаси эса уларнинг метафорик топилмаларида юзага чиқади. Метафоранинг қиммати ноодатийлиги ва “беўхшов”лигидадир.

Умумтафаккурга монанд метафоралар тезда сийқалашиб, омма нутқидан жой олади. Аслида метафора аънанавий семантик-синтактик қилипларга тушмаслиги билан характерланади. У нутқ предметига тўғридан-тўғри боғланмайди, балки айланма йўллар билан келади. Ана шу айланма йўлларнинг узунлиги ҳам метафора соҳибининг идроки ҳамда метафораланувчи ҳодисанинг тегишли сифатини илғай олиш нигоҳини кўрсатади. Мисол:

“Анас ибн Молик розияллоху анхудан ривоят қилинади:

“Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам ўз сафарларидан бирида эдилар. Сарбон ҳиргойи бошлади. Шунда Набий соллalloҳу алайҳи васаллам:

“Мулойим бўл! Ҳой Анжаша! Шўринг қурғур! **Биллурларни** эҳтиёт қил!” дедилар”.

Ҳадиснинг мазмуни шундай: Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам видолашув ҳажи сафарига кетаётганларида сарбон — карвонни бошлаб кетаётган туякаш хиргойи қилиб қолибди. Бу араб карвонбошиларига хос одат бўлиб, карвондаги туялар ўша хиргойининг маромига қараб қадам ташлашга ўрганар экан. Сарбоннинг хиргойисига қараб, туялар тезроқ ёки секинроқ юриши ҳам мумкин. Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам **биллурлар** деб шу карвонда бирга кетаётган оналарини назарда тутганлар. Карвондаги аёллар *хавдаж* деб номланган чодир тутилган, эгарнинг устига маҳкамланган махсус ўриндиқда юрадилар. Туя тез юрганда хавдажлар қаттиқ силкиниб, аёлларга бироз ноқулайлик туғдиради. Шунинг учун Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам сарбонга туяларни шоширмасликни буюриб, буни *гўзал таъриз* ифодаси билан баён этган. Бу ҳадисдаги ишорани баъзи уламолар *таъриз* эмас *мажоз* [9, 523] деб айтганлар.

Далиллардан маълум бўладики, маънодаги аниқлик ва қулайлик, бўёқдорлик, таъсирчанлик ва самаралилик метафорик ифодаларни бошқа ифодалардан фарқлаб туради. Саналган бу белгилар орасида биргина “бўёқдорлик” метафорани “совуқ” тусига одатланилган илмий ва расмий услубга бегона қилиб қўяди. Бу масалада рационалистлар, позитивистлар ва прагматиклар қарашлари ўзига хос бўлади.

Тилшунослиқда ва, умуман, бошқа ижтимоий фанларда тилнинг пайдо бўлишини эмоционал илдизларда кўрадиганлар метафоранинг ролини бўрттиришади, албатта. Мутахассисларнинг эътиборини бу борада Ф. Ницшеннинг фикри тортади: “Вещь в себе” (ею была бы именно чистая, беспослественная истина) совершенно недостижима... для творца языка и в его глазах совершенно не заслуживает того, чтобы ее искать. Он обозначает только отношения вещей к людям и для выражения их пользуется самыми смелыми метафорами. Возбуждение нерва становится изображением! Первая метафора. Изображение становится звуком! Вторая метафора. И каждый раз полный прыжок в совершенно другую и чуждую область... Мы думаем, что знаем кое-что о самих вещах, когда говорим о деревьях, красках, снеге и цветах; на самом же деле мы обладаем лишь метафорами вещей, которые совершенно не соответствуют их первоначальным сущностям” [2, 396].

Янги билим эскиси асосида шаклланади. Демак, янги ифодалар ҳам аслида, кўп ҳолларда, эскилари асосида вужудга келади. Мавжуд сўзлардан янгилари ясалади ёки бор ифодаларга янги аталмишлар биркитилади. Бу биркитиш у ёки бу тарздаги ўхшашликлар асосида содир бўлади. Ницше шу

маънода билишнинг, одатда, метафориклигини уқтиради. Рационалистлар ақлга суянган ҳолда иш тутишганлиги учун ҳис-туйғуларга асосланиладиган метафорани хуш кўрмайдилар ва уларни тилнинг бузилиши сифатида қабул қиладилар. Унга зид қарашларни илгари сурадиган ҳамда таянч асослари ҳис-туйғулар бўлган фалсафий иррационалистлар тилнинг асосида метафора ётишини уқтирадилар. Рационалистлар метафорада ёлғонни, иррационалистлар эса тилнинг моҳиятини кўрадилар. Бунда ҳодисанинг серқирраллиги ва унга ёндашувчилар бу қирраларнинг турли томонларига эътибор қаратадилар. Маълумки, рационализм фалсафий йўналиши (лот. ratio – ақл, идрок) – билишнинг, кишилар хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатларининг асоси сифатида ақл олинади. Рационализм иррационализм ва сенсуализмга қарама-қарши туради. Классик рационализм XVII-XVIII асрларда ўрта асрлар схоластикаси ва диний ақидаларга қарши чиқиб, бутун дунёда чексиз сабаблар силсиласи ҳукмрон деган табиий тартибот ғоясини илгари сурган. Рационализм қоидаларига кўра, ақл воситасидагина илмий (яъни объектив, умумий, зарурий) билимга эришилади ва унинг ҳақиқийлиги мезони ҳам ақлдир. Рационализм ақдасига биноан ҳис-туйғулар алдамчи, у ҳақиқатни тўсuvчи пардадир [8, 262]. Масалан, рационализмнинг етакчи вакили бўлган Р. Декарт талқинчи, инсоннинг моҳияти унинг фикрлашида. “Фикрлаяпман, демак мавжудман” деган қараш шундан келиб чиққан. Унингча, илмда ишончли, исботланган, тажрибада текширилган дастлабки асос икки йўл билан – биринчиси индукция ва анализ орқали, иккинчиси – дедукция ва синтез орқали излаб топилади. Декарт иккинчи йўлни маъқул йўл деб ҳисоблайди. У инсон ақл-идрокиннинг билиш жараёнидаги ўрнига юсак баҳо берар экан, “ҳар бир хулосага шубҳа билан қараш керак” деган ғоя билан иш тутди. Исломи дини илоҳиётда Абу Мансур Мотуридий ҳам билимга рационалистик нуқтаи назаридан муносабатда бўлган. У билишни дин билан боғлаб талқин қилар экан, ақлга устуворлик беради. “Китоб ат-тавҳид” мусулмон илоҳиётшунослигида билиш назариясига бағишланган илк махсус манбадир. Китобнинг калом илми таърифи берилган муқаддимасида билимнинг 3 манбаси таъкидланади:

- 1) ҳиссий (сезги) аъзолар воситасида ҳосил қилинган билим;
- 2) накл – ривоятлар воситасида ҳосил қилинган билим;
- 3) ақл-идрок воситасида ҳосил қилинган билим.

Мотуридий соф дин доирасидан чиқмаган ҳолда ақл-идрокни улуғлайди ва мантиқан асосланган билимнинг аҳамиятини таъкидлайди. Китобда ўша даврдаги адашган фикрлар қарашларининг ҳақиқатдан йироқ эканлиги тахлил этилган. Мотуридий “дин йўлидаги барча адашувларнинг сабаби – риёкор кимсаларга кўр-кўрона эргашишда” эканлигини таъкидлаган эдилар [8, 98]. Тилда метафорага устуворлик бермайдиган тилшунослар тилнинг асос ифодалари метафорадан холи бўлганлигига кўпроқ эътибор қаратдилар. Бу, масалан, метафорани улуғлаган Ницшенинг янги услубий шакллари, афоризмлари, фалсафасининг тушунилиши қийин бўлган софистикасига зид эди. Шу боисдан метафорага устуворлик берувчилар Ницше қарашларига суянишади. Ахир, мутафаккирнинг “...Понятие, сухое и восьмиугольное, как игральная кость, и такое же передвижное, как она, все же является лишь остатком метафоры”, - деган жозибатор фикрлари кимни ҳам ром этмайди дейсиз. Зеро, унинг метафора ҳақидаги ҳар бир ифодасининг ўзи ҳам ана

шундай – метафораларга тўлиб-тошгандир. Мана, ана шундай илҳомланишлар натижаси: “От наших представлений о сознании зависит наша концепция мира, а она в свою очередь предопределяет нашу мораль, нашу политику, наше искусство. Получается, что все огромное здание Вселенной, преисполненное жизни, покоится на крохотном и воздушном тельце метафоры” [3, 77].

Балки бу нуқтаи назарлар иррационалистик қараш, сенсуалистик назариялар сифатида баҳоланар. Бироқ метафора қанчалик “ёлғон” ифодалар сифатида қаралмасин, барибир, тилни усиз тасаввур қилиб бўлмайди. Тил қандай пайдо бўлганлигидан қатъи назар, бугунги кунда метафора унинг жони эканлигида, демак, тилнинг тараққиёти метафорик ифодалар ривожига демаслик ҳам мумкин эмас. Янги ифодалар ҳосил қилинмай қўйганлигига қанча бўлган бўлмасин (албатта, бундан ўзлашмалар мустасно), тил имкониятлари кенгайиши кўпроқ метафорада намоён бўлади. Бошқача айтганда, кунлик сўз ясалиши ва янги метафорлар вужудга келишини таққослаш имкони бўлса эди, бунда албатта, қиёс метафора фойдасига ҳал бўлар эди. Бу – масаланинг бир томони.

Иккинчи томондан, тилнинг илк даврларига хос миф ва афсоналарни, асотирларни ўрганган олимларнинг фикрича, метафорани тилнинг кейинги босқичига хос ифодалар сифатида камситиш тўғри эмас. Тилшунос Э.Кассирер муаммони ҳозирги замон когнитивизми нуқтаи назаридан таҳлилга тортади. Далилларни мантиқий тафаккурғача бўлган тил қолдиқларидан, мифология, дин ва санъат ўтмишидан қидирар экан, ажиб хулосаларга келади. Унингча, тилда мантиқий, асотирий, математик тафаккур символикаси ўз ифодасини топган ва шунинг ўзи тадқиқотчи учун онг ва англаш тизимини очишга калит. Кассирер тилни символика ва тил соҳибини homo symbolicus деб атади [5, 13].

Шундай қилиб, табиий тил ва сунъий тил тушунчалари ушбу дискурсив ҳолатда ўзига хос мазмун касб этади. Табиий тил тилнинг суяклари ва қони бўлса, метафора унинг руҳидир. Бу бугунги метафорологиянинг сўнгги хулосаларидан. Фикрлаш бардавом экан, хулосалар янгиланиб бораверади.

Демак, айтиш мумкинки, метафора бошқа коммуникатив воситалардан тилни кескин фарқлаб турувчи фикрий-ментал восита бўлиб, тилнинг ижтимоий-руҳий ҳодиса эканлигини кўрсатувчи ёрқин далилдир. Аммо бу менталлик яққол намоён бўлиш, моддий шаклда юзага чиқиб туриш хусусияти билан характерланади.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Минский М. Остроумие и логика когнитивного бессознательного // В сб.: Новое в зарубежной лингвистике, вып. XXIII, с. 291 —292.
2. Ницше Ф. Полн. собр. соч., т. 1. – М., 1912.
3. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры // Теория метафоры: Сборник: Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. / Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой; Общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. — М.: Прогресс, 1990. — 512 с.
4. Петров В.В. Язык и логическая теория: в поисках новой парадигмы // Вопросы языкознания, 1988. – № 2. – С. 41.
5. Cassirer E. Die Philosophie der Symbolischen Formen. Bd. 1-3. Berlin, 1923-1929. – P. 13.

6. Shib1es W. Metaphor: An annotated bibliography and history. Whitewater — Wisconsin, 1971.
7. Hoffman R. Some implications of metaphor for philosophy and psychology of science. — In: The ubiquity of metaphor. — Amsterdam, 1985. — P. 327.
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-том. — Б. 262.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томлик. 80 000 сўз ва сўз бирикмаси. II том. — Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. — Б. 523.
10. www.islom.uz.

Такиров С. У., Ерманова М. Ж.
(Қарағанды, Қазақстан)

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ «АЙҚАЙ» КОНЦЕПТИСІ

Әрбір жаратылыс – жеке тұлға, жеке сана, жеке сезім, жеке ой иесі. Міне, сондықтан да ол сыртқа дыбысталып шықсын, я шықпасын әрбір жаратылыстың ішінде жеке бір айқай орныққан. Сол айқай адам жан дүниесінен сан түрлі жолдар арқылы шығып, жан-жағын жанғыртып жатады.

Айқай өзінен-өзі пайда болатын ұғым емес. Адам баласының жаратылысынан өзіне тән құбылыс. Оны дүние есігін тұңғыш ашқан кез-келген сәбидің айқайынан аңғаруымызға болады. Ол айқай сол сәттен бастап өзімізбен бірге өмір сүреді. «Айқайдың» берілу жолы әр қыйлы, бірде қуаныштан асыр салып, бір орында тұра алмай жүрегің кеудеңе сыймай, бір тылсым күштің әсері айқайды сыртқа алып шығады; бірде ішке жиналған мұңның бір мезетте арнасына сыймай айқай болып жаңғыртады. Сондықтан да «Айқай» сан түрлі сезімдерге негізделіп, қазақ әңгімелеріндегі басым үрдістердің бірі ретінде адамның ішкі қасиеттерін жандандыру, жеке образдарға дейін әсірелеу арқылы көркем шарттылық іздерін айқындау да маңызды мәселе болып саналады.

Қазіргі заман білімінің қорына «концепт» деген сөзді ең алғаш енгізушілердің бірі орыс ойшылы С. А. Аскольдов (1870-1945) еді. Сондай-ақ қазіргі заман ғалымдары концептіні – «квант знания» деп қарастырды [1, 90]. Ал, кей бір ғалымдар «единицу ментальности данной культуры» деп анықтап келеді [2, 49].

Концепт мәселесімен кешенді түрде зерттеу жүргізген ғалымдар Д. С. Лихачев, А. Вежбицкая, В. В. Колесовтың еңбектерінде концепт термині негізнен мынадай екі аспектінің шеңберінде қарастырылады. Біріншіден, концепт рухани мәдениеттегі тірек сөздер деп танылса, екіншіден, ол психоментальды құбылыс, алғашқы түсінік деген тұжырымдамаларды қамтиды.

Концепт термині өзінің күрделілігіне қарай көптеген ғалымдар назарын аударуда. Концепт мәселесіне келгенде ғалымдардың пікірі әртүрлі десе де болады. Бұл мәселе жалпы және жеке тіл білімінде де тән үрдіс. А.Я. Гуревич мәдени концептілерді: «кеңістік», «мәдени универсалды» деп аталатын философиялық элементтер және «мәдени категориялар» деп аталатын екі топқа бөледі [3, 85]. В. А. Маслова бұлардан үшінші бір топты «ұлттық мәдени категорияларды» бөліп шығарады [4, 51].

«Концепт» терминінің теориялық негіздері Д. С. Лихачев, Н. Д. Арутюнова, Е. С. Кубрякова, А. Н. Мороховский, Н. К. Рябцева, В. А. Маслова, А. Я. Гуревич, А. Вейжицкаяның еңбектерінде әр түрлі қырынан қарастырылды. Концепт сөздердің беретін ұғымын түсіну арқылы жеке адамнан бастап, қоғамдық топтардың, бүкіл бір ұлттың, халықтың тіл өрісінің, дүниетанымының ерекшеліктері айқындалады. Концептілер рухани мәдениеттің басты-басты ұғымдарын оның элементтері ретінде таңбалай отырып, олардың мән-мағынасын қамтиды. Рухания-мәдени сөздердің лексикалық мағыналарын анықтау жаңа үстеме мағынаның ашылуына септігін тигізеді. Бұл өз кезінде бұрынғы түсіндірмелерді жаңа қылынан бағалауға әкеледі.

Тәуелсіздік кезіндегі қазақ прозасындағы «Айқай» концептісін қарастырған Г. Балтабаеваның еңбегі адамды ойландырып, дәлірек айтқанда, айқайдың қазақ әдебиетінде адамның ішкі дүние арманын, дүниетанымын, қоғамдық өмірге деген көз қарасын, мақсатын, өкінішін т.б түрлі сезімдерді жан дандырып, психологиялық, лирикалық, философиялық прозаның шеңберін кеңейте түстігіне тоқталды. Г. С. Балтабаева айқай жайын былай суреттейді: «Бүгінгі біздің қоғамда айқайды аяқтап бітті. Шартарап шыңырауға көшті. Біреудің дағдысы, біреудің жан-жарасы, біреудің сағынышы, біреудің сабылысы, біреудің зары, біреудің жаны бар онда. Шыңғыра біткен жаһанның дауысы тіпті қарлығып қалды...» [5, 222]. Осы айқайдың ұшқыны жан-жақты шарпып, адам баласына қатысты кез-келген өнер болсын, яғни музыка, сурет, көркем шығарма, поэзия тағы да басқа, сонымен қатар оқиға, жағдайат бәрінде өзіндік орны бар. Осыған сүйене айқайды жеткізудің сан түрі бар екенін аңғарамыз.

Көркем туындыны құндырақ ететін психологиялық тенденция тереңдігі. Философиялық ойға құрылған интеллектуалды мотивтегі әңгіме, повестер кейіпкерлердің ішкі жан дүниесіне, өз қиялына, психологиясына терең бойлап, жан сырына, нәзік сезіміне үңіле туынды мен оқырман арасын жақындада түседі. Тағы бір айта кетеріміз, оқырман кезкелген көркемшығармадан немесе поэзиядан өзін іздейді, яғни өзімен кейіпкерді салыстырады. Ал кейіпкерді жақынырақ тану үшін, автордың берген сипаттама портреті мен диалог, манологтары маңызды қызмет атқарады. Міне осындағы монолог пен диалогте кездесетін «Айқайдың» атқаратын рөлі өте зор.

«Әдеби шығарма – сөз өнері болып табылатын әдебиеттің өмір сүру амалы... Әдеби туынды өмірдің бір тұтас бейнесін немесе қандай да бір тұтас сезім күйлерін қамтиды. Басқаша айтқанда, әдеби шығарма өмірлік құбылыстарды қамтуы жағынан өзінің көркем әлемі аясында қалады.» деп К. Ахметов әдеби туынды әлемі адамдардың әлемінен жинақталған сезімдердің қорытындысының нәтижесі [6, 136]. Міне әдебиет әлеміне келген «Айқай» да сан түрлі сезімдердің әсерінен әдебиет әлемінің бір мүшесі болуға лайық.

Прозадағы, поэзиядағы «Айқай» адами құндылықтаға күрделі мәселелерді, психологиялық, философиялық деңгейге көтере отырып ерекше сарында көркемделеді. Терең философияның астарында жатқан бұл «Айқай» сарынына мынадай сипаттама беруге болады: айқай – дүниеге келу, жылау, қуаныш, өкініш, қорқыныш, ашыну, рухтану, шарасыздық, жалғыздық, жауыздық, ғашықтық, құпия, сыр, жек көру, өлім.

Г. С. Балтабаева: «Қазіргі қазақ прозасындағы жете зерттелмеген саланың бірі – сарындар, соның ішінде айқай сарыны. Т. Нұрмағанбетовтің «Айқай» повесі сонау грек-түрік соғысы тақырыбына арналған. Өткенге көз жіберіп, шегініс жасау арқылы әңгіменің ішіндегі әңгіме желісі өрбиді. Автор айшықты прозаның өрнектерін қолданады. Т. Нұрмағанбетовтің бұл шығармасындағы түрлік ерекшелігінің бірі осы «Айқай» сарынынан танылады. Қазіргі қазақ прозасына өз үнімен «айқайлап» келген Оралхан Бөкейдің Айқайы қандай еді? Абайдың айқайы жартасқа барып соғылып, кері жаңғырып қайтқан – сол баяғы Айқай еді. Ал, Оралхан Бөкейдің айқайы – Алтай тауын жаңғыртқан, қайта-қайта жаңғыртып тұрар – Анаулардың айқайы еді. Т. Нұрмағанбетовтің айқайы – алапеспен ауырған тіліне, нәсіліне, ұлтына қарамайтын адамдардың, яғни тәніне емес, жан-дүниесіне алапес дағы түскен барша адамзат баласының айқайы» деп баға берген [5, 224].

Кейіпкерлердің ішкі жан дүниесіне, өз қиялына, психологиясына терең бойлап, жан сырына, нәзік сезіміне үңілген шығармалар көбейіп келеді. Көркем әдебиетте өзіндік орны бар айқай сарыны зерттелу үстінде, қазақ әдебиеттану ғылымында бұл мәселе әлі жан-жақты зерттеліп, бағасын алған жоқ. «Айқай» сарыны күрделі ойларға құрылған жеке адамның ішкі дүниесіндегі шиеленісті сезімдерін көрсететін туындылардың қазақ әдебиетіндегі өзіндік орнын айқындайды. Сондықтан да қазақ әдебиетінде кездесетін «Айқай» әдебиетке жаңаша қырынан келуге мүмкіндік береді.

Қазақ әдебиетіндегі психологизмнің бір көрінісі ретінде берілетін «Айқай» сарыны прозада О. Бөкей, Г. Сланов, Т. Р. Мұқанованың шығармаларынан байқауымызға болады.

«Әдеби шығарма – сөз өнері болып табылатын әдебиеттің өмір сүру амалы... Әдеби туынды өмірдің бір тұтас бейнесін немесе қандай да бір тұтас сезім күйлерін қамтиды. Басқаша айтқанда, әдеби шығарма өмірлік құбылыстарды қамтуы жағынан өзінің көркем әлемі аясында қалады.» деп К. Ахметов әдеби туынды әлемі адамдардың әлемінен жинақталған сезімдердің қорытындысының нәтижесі [6, 136]. Міне әдебиет әлеміне келген «Айқай» да сан түрлі сезімдердің әсерінен әдебиет әлемінің бір мүшесі болуға лайық.

Оралхан дүниесі тұнған Айқай десек қате айтқанымыз болмас. Бір қызығы, әр туындысындағы айқайы, әр қилы. Оның бірі өмір бойы еркіндікті аңсап өткен Кербұғы Айқайы.

Өзінің қартайғандығын, мойындағысы келмегенімен, санадан тыс, өз ырқына көндікпей тұрған тың әрекеттері, бойдан әл кеткендігін, денсаулықтың шама-шарқы өз шегіне жетіп, ешқашан әсер етіп көрмеген қыстың қаһаған суығы былай тұрсын, оның алдында түкке де тұрмайтын күздің салқындығы бойын мұздатып бара жатқандығы көрілік бастамасына еркісіз мойынсындыратын. Кербұғының үйірді шақырған қазіргі айқайы да соның бір дәлелі ме екен?!

«... – А-а-а-а-у-уу-аааа!

Бұл бедеу үн баяғыдай дүниені дүр сілкіндірер зор болғанымен, тегіндегі тегеурінді дауыстап қалған жұрнақ *айқай* екені аңғартарлық. Бұрын мынау иін тірескен орман, анау қалғып-шұлғыған қапсағай таулар мен қойнау-қойнауына қорқыныш паналатқан құз аңғарлар Кербұғы үнін іліп алып, үздік-создық

қайталап, көпке дейін *жаңғыртып*, даңғазға қуатпен алысқа жөңкіліп тараушы еді-ау!...».

Қаламгер, Кербұғының бұл Айқайы яғни, үйірін шақырған осы бір дауысы, өзінің көрілік күйін мойындаған сайын айналасының өзіне деген құрметі де құрып бара жатқанын сезінген жан айқайының ізі екендігінен хабардар етеді. «...Көзден де, көңілден де бұлбұлдай ұша берген қапысыз қайран жастығы, тек ендігі сағыныштың сыңсып айтар жырына айналып, қос жанардан жас болып қана сорғалайтын. Әйтсе де Кербұғы өзін қартайдыға телігісі жоқ, үйірдегі жас маралдардың ұятсыз қылығы мен биылғы күздің соншалықты сұрқайылығы қажытты деп білді. Бұлақтан оқыс шегініп, үйірін шақырғанымақ болды да, *(оның дауысы күйекке түсер үннен гәрі жалғысырағанда шығар жан айқайына ұқсап еді)* ілби басып, тауға беттеді...» [7, 7]. Яғни, бұл айқай жалғыздықтың айқайы. Кербұғының бүгінгі шайқасы, үйірдің басшысы болып, басқарып, қалғандарының барлығын ырқына көдіріп жүрген шағы өткеннің еншісінде қалғандығының дәлелі боларын білген жоқ.

«...Кербұғынікі – жыл сайынғы жекпе кекте жеіңске өзі жетіп, дөнігіп қалған менмендік. Күйектің алғашқы кезегі өзіне еңбексіз тимейтінін сезген соң, маралдарды бетімен жібереді де танауын желдете көкке көтеріп: «Аауаа» деді. Осы үн шығуы мұң екен бағанадан бері бастарын кекжеңдетіп, жер тарпып ойқастап жүрген тамам бұғы қаз-қатар болып екіге жарылып тұрысы қалды. Қол мен қойғандай тізіліп, қарама-қарсы шеру құрған бұғылар ұлы саптың ең басындағы Кербұғыдан ишара күткендей, қасқая қарасады...» Жекпе-жекке шығарда бар күш-жігерін жинап ақырып, қанша тырысса да бұрынғыдай жеңіске жете алмай, өзінен кейінгі ұрпақтың күні туып ер жетіп, өзінің күні бітерге жақын екеніне көзі жетті. «...Есін жиғанда өзінің теңселіп, құламай тұрғанын, ал Жасбұғының қисалаң қағып әлдеқайда ұзап бара жатқанын көрді. Сонда ғана көзден ыршып жас шығып, бар дауысымен баяғыша, жас шағынша, күйек шақырды. Бұл Кербұғының басқа бұғылардан бөлекше үнін баяндайтын ең ақырғы шақыруы еді.

– Ааааааааа, ууууууууу, ааааааааа, ууу!!!» [7, 10]. Осылайша жалғыз қалып, өзінің алғаш үйірді өз қолына алған кезіндегі жеңісі, дүркіреген дәурені есіне түсіп, терең күрсінстің астарындағы айқайды қаламгер назардан тыс қалдырмайды.

Өмірді қатал, қатыгез деп түсінетін Кербұғы, мүйізінен алғаш айрылған кезінде өмірді қатал ететін адамдар екен деген түсінік қалыптасқан. Содан бері Кербұғы мүйізінің өзі түсіп қалған шағы есінде жоқ, міне сондан бері еркіндікті аңсаумен келеді. Бойдан қуат, қолдан билік кеткенде жанында жанашыр болып, бұрын құдайдай табынатын киіктердің бірі де жанында қалған жоқ. Барлығы ақырған Жасбұғының икеміне жығылып, ізінен еріп кете барды. Өзінің қадірі шын қашқанын түсінген Кербұғының іші алай-дүлей сойқан арпалыс, киіктерге қатты өкпелі. Ең аянышты өлім ер үшін ол жалғыздықта келген өлім – бұның өзі бір үлкен айқай.

Кербұғының еркіндікті аңсаған сәтте, ата-баба бұғылар осыдан мың жыл бұрын, жүз жыл бұрын еркіндікте өмір сүрген Ақшоқы тауының етегін аңсаумен болады. Қазіргі күйде де сол еркіндікті ойлаумен, іздеумен болды. «Айналайын табиғат, айналайын еркіндік, айналайын сұлулық», – деп ұзақ *айқайлар*, *айқайлап* тұрып *зар еңіреп жылар*, сонан соң айға шапшып барып шалқасынан

құлап өлер... Бірақ өлгеніне өкінбес... Сатының ар жағында мұз құрсанып, оқшау тұрған Ақшоқы жаралы бұғының көзінен бұлаң-бұлаң бұлдырап алыстағандай... Кербұғы қаңси бастаған кеудесін қақ айыра шақырмаққа аузын ашты, бәрібір баяғыдағы сырынай үні тарғылданып шықты.

– Аааа, ууу, ааа?» [7, 17].

Өзі аңсап келген Ақшоқының етегіне жетіп, Кербұғының пайымдауындағы «еркіндіктің еліне» қол жеткізгендегі шыққан айқай ол – қуаныштың айқайы. «...Кербұғы көзінен от шашып, шегіншектеп барып бар қуатымен алға атылды, жаңбырдың суына ие қанып былпылдаған жерге артқы қос тұяқтың ізін оя тастады да зу етіп, биік қорғаннан асып-ақ түсті! Өң мен түстің арасында ес жия алмай, біраз сілейіп тұрып, өз ерлігіне өзі қайран қалғандай секіріп билеп, Ақшоқыға қарай артына қайтып қайрылмастан тарта жөнелді. Артына қараса, енді ғана тұяғы тиген еркіндігінен айрылып қалардай қауіпті халде кетті. Ақшағыл арман – Ақшоқыға аман-сау жетті де, қарсы алдында тұрған діңгекті иіскеп, жүгіре-жүгіре деміккен танауын қасыды. Бұдан соң көзіне жас алып тұрып, баяғыша, жас шағындағыдай, арқырап, таза әрі зор дауыспен күйек шақырды.

– Аааааааа, уууууууу, аааааааааа, ууууууу, аааааа!!!» [7, 18].

Шын еркіндікке жеттім-ау деген қуанышы бекер-ақ екен. Өмірін мәңгі тұзаққа түсіріп жүрген ол өз мүйізі. Бұл жолы да қуанышын ұзаққа собай-ақ ұстап берді.

«...Бұл үнді күллі тау әулет үздік-создық ұзақ қақпақылдады, қайталады-ай... Осы сәтте бүкіл өмір «ауа» секілді еді бұғы үшін. Бірақ олай емес екен: жаңадан ғана жетіліп, үлпілдеп тұрған қос мүйіздің түбінен қос оқ сақ етіп тиді де, Кербұғы омақаса құлады. Қайтіп тұяқ серіпкен жоқ. Адал да арам өлімге бойұсынып, енді ғана сезінген қайран дене суыды, мәңгіге суыды да, шын еркіндікке сапар шекті. Оқ екі жақтан келді. Бірақ екі жақтан да ешкім жоламаған. Оқ иелерінің кімдер екені де белгісіз. Кербұғы сол діңгектің түбінде, дүбәра алаңда қалды... Ағаш қоршаудың ішінен Жасбұғының рахатқа батқан ессіз үні естіледі.

– Аааааа, уууууу, аааааа, ууууу!!?»

Біреулер айтады: еркіндігін аңсаған Кербұғы тіпті де өлген жоқ.

Біреулер айтады: еркіндік алған бұғылар тек қана о дүниеде...» [7, 18].

Оралханның Кербұғының аузына салып берген айқайы – өмірдің өтпелілігі, адамдардың қатыгездігі, қадір-қасиет, сый-құрмет тек қана биліктің барында ғана көрінетіндігі, еркіндіктің жоқтығынан шыққан жан айқайы.

Қазақ әдебиетінде орны бар жазушы Ғабдол Слановтың «Айқайтас» романынан өзіндік бояуы бар айқайдың көрінісін аңғаруымызға болады.

«Айқайтас, Айқайтас. Тағы да Айқайтас....» осылай деп басталтын Ғабдол Слановтың «Айқайтас» романында бір ғана емес бірнеше кейіпкердің айқайы сомдалады. «...Толып кеткен бір тас. Ана тас, мына тас. Тас, тас, тас... Бұл қалайша деймін-ау? Ертедегі ата- бабаның тас атаулыға сонша құмартқаны несі екен? Өлде бір заманда өз тағдыры тастан да қатты болғаннан ба екен?

Мына құдай, қай құдай, қатты құдай!

Қабырғама қара жер батты құдай!–

деп келетін Қаратау зары бар еді-ау. Жамбасына қара жердің өзі де тастай қатты тиген-ау шамасы?

Илиястай ақын ағамның «Түркістан» атты толғауында:

Өткен күн Түркістанның мазарындай,
Қан кешкен халық бар ма қазағындай,—

дегені және де бар еді-ау. Халқымның өткенінде тастай қатты тағдыры болғаны рас-ақ сірә да, сол себепті болар-ау, аузына тастың түсе бергені...» [8, 7]. Автор осылайша романның басында-ақ оқырманға алда айқайтың кездесетінімен хабардар етіп, Тас деп қатты затты алып отырғанымен оның астарында тастай қатты тағдырдың ылаң беріп көріс табатыны жөнінде де сөз қозғап отыр. Сонымен қатар оған тағы бір дәлел автордың шығарма бойында «айқай» сөзінің өзінде қайталап қолдана беруі.

«Тас – деген атау мұның деңгейіне де бара алмайды. Жалпақ жайлау төрінде, кемінде жүз шақырым алыстан аңқиып, көрінетін оқшау тұрған едәуір биік тау. Жуандау біткен бас жағын батысқа беріп, сүйірлеу біткен құйрығын шығыс жаққа сүйрете сұлаған дара биік.

Биіктігі едәуір бар, жан-жағы бірдей тік беткей. *Қан жайлау*. Тау жайлау деп аталатын дөң жайылымның алшасынан жатса да, басына, не беткейлеріне мал жайылған емес. Айдыны мықты, шығыстан бастықа қарап, басын жерге салып дөңкиген алып бір қызыл шұбар жолбарысқа ұқсайды. Жон арқа, төбесі де өсімдікке бай емес, тықыр көгі аралас, шұбар тастары ирек сұсты. Алыстан-ақ айқайлап оқшау да, одағай көрінеді. Айрықша бір пысы бардай, одырайған қалпынан шошына ма кім біледі, мыңдаған ел де биігіне аяғын жиі салған емес...» [8, 10]. Міне осы сипаттауға көңіл аударсақ «Қан жайлау» сөйлемі бір сұмдықтың барын сездіреді.

Жалпы автордың «Айқайтасты» бейнелеген сипатының өзі оқырман жүрегіне бір үрей ұялата, шошынған көз қарас тудырады. Тастың бітім тұлғасын айналадағы тастарға қарағанда ерекше, дара көрсетіп, деңгейін асқақтатады. Автордың баяндауы бойынша, бұл түсініксіз тастың бірден бір ерекшелігі сол жердің тұрғындрының өзі шошына қарап, бірде бірі жанына жақын баруға батылы жетпейтіндігі мен сырын еш түсіне алмайтындығында жатыр.

Бұл туындыдағы негізгі идея патша өмірінің қатулығы, аяусыз қатыкездігімен қазақ халқын жан-жаққа ыдыратып «Айқайтас» тауының арғы бетіне аударып, ондағы шүршіттердің қазақ ауылына көрсеткен зорлығы мен зиянды жарылыстың зардаптары, халық қайғысы.

Шығарманың дамуы «Айқайтастың» қаһарлана бір серпіліс жасаған кезінен бастау алып өрбейді. Міне, осы тұстан арықарай шығарма кейіпкерлерінің өміріндегі серпіліске тоқталып, жан дүниесіндегі шынайы айқайдың көрінісін сипаттап, кейіпкер мен оқырманның арасын жақындастырады.

Қаражан қарт пен Майқамал апаның Алла берген тоғыз ұл екі қызынан қазірде беруі ғана қолында. Сол жалғыз қарашығы екеуінің жұбанышы болып қалған. «...Бізді айт-тағы, Тәңір ием, Құдайым аямай берген тоғыз ұл, екі қызымды Айқайтастың ар жағына тастап, жалғыз балаға телміртіп отарған халімді қайтейін. Аһ, дариғай! – Жалын ата тағы да күрсініп қалғанда, Майқамал көкірегі қарс айрылғандай болып, отыра кетті. Көзінен оп-оңай құйыла кеткен жасын да іріккен жоқ...

Ой, Майжаным-ай, қайдағыны еске түсірдің-ау... – деп тыны қалып Қаражан кемпіріне қарағанда, бауыр еті езілгендай елжіреп жүре

берді...» [8, 16-17]. Екінің бір-біріне деген сыйластықтары мол ерлізайыптылардың отбасында береке, бірлік, татулық болғанымен осы тұсқа келгенде ақсаңдап, бұл жағдайды кімнен көрерін білмей себеп іздеп, іштей тұна, жанын тырналаған қайғының зілді салмағын немен басарын ұға алмай тыпыршып қалатынын автор айшықты суреттей, оның астарында түйін боп жатқан айқайдың барын назардан тыс қалдырмайды.

Қаражан қарттың жас кезінде патша өміріне қарсы шығып, патша әскерінің басымдылығымен өз туған өлкесінен қол үзіп, тау асып, қытай еліне қоныс аударып, қанша қиындық көрсе де бой түзеп, отау құрып, бала-шаға, немере сүйіп ақыр соңында болмаған соң бар жиған дүниесін сарп етіп «Айқайтайтасты» асып өтіп өз еліне оралады, бірақ сарып болған мал-мүлік қана емес, сонымен қатар бауыр еті балаларынан да қол үзді. Осы жағдайлар есіне түскенде Қаражан қарттың өзін қоярға жер таппай іштей тұнып, әсіресе балаларын ойлағанда көкірегі қарс айрылып жарылардай күй шетінін автор былай бейнелеген: «Мал-мүлкің қалды бүтіндей. Жандарың қайда, жандарың? Бері түгел өтті ме? Аһ, дариғай-ай! Майжаным қалай аһ ұрмас! Қалай ғана күрсінбесін. Ет жүрегі қан жылап, бауыры қалай езілмес. Он бір перзентінің оны бірдей, өлісі өлі, тірісі тірі қалдау сол жақта. Немере, жиендерің қанша еді? Бәрі де сол бетте, бәрі де... Айқайтастың ар жағында, көп қытайдың жерінде қалды. Бір көруге зар болып, немере жиен біткеннің маңдайынан бір сүйе алмай отырғаның мінекей. Ай Айқайтас-ай! Айқайтас. Бір заманда патша әскерімен алысқанда бекініс болуға жарап едің. Енді шығыстағы әлеметтің егек түгіндей-ақ түксіліп, қаһар шашып тұрғаның қандай? Неге сонша қою бұлтқа орнадың? Ішің атқарылып, арғы бетте қалған туыс, бауыр біткеннің тереңмұң зарынан белгі беріп тұрсың ба? Өлде?.. Өлде түбінде қозғалар бір пәлекетке бастап келе жатырсың ба? Сырыңды сенің кім білер? Қай сәуегей шешеді мынадай қара мұнар жайыңды? Қабағыңды түймеші... Жадырашы, Айқайтас! Жадырашы, бір жапан!..» [8, 20].

Ауыл арасында өзінше бір сері атанған Сағымбектің тән құмарлығымен үрімдей жас қыздың намысы тапталып, ата-анасының алдында қара бет болған байғұс қыздың өз арына өзі тұншыға шыққан жан айқайын атвор ерекше сомдаған. Үрімдей жас қыз деп отырғанымыз, бір отбасының жалғыз қарашығы, Жарылғас қойшының қызы Жұпархан. Ол қалада интернатта он жыл оқыған, жоғары курсқа сырттай бөлімде оқитын болып, ауылдағы ата-ананың қолына келген. Әкесінің таяғын қолына алып, қолқанат болып оралған. Содан бері бір жыл өтіп, екінші жылға кеткен уақыт. Бірақ, сол он екі айдың өзі Жұпарханның өмірін түбегейлі өзгертуге жетіп-ақ жатты. Себебі, ауылға келген жылдың бір кешінде мәдениет үйіне барып, ауылдың серісі атанып жүрген Сағымбекпен танысып, сол күніне лағынет айтар дәрежеге жетті. Жұпарханның ауызы ашық уыздай жастығын пайдаланған жауыз өз пиғылын жүзеге асырып, хабар ошарсыз кетіп, араға бір жыл салып қайта сылаңдап келгені бар ма?! Сонда байғұс Жұпарханның жүрегі езіліп кетердей күй кешеді: «Құмар боп тұңғыш бетіңді ашқан жігіттің қайда сондағы? Лағынет! Лағынет! Қайрылып бір соқты ма? Сен сонда ауырып жатқанда бір келіп көңіліңді сергітті ме? Апта ма, ай ма, саған керегі? Жыл он екі ай қарасын да көрсетпеді-ау, жер жұтқыр! Біа ауыз жылы сөз – сәлем айтса да болмас па еді? Хат жазса ше? Жоқ, жоқ... «Ғашығым!.. Жан сәулем!.. Жан жарым!..» -дар қайда? Алдамшы. Жалғаншы! Сырлаған сырық! Бос қуыс! Іші толған алапес. Сыртын сырлап қойыпты.

Армандай аңсаған адамның жан сұлулығы қайда?! «Түсі игіден түңілме» дейтіні көне қазақтың? «Иман жүзді» әдемі жігіттің осы ма қазақ ата? Өлде ұрпағың азып кетті ме? Оны да бір ана тапты ғой. Оны да бір ата ашамай салып тайға мінгізіп, ат пен тойға ілестіріп апармады ма екен? «Ұлым» деп айналып, толғанып маңдайынан шерткізбей өсірмеді ме екен? Мектеп тәбиесі, қоғам тәрбиесін көрмеген бе бұл сұмпайы? Қайдан келді? Қайдан шықты? Жалғаншы боп, алдамшы боп қайдан жаралған бұл сұмдық?!» [8, 31]. Міне осылайша автор күйінген қыздың жан айқайын оқырман назарына ұсынады. Автордың әр қолданысында «Айқай» сөзі даралана ерекше әсер сыйлайды.

Қазіргі көркем шығармаларымыздың ішінен айқайдың орынын аңғаруымызға болады. Мысалы Роза Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне» атты прозасындағы Ләйлә қыздың жан дүниесіндегі тұнған албырт айқай. Адамдардың қолдан жасаған жарылысының зардабын шегіп келе жатқан, жаратылысы басқаларда өзгеше, жасы он алты да болса да, кішкентай бала кейіпінен өспей қалған, өз айналасынан сырласатын жан таба алмай, өзіндік әлемде жалғыз өмір сүретін Ләйләнің сүттің аппақ аймен сырлас әрі мұңдас болып, кең далада дауысы жеткенше айқайлап шер тарқататыны айқайдың ұшқынын көрсетеді.

«Апыр-ай, сенде шынымен-ақ, қасиет қалмаған ба? Тозған шүберектей осынша жырым-жырым болып, не күн туды? Түн ішінде сайға келіп, жасырынған мынау неғылған жан? Он алтыдағы бойжеткен қыздың кейіпі ме? Сорлы-ау, мәңгі бақи бала кейіпте қалуыңа не себеп болған, бұл азаптың қай түрі?» [5, 3]. Осы тұстан автор Ләйләнің қандай күйде екенінен хабардар етеді. Аймен күнде жүздесуге келген қыздың нала-мұңын айналадағы кең атырап пен ай ғана ұғынатын сыңайлы: «О, Жарық Ай, мүсіркеме сен мені. Мен күнәсіз қыз боламын. Сезімім бүтін, ақылым дұрыс. Бірақ мынау тіршілік дүниесінен безінген жұдырықтай жүрегім кек пен қасіретке толы. Мен өзіме адам сияқтымын, басқаларға адам емес, адам пейілін тәубаға түсіретін мүгедекпін. Қарауылдың адамдары мені көрген сайын: «Мұны Алла тағала адамдар тәубасына келсін, қол-аяғының саулығына, он екі мүшесінің дін амандығына шүкір етсін деп жаратқан», - дейді. Солай ма, Жарық Ай? Мен саған ғана, сенің өзіңе ғана сенемін. Тым болмағанда үмітімді сен ақтарсың. Сонда бұл жұрт нені айтады? Мен кіммін осы? Мәңгілік пе? Шынымен-ақ мәңгілік өспей қалған бала кейіп пе?» [9, 4].

Осы бір ақтарылған толғанысты автор айқайдың бастамасы ретінде алып, жан күйзеліс толқынын тарқатады.

Меніреу тыныштықтың тынышын алған мүгедек қыздың жан айқайы мына тұстарда нақты байқалады: «*Өз жасыма лайық қыз болғым келеді. Иә... иә... Менің де әп-әдемі, нәп-нәзік қыз болғым ке...л...е...ді*», «*Е... е... е... ей... Қашпа, менен, қашпа! Бәрібір сені тауып аламын. Жасқандың ба, сен де менен жиеркенемісің, сен де менен қорқамысың, Жарық Ай?!*»

Ай барған сайын алыстап, сырғып барады... Мүгедек қызды да, жырым-жырым болып айрылған жер бетін де менсінбей, қап-қараңғы түн серігін қолтықтап, толықсып, кергіп барады, ұзап барады. Ләйлә қыз одна сайын дауыстап қол бұлғап айқайлап тұр.

– *Ертең де қайта оралшы. Ертең де терең сайда кездесейік. Мен сен сонда күтемін, терең сайда күтемін, Жарық Ай!..*» [9, 5]. Осы бір Айды жанына жақын тұтқан қыз басқаларға айта алмайтын жан сырларын ақтарғанда

өзі бір жеңілдеп қалады. Қараңғыда қорықпай жүретіні де осы Айдың арқасы болар. Автор осы айқайды оқырманына ұсына отырып, терең ой толғанысына бөлейді. Ол толғаныс туындыны оқыған кез-келген оқырман басынан өткереді. Оның бірден-бір себебі, айқай адам жанына жат құбылыс емес, міне сондықтан да осы тұста Ләйләмен қосыла отырып айқайлап, орнынан атып тұрып Айдың соңынан қуа жөнелгің келеді. Міне, жан айқайы қандай тұрғыда берілсе де адам баласына әсер етпей қоймайды.

«Шіркін-ай, шіркін-ай десейші! Менен басқасының бәрі де бақытты, бәрі де көңілді. Бұл дүниенің бар бақыты – он екі мүшеңнің саулығында екен ғой. Көпке қиған бақыттың өзіне зар болған қандай сор маңдай едім...», «Қасиетті жер еді, қадірден әбден жұрдай болды. Жақсының арты жын деуші еді. Шынымен-ақ, адам естіп, көз көрмеген қасіреттің бәрі Абай ата басқан топырақтан шығап жатқан жоқ па? Әмірі деген осы да!» [9, 9-16]. Осы бір тұста автордың шығарма бойында айтпақ болған, айқайға арқау еткен негізгі ойы жатыр. Бір ғана Ләйләнің тағдыры емес, адамдар қолдан жасап жатқан жарыслыстың кесірі осы сынды қаншама тағдыр, қаншама көз жас, қаншама айқай иелерін улап кері әсерін тигізуде.

Айқайды көркемдеп жеткізу, яғни белгілі бір жағдайатқа сүйене отырып ішкі әлемінде алай-дүлей болып қарбаласып жатқан айқайды, жан айқайын көркем сөздермен қағаз бетіне түсіру. Міне осыдан тек, күнделікті өмірде, басқа өнер түрінде ғана емес, сонымен қатар әдебиетімізде де орныққанын айқын көреміз.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Москва, 2004. – 389 б.
2. Попова З. Д. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж, 2000. – 30 б.
3. Гуревич А. Я. Категория средневековой культуры. – М.: Наука, 1984. – 185 с.
4. Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию. – М.: Наследие, 1997. – 268 с.
5. Балтабаева Г. С. Тәуелсіздік кезіндегі қазақ прозасы. – Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2010. – 273 б.
6. Ахметов К. Әдебиеттануға кіріспе. Оқу құралы. – Қарағанды: Арко ЖШС, 2004. – 332 б.
7. Бөкей О. Кербұғы. Өңгімелер мен повесть. – Алматы: Атамұра, 2003. – 204 б.
8. Сланов Ф. Айқайтас: Роман: очерктер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1981. – 390 б.
9. Мұқанова Р. Жарық дүние. – Алматы: Жалын, 1994. – 204 б.

Тожибоева М.
(Кўқон, Ўзбекистон)

НАВОИЙНИНГ АРАБИЙ ИҚТИБОСЛАРИНИ ЎРГАНИШ

Алишер Навоийнинг “Хазойин ул-маоний” куллиётининг биринчи девони “Ғаройиб ус-сиғар” “Ашрақат...” ғазали билан очилган. Бу – ғазалнинг шартли номи. Зеро ўтмишда ғазаллар махсус сарлавҳаланмаган.

“Ашрақат” да арабий калималар учрайдики, бу ҳам шоирнинг араб тилига муҳаббати ва муносабатини кўрсатади. Шеърнинг бошқа байтлари моҳиятини “Ашрақат”нинг матласи ва мақтасидаги муламма байтлар мазмунини англабгина тушуниб етиш мумкин. Бу эса ўргатувчи ва ўрганувчидан ғазални тўлақонли таҳлил эта олиш лаёқатини, унинг умумий ва хусусий жиҳатларини ажрата билишни, истифода этилган ҳар бир сўз, жумладан, арабий сўз замирига юкланган маъно-моҳиятни ҳис қила билишни, зуллисонайнлик ва зулмаънайнликни англаш ҳамда булар орқали яратилган тимсолларда акс этган мазмуннинг серқирра ва серқатламлигини очиб беришни, шоир маҳорати қирраларини аниқлай олишни тақозо этади. Бунинг учун фақатгина маъруза ва шарҳ билангина кифояланиб қолмасдан, ўқувчиларни ҳам ғазал таҳлилига тўла жалб этиши, таълимнинг синалган анъанавий ва бугунда урф бўла бораётган янгича усуллардан, ноанъанавий дарс турларидан самарали фойдаланибгина мақсадга эришиш мумкин. Дарснинг муайян босқичида ғазалнинг ҳар бир байти ва унинг проекторга ёзилган ҳолдаги аудио шарҳини эшиттириш мақсадга мувофиқ.

Айни пайтда ўқувчиларнинг адабиёт дафтарига ғазалдаги тушунилиши мураккаб бўлган сўз ва жумлаларнинг изоҳи ёздириб қўйилса, ғазал шарҳини англашлари осон кечади. Изоҳга муҳтож сўзлар тубандагича бўлиши мумкин: 1-байт бўйича: “Ашрақат мин акси шамсил-ка’си анворул-худо” - Худо косасининг аксидан ҳидоят (йўл кўрсатувчи, раҳнамолик қилувчи) нурлари порлаб чиқди; ёр - дўст, севгили. Аммо бу ерда Худованд ма’носида келтирилган; акс - илоҳий нурнинг тажаллиси, жилоланиб порлаб кўриниши; май - ичимлик. Орифона ма’нода илоҳий тажаллийдан сархушлик муҳаббат завқининг тўлиб тошиши; жом - май ичиладиган идиш, коса. Бу ерда 1) ориф инсон қалби ва 2) илоҳий тажаллий акс этган моддий дунё, борлик ма’ноларида келган;

Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-худо,

Ёр аксин майда кўр, деб жомдин чиқди садо.

Шарҳи: эрталаб чиққан қуёш косасининг аксидан ҳидоят нурлари порлаб кўринди ва Худонинг жамолини унинг тажаллисида кўр деб, оламдан садо чиқди. Байт муламмаъ(ширу шакар) шаклида: биринчи мисра арабча, иккинчиси ўзбекча; форсий “май” ва “жом” тимсоллари эътиборни тортади. Шоир бундан кейинги барча байтда ана шу икки тимсолни тақрорлайди. Тақрор ортиқчалиқдан холи бўлиб, илтизом санъатини юзага келтирган. Чунки “жому май” илтизومي комил инсоннинг кўнгли ва ҳақиқат майдир. Жомига ҳақиқат майи тушган, яъни Ҳақиқат майдан огоҳ бўлган инсон азалий саодатга мушарраф бўлиб, унинг битмас-туганмас лаззатидан баҳра олади. Дарҳақиқат, “май” сўзи ишқ рамзи қилиб олинганда, жом сўзи ва унинг маънодошлари кўнглини билдиради. Биринчи мисрадаги арабий “каъс” сўзи зоҳиран жомни,

ботинан эса илоҳий ишқни англатади ва кейинги мисрада такрорни бартараф этиб, Ҳаққа эришмоқнинг ягона йўли ишқ эканига урғу беради. Мақта байт буйича: азал соқийси - Аллоҳ таоло; “Ишрабу йо айюҳал-атшон” – “Ичингиз, эй ташналар” (Қуръон, “Бақара” сураси, 60-оят); нидо - овоз, садо. Демак, бу ўринда Алишер Навоий бутун бир ғазал давомида таъкидлаб келаётган Аллоҳ ишқи ва маърифати борасидаги қарашларини Қуръони каримда зикр этилган оят орқали (бу иқтибос ҳисобланади) далилламоқдаки, бу ҳам арабий сўзлардан моҳирона фойдалана олганлигини кўрсатади.

“Ҳайрат ул аброр”да бутун бир коинот, бани башар, унинг замин аро хатти-ҳаракатлари туфайли юзага келган ҳайратларидан туғилган ташбеҳу тамсиллар бисёр. Аввало, асарнинг номланиши масаласига эътиборни қаратайлик. Асарнинг арабий номи барча илмий манбаларда “Яхши кишиларнинг ҳайрати ёки ҳайратланиши” тарзида берилади. Бундаги “ҳайрат” сўзининг маъноси барчага баробар тушунарли. Бироқ “яхши кишилар” бирикмасининг маъносини ёмоннинг зидди сифатида қабул қилишнинг ўзи етарли эмасга ўхшайди. Чунки “аброр” сўзи “яхшилар, яъни пок кишилар” таржимасида даражалари оддий халқ ичидаги яхшилардан бирмунча юқори турган зотларга нисбатан қўлланади. Тўғрироғи, тасаввуф таълимотига кўра, “абдол”, “автод”лар сингари “аброр” сўзи авлиёлардан қуйи, оддий кишилардан анча юқори турадиган зотларга нисбатан ишлатилган. Илми ладўнийда “аброр” тушунчаси “хулофоти рошидин”га нисбатан татбиқ этилган. “Аброр” дейилганида Пайғамбаримиз Расулиллоҳ (с.а.в.)дан кейин унинг ишларини давом эттирган халифалар Абобакир Сиддиқ, Усмон ибн Аффон, Умар ибн Хаттоб, Али ибн Абутолиблар кўзда тутилади. Шунга кўра, “Ҳайрат ул-аброр”даги “аброр” арабий ифодасини баайни мазкур бўлган зотларнинг хавориқу одотларидаги барча мақбулларнинг мақбули бўлган сифатларнинг баёни тарзида талқин этиш тўғри бўлади.

Достон муқаддими, мақолот ва ҳикоятлари, хотима бобларда баайни ана шу сифатларга даҳлдор масалалар кўтарилган ва ҳазрат Алишер Навоий ана шулар орқали ҳар бир инсон бу дунё ишлари ва келгуси тақдирига масъул бўлиши, фақат бугунини эмас, эртасини ҳам ўйлаши, бугунда эртаси учун солиҳ амаллар қилмоғи даркорлигини рамзлар, тимсоллар, ташбеҳлар ва бошқа тил воситалари кўмагида моҳирона кўрсата билган.

Чунончи, биринчи ҳайратнинг сарлавҳаси бундай: *“Кўнгулнинг адам тунидин қутулуб, вужуд субҳиға ҳамнафас бўлуб, малак олами баҳористонининг ранго-ранг изхори ва гуногун ашжорин тамошо қилғони ва аларни «Саббиҳисма Раббикал-аъло» амри била Қайюми ҳақиқий тасбиҳиға машғул эрқонин билиб димоғи боғида ҳайрат гуллари очилғони ва ул гуллар атри димоғидин ҳуш олиб беҳуш йиқилғони*”, яъни “Кўнгулнинг номавжудлик тунидан қутулиб, мавжудлик тонгига ҳамнафас бўлиб, малаклар олами баҳористонининг ранг-баранг кўриниши юз берганда, хилма-хил дарактларини томоша қилиши ва уларнинг “Саббиҳисма Раббикал – аъло” амри билан ҳақиқий Қайюм тасбиҳига машғул эканини билиб димоғи боғида ҳайрат гуллари очилгани ва у гуллар атри димоғига урилиб, беҳуш йиқилгани”. Сарлавҳадан кўрини турибдики, асл матнда арабий сўзлар анча кенг ишлатилган. Асарнинг номланишидан бошланган бу ҳолат сарлавҳа маҳмулини ҳам арабий калималар воситасида шаклланишига олиб келган. Қолаверса, Навоий яшаган давр аъналарига кўра, юундай сарлавҳаланиш мақсадга мувофиқ келади.

Навоийнинг таъбирича, кўнгил моддий жисм эмас, балки инсон руҳонияти, инсон зохирининг кўзга кўринмас ботини - Хожаси, унинг тахайюли ва ҳиссиётини намоён этадиган бир руҳ ҳисобланган. Ана шу Кўнгил сайр этиб борар экан, дастлаб малаклар олами баҳористонига “киради” ва ундаги набототнинг турфа гўзалликларидан ҳайратга тушади.

Ёзди фалак тоқиға килки қазо,
Ояти «Ваш-шамс» била «Ваз-зуҳо».
Сўфийи субҳ айлабон ул дам зуҳур,
Ёйди сипеҳр узра мусаллоий нур.

Яъни: Саҳарнинг ипак пардасидан олтин иплар тарала бошлаши биланоқ тун пардасининг иплари чидаш бера олмай кўздан ғойиб бўлди. Фалакнинг тоқиға тақдир қалами «Ваш-шамс» ва «Ваз- зуҳо» оятларини ёзди. Шу пайт Тонг сўфиси (бу ўринда Қуёш назарда тутиляпти) ҳам пайдо бўлиб, осмон бўйлаб нурдан жойнамоз ёйди, дейди шоир ва тонг манзараси, қуёшнинг бўй кўрсатиши ва ундан кейинги ҳолатлар табиатда юз бераётган ўзгаришларни шоирона йўсинда тамсилу ташбеҳлар ёрдамида, айрим ўринларда ташхиснинг нозик кўринишларини истифода этган ҳолда таъриф ва тавсиф қилади:

Иккинчи ҳайрат қуйидагича сарлавҳаланган: *“Ул ҳумоюнбол қушнинг малак олами гулистонидин малакут олами шабистониға ҳаво қилиб, ул рафиъ манозилнинг шамъ ва машоилин забона тилидин “Вазкурисма раббика ва табаттал илайҳи табтило” ҳукми била холиқи аслий зикриға зокир эрканин маълум қилиб, ҳайратдин бир оламдин яна бир оламға борғони ва бу ҳайрат яна ани беҳудлуққа солғони”,* яъни “Шараф қанотли ул қуш (кўнгул)нинг нарсалар олами гулистонидан фаришталар олами шабистониға учиб, у кенг манзилнинг шам ва машъалларининг сўзловчи тили билан асл Яратувчи ёдига машғул эканини билиб, ҳайратдан бу оламдан бошқа бир оламга боргани ва бу ҳайрат яна уни беҳуш қилгани”. Сарлавҳа мазмунидан аёнки, Кўнгил “фаришталар олами шабистони” – кейинги осмонга қараб йўл олади. Бу Олами кубро, яъни коинот ҳисобланади. Шоир бу юксалишни ушбу байтлар орқали баён этади:

Турки Хўтан топти чу зебо жамол,
Мушкфишон бўлди насими шамол.
Урди нафас нафҳаи анбар насим,
Ёпти варақ сафҳаи абҳар шамим.
Тўқди жаҳон гулбуни барги суман,
Очти фалак боғчаси настаран.

Хўтан гўзали (бу ўринда шоир сўзининг истиоравий маъносини назарда тутиб, қуёш чиқадиған юрт номини келтириш билан айна қуёшни назарда тутмоқда) ўз зебо жамолини ёпгач (бунда ҳам истиора бўлиб, қуёш ботин кун ўрнини тун эгаллай бошлашига ишора қилиняпти), шамол шабадаси ер юзига қора мушк сепишга киришди. Анбар ҳидли нафасни шабада димоққа олиб кела бошлади. Наргис ҳидини берувчи варақларни шамол ёпди. Жаҳон гулларининг шохларидан сариқ барглар тўкилиши билан фалак боғчасидаги оқ гуллар очила бошлади (яъни кун адоғида Қуёш сариқ баргларини тўкилиши тўхтаб, фалак боғчасининг оқ гуллари бўлган юлдузлар бутун коинот бўйлаб сочилиб кетди).

Биз келтирган иқтибослар дарёдан бир томчи холос. Ҳазрат Алишер Навоий ўз даврининг мутафаккири ва бир вакили сифатида ўз асарларида

арабча сўзлар ва жумлалардан турли мақсадларда фойдаланган. Шоирнинг бу услуги ҳар бир асар, байт ёки мисрага алоҳида файз бағишлаган, улардаги руҳоний қувватни оширган. Алишер Навоий асарларини ўрганишга бағишланган дарс жараёнларида масаланинг ана шу томонларига эътибор бериб борилса, шоир дунёқараши ва ўғитларини ўрганиш баробарида, тилимиз бойлиги ва нафосатини ҳам ёш авлод онгига сингдириш муваффақиятли кечади.

Тожибоева Маҳбуба
(Қўқон, Ўзбекистон)

АРАБИЙ СЎЗНИНГ ПОЭТИК НУТҚҚА ХОСЛАНИШИ

Ф. де Соссюрнинг бутун тил механизми фақат ўхшашликлар ва тафовутлар атрофида айланади... деган фалсафий қараши мавжуд. Унинг умуман тилга нисбатан айтган бу фикри синонимларнинг мазмун ва моҳиятини очиш учун бир калит бўлиб хизмат қилиниши уқтирилган. Шу билан бирга, унда борлиқдаги нарса-ҳодисалар, уларнинг белгиси, миқдори, ҳолати, ҳаракати ва ўзаро муносабатларида кўринадиган айримлик, хусусийлик ва умумийлик билан боғлиқ равишда буларни юзага келтирувчи сўзлар маъноларидаги ўзаро яқин-ўхшаш ва айни вақтда ноўхшаш-фарқли жиҳатларнинг диалектик бирлиқда мавжудлиги характерланган. [1, 9] Алишер Навоийнинг “Илк девон”идаги арабий сўзларга мурожаат қилинганда, шубҳасиз, бу сўзларнинг арабча, форсий ва туркий муқобилларига ҳам мурожаат қилиш асносида ана шу белгилар намоён бўлиб боради.

Сўзнинг, хусусан, арабий сўзнинг поэтик нутққа хосланиши, дастлаб, мазкур сўз ифодалайдиган поэтик маъно, матнда шу сўз бажарадиган услубий вазифалар орқали белгиланади. Шеърий матндаги ҳар бир сўз, лексик воситаларнинг қиммати ифодадаги поэтик маъно билан ўлчанади. Айни чоғда, поэтик нутқнинг шакл томони ҳам эътибордан четда қолмайди. Поэтик ўлчов мослигини уюштиришда шаклан хосланган сўзларнинг иштироки ҳам маъно билдиришига ўхшаш жозибадорликни юзага келтиришга хизмат этадики, буларнинг ҳам алоҳида табақаланишига олиб келади. Сўзнинг матнда шакл жиҳатдан мувофиқлиги бошқа сўзлар билан грамматик жиҳатдан мос тушиши билан белгиланади. Чунки бошқа бир поэтик матнда бу воситалар ритмик композицияни бузиши ҳам мумкин. Бундай ўринларда шу лексик воситаларнинг бошқа варианты қўлланади. Лекин вариантлардан биринчисининг поэтик нутқда фаол истифода қилиниши унда поэтик бўёқдорлик мавжудлигидан далолат беради. [2, 34] Яна шуни қўшимча қилиш лозимки, поэтик нутқ ифодаланаётган тушунчани, воқеани аниқ, бадиий образли ифодалашни талаб қилади. Шубҳасиз, бу ҳолатда ҳар қандай сўзнинг мавқеи ортади, у нутқий восита сифатида намоён бўлади. Шунга кўра, кўп ҳолларда шеърий матнда қўлланган бирор сўзни унинг синоними ёки эквиваленти билан алмаштириш имконияти барҳам топади ёки танланган сўзни муқобили билан алмаштириб бўлмай қолади. Бунинг асосий сабаби муайян бир сўзнинг шеърий матннинг шаклий томони билан боғлиқ бўлишидир. Айниқса, арузий шеъриятда вазн талаби билан маълум бир поэтизмни унга тегишли бўлган муқобили билан

мутлақо алмаштириш мумкин бўлмай қолади. Масалан, зоҳир, ҳажр каби поэтизмларнинг араб тили лексикасида бир нечта маънодошлари бўлгани каби, ўзбек тилида ҳам унинг бир қатор кўринишлари бор. Шу ўринда мазкур бўлган сўзлардан зоҳир сўзининг поэтизм сифатида истифода эътилошига эътибор қаратайлик:

*Кўнгул ҳажр илгининг ҳар тоғидан ҳар ён ҳарош ўлгон,
Қулоқ солсанг эрур зоҳир фиғон ичра қарошимда.*

Келтирилган байтда арабча зоҳир сўзи аён маъносида қўлланган ва бир очиқ-чўзиқ ҳижо ҳамда бир ёпиқ чўзиқ ҳижодан таркиб топган. Шу боисдан унинг умумтуркий лексикада мавжуд бўлган *пайдо*, *пайдо бўлмоқ*, *ошкор*, *ошкора*, *ошкора бўлмоқ*, *очиқ* сингари муқобиллари билан алмаштириш имконияти йўқ. Бунинг икки ҳолати аниқ сезилади: 1) келтирилган муқобиллар матнда ҳеч бир вақт за:ҳир сўзи берган маънони тўлиқ англата олмайди; 2) за:ҳир сўзи арабий поэтизм. Шунинг учун юқорида келтирилган муқобиллар ҳеч бир ўринда шу поэтизм юзага келтирган ҳиссийлик, тасвирийлик ва образлилик ўрнини боса олмайди. Бошқа мисолларга мурожаат қилсак ҳам, ана шундай манзараларни кузатиш мумкин.

*Сенинг васлинг кўйин чун ҳажр зоҳир айлагай бу навъ
Ки, мен кўрдум қоронғу ҳашр шоми меҳнат афзойин.*

Шу ўринда зоҳир сўзи *ошкора* маъносида келиб, *ошкор айламоқ* қўшма феълига шаклан мувофиқ келади ва бу феъл англатган маънони ифодалайди. Шунга ўхшаш ҳолатни яна бир байтда кўриш мумкин:

*Не ҳусну нутқ эрур, ё раб, ки зоҳир айласанг,
Қиём тийралик бўлғай ҳамён Исо оҳимлик.*

Тубандаги байтда эса зоҳир сўзи *пайдо* маъносини англатган ва бўлмоқ кўмакчи феъли билан бирга қўшма феълни ҳосил қилган:

*Навоий ҳашр, оё, гўё Калимуллоҳ асосидур,
Бу мўъжазларки зоҳир бўлди қулмаган нукта ёшимда.*

Бошқа бир ғазалда зоҳир сўзи ва унинг бошқа бир эквиваленти зуҳур билан бир байтда қўлланиб, зоҳир сўзи кўриниб турган, аён, аниқ каби маъноларда, зуҳур сўзи кўриниш, пайдо бўлиш маъноларида ишлатилган.

*Самад қилғоч зуҳур ул навъ ким асном ўлур зоҳир
Бўлур бутлар бари маҳбут бўлғоч ул санам.*

Мана бу байтда зоҳир сўзининг аниқ, равшан каби маънолари аён бўлган:

*Бода миръотида шоҳид акси зоҳир бўлмади,
Бода у шоҳидга бўлғай нақд индорим фидо.*

Бошқа бир ғазалда зоҳир сўзининг *изҳор* шаклидан фойдаланилган. Бу поэтик сўзни ҳам бадийий ёки умумнутқий бойликдаги муқобиллари билан алмаштириш имконияти йўқ:

*Сендин ул коми хаёл этмам кўнглумаким,
Қилсам изҳор ҳам ўлғай демаким тарк адаб.*

Ана шундай шаклий ўзига ҳосликларни бошқа мисоллар асосида ҳам кузатса бўлади.

*Бу шукр учун қарам қил сайлга, эй ғаниким,
Эрмастур ул тавонгар сен хизматида сойил.*

Байтдаги шукр, қарам, сайл, са:йил каби арабий поэтизмлар айти шу байт учун шаклан мутаносиб ва таносиб санъатини юзага келтирган. Бу

поэтизмлар байтдаги мазмунни аниқ ва равшан намоён этишга хизмат қилган. Ёки:

*Васл сиришким қўйдинеу қилдинг таманно, эй кўнгул,
Ул алифким, боши ародур наҳл айладине.* (76^б-бет)

Келтирилган байтдаги *васл, таманно, кўнгул, алиф, наҳл* сингари арабий поэтизмлар ўз ўрнида поэтик фикрни тўлақонли ифодалашга олиб келади ва унда намоён бўлиши кутиладиган маъно нозикликларини шу сўзнинг бошқа муқобиллари ифодамай олмайдди. Сўзларда бу каби маъно нозикликларининг мавжудлиги уларнинг нутқ жараёнида барқарорлигини таъминлайди. Шу ўринда шаклий унсурларининг мазмуний мавқеи етакчилик касб этиши сабабли, мазкур поэтизмларни синоним ёки эквивалентлари билан алмаштиришга эҳтиёж қолмайди. Агар алмаштирилса, муаллифнинг хос услуги ўзгариб, шеърда ифодаланмоқчи бўлган маъно тораяди ёки бутунлай ўзгариб кетади.

Булардан ташқари поэтик нутқнинг вужудга келишини таъминловчи яна бир ҳолат бор. Бу ҳолат муайян бир шеъринг асарнинг муаллифига тегишли бўлади. Шундан келиб чиқиб, Б.Умрқулов “поэтик нутқнинг бадий образлилигини уюштирувчи воситалардан бири ижодкорнинг табиат ва жамиятдаги нарсаси ҳодисаларни поэтик идрок этишидир”[2,35], деб таъкидлайди. Масалала шу томондан ёндашилса, Алишер Навоийнинг “Илк девон”идаги шеърлар шоирнинг йигитлик даврида яратилган манзумлари экани ва шунга мувофиқ равишда унинг воқеликни идрок этиши ва ўша пайтда шакланган дунёқарашининг самараси ўлароқ юзага келгани маълум бўлади. Бу даврни ёш Алишернинг дунёқараш ва оламу жамиятни идрок этишида ўрганиш ва ўсиш даври деб ҳисоблаш мумкин. Шу сабабли шоир назмида анъанавий масалалар, шахсий ва умумкечинмалар кўпроқ ўрин олган. Ўрни билан диний ҳамда маълум тадрижда бўлган тасаввуфий дунёқарашга эътиқоди борлиги ҳам кузатилади. Шеърларда ижтимоий-сиёсий ҳаётга оид қарашлар, пейзаж тасвирлари бирмунча кам. Шунга қарамай, шеърларда бундай масалалардан айримларининг акс эттирилганлиги, албатта, шу воқеликни намоён этувчи луғавий бирликларнинг танланиши ва уларнинг бир мазмун доирасида жамланишига сабаб бўлган. Айни чоғда, амалда бўлган форсийзабонлик ва исломий қараш ҳамда ҳаракатларнинг устуворлиги ҳам бунга таъсир ўтказмай қолмаган. Айниқса, арабий калималар шоирнинг илк шеърларида анчагина кўп ва маҳорат билан ишлатилган. Ҳар бир арабизм шеъринг асарда ўзига хос мавқе тутиб, зарурий тимсолларни яратиш, шоирнинг бадий-ҳаётини ниятини рўёбга чиқаришда “атрофидаги” туркий, форсий ва бошқа тилларга оид сўзлар билан биргаликда поэтик вазифа бажарган.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Қуронбеков А. Ҳофиз ғазалиётида маънолар силсиласи. – Т.: Фан, 1994.
2. Умрқулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. – Т.: Фан, 1990.

Тохтахунова М. К.
(Алматы, Казахстан)

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аннотация. Білім беру үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі өзекті мәселелердің қатарынан орын алуда. Шетел тілін оқытудың мақсаты субъектінің мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыру десек, онда сол шетел тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану шетел тілін оқытудың мақсатынан туындап отырған қажеттілік болмақ.

Түйін сөздер. Жаңа ақпараттық технологиялар, инновация, ақпараттық каталогтар.

Резюме. В данной статье рассматриваются преимущества применения инновационно-информационных технологии, являющиеся основным фактором повышения качества образования и обучения иностранным языкам.

Abstract. This article deals with the advantages of usage innovative technologies which is the basic factor of increasing the quality of education and the teaching of foreign languages.

Білімді де білікті, салиқалы да парасатты, жан-жақты жетілген жеке тұлғаны тәрбиелеу мемлекеттік маңызды іс. Қазіргі заманда білім беру әлеуметтік құрылымның маңызды элементіне айналды да дүниежүзінде білімнің әлеуметтік рөлі артты. Адамзаттың болашағы оның қазіргі таңда алған білімнің сапасына, көлеміне, ойлау деңгейіне байланысты екені айқын. Сондықтан еліміздегі білім беруді дамытудың қазіргі заманғы кезеңін оқытудың дәстүрлі түрінен инновациялық әдістерге ауыстырып жатырмыз. «Білім беру» мемлекеттік бағдарламасында білім беруді жетілдіру мен оқыту процесіне жаңа технологияларын енгізу мәселесі қарастырылған [1, 104 б.].

XX ғасырдың басында Ж.Аймауытов: «Сабақ беру – жәй ғана шеберлік емес, ол – жаңадан жаңаны табатын өнер» деп атап өткен. Сондықтан оқыту әдістерін жетілдіру арқылы тіл үйренушілердің белсенділігін, қызығушылығын, ұғын, ойлауын, іскерлігін арттыратын жұмыстарды көптеп іздестіріп, жүргізу қажет.

Әлемдік білім беру кеңістігіне ену мақсатында Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде қазіргі кезде көптеген реформалар жүруде және Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Білім беру реформасы табысының басты өлшемі – тиісті білім мен білік алған еліміздің кез келген азаматы әлемнің кез келген елінде қажетке жарайтын маман болатындай деңгейге көтерілу болып табылады» делінген [2]. Қазіргі жаһанданған өмірдің талабына, еліміздің әлеуметтік даму жағдайына сәйкес жеке тұлғаны бейімдеу мақсатында білім беруде инновациялық технологиялар кеңінен пайдалану қажет етеді.

Осыған сәйкес қазіргі қоғамдағы ақпараттандыру мен компьютерлеу, оқу процесінде техникалық құралдардың дами түсуі және жаңа білім беру жолдарын қолдану бүгінгі күнде өте маңызды болып отыр. Осы инновациялық технологияларды білім беруде қолдану, Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алып, нарық саясатына жол ашылып, дүниежүзі мемлекеттерімен саяси, мәдени және экономика салаларында жан-жақты байланысқа түсуіне байланысты шетел тілінде қарым-қатынас жасау қазіргі заман талабының біріне айналып отыр.

Сонымен бірге, студенттер шетел тілін жетік білетін, өзінің тіл біліктілігін жоғары деңгейде көрсете алатын, болатын қиындықтарды сыни тұрғыдан шеше алатын, коммуникативті қабілеті дамыған болу керек. Ал сол талаптарды жүзеге асыруға инновациялық технологияларды тіл үйретуде қолдану мүмкіндік береді [3, 45 б].

Инновациялық технологиялар білім беру саласының алдында тұрған жаңа міндеттерді сәтті орындаудың негізгі жолы болып саналады. Шетел тілін үйретуде инновациялық технологияларды пайдаланатын болсақ студенттерді қазіргі заман талаптарына дайындауға болар еді. Өмірде болып жатқан өзгерістер, айта кетер болсақ, соңғы жылдардағы ғылым мен техниканың өзара тығыз байланысты дамуының нәтижесі және жаһандану әр азаматтың осындай қарқынды өзгерістерге дайын болуын және тез бейімделе алауын талап етеді. Қазіргі заман талабы тұрғысында студенттер жаңаша білім алуға құмар. Ендеше, студенттерге инновациялық технологияларын қолдана отырып білім алуға бейімділігін көрсетеді.

Қазіргі кездегі шет тілін үйрету мақсаты- на жаңаша түсінікпен қарасақ, оны дамытудың басты стратегиялық бағдары – өмірге жауапкершілікпен қарайтын, дүниетанымдық мәдениеті жетілген, шығармашылық ойлауға дағдыланған, іскерлік қабілеттілігі биік, гуманистік ойлауы басым, инновациялық ілімімен қаруланған адамгершілік қасиеттері мол білікті мамандардың жаңа ұрпағын қалыптастыру болып табылады [4, 11 б].

Шетел тілін жаңаша оқыту соңғы жылдары жоғары қарқынға ие болды. Устаздардың сабақты жобалаудағы жауапкершілігі студенттердің шетел тілінде нәтижелі тілдік қарым-қатынас жасауына мүмкіншіліктер туғызады. Олар аз уақытта жаңа технология жәрдеміне үлкен жетістіктерге жете алады. Оқудың дәстүрлі үрдісіне инновациялық технологияны ендіру, оқытушылар мен студенттерге дәстүрлі формаларды және әдістерді жетілдіруге мүмкіндік береді, сонымен қатар жаңаларды да, атап айтқанда: тренингтер, дөңгелек үстелдер, пресс-конференциялар. Оқытушылардың біліктілігі олардың педогогикалық қарым- қатынаста жағдаят жасауда көрінеді, онда оқытушылар да, студенттер де таңдау және бақлау мүмкіншілігіне ие болады. Инновация - дегеніміз тек қана жаңалық енгізу емес, сонымен қатар жаңаны дәстүрлі оқу-тәрбие үрдісіне қолдана білу.

Білім беру үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі өзекті мәселелердің қатарынан орын алуда. Шетел тілін оқытудың мақсаты субъектінің мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыру десек, онда сол шетел тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану шетел тілін оқытудың мақсатынан туындап отырған қажеттілік болмақ.

Білім беру үрдісін ақпараттандыруда төмендегідей әдістемелік, педагогикалық міндеттерді шешуге болады:

- білім беруде көлемді ақпаратқа қол жеткізе алу; білім алуға мотивацияның жоғарылауы; өз бетінше жұмыс істеу; өзін-өзі бақылау және т. б.

- жеке тұлғаны жетілдіру (тұлғаның ой-өрісі, эстетикалық тәрбие, зерттеу жұмысымен шұғылдану іскерлігін дамыту, ақпараттық мәдениетін қалыптастыру және т. б.)

- әлеуметтік тапсырысты жүзеге асыру (компьютерлік біліктілікті қалыптастыру, белгілі бір сала бойынша маман дайындау және т. б.)

- оқу-тәрбие жұмысын жетілдіру (білім берудің сапасы мен тиімділігін арттыру, танымдық әрекеттің мотивін қамтамасыз ету, пәнаралық байланыстарды тереңдету және т. б.)

Сөз арқауы компьютерлік технологияны пайдалана отырып, шетел тілі сабағында интернет жүйесін қолдану мәселесі болмақ. Жаһанданған интернет жүйесін қолдану негізінде, тіл үйренушілердің сөз әрекетінің төрт түрінде де біліктілігін қалыптастыруға болады, жүйе материалдарын қолдану арқылы олардың оқу, жазу іскерлігі мен дағдыларын қалыптастыруға, сөздік қорын байытуға мүмкіндік туады. Интернет жүйесін пайдалана отырып, тілін үйренуші елдің өкілдерімен байланысқа түсе алады.

Студенттердің шетел тілін үйренуге деген ынтасын арттыру олардың төмендегі шараларға қатысуы негізінде жасалынады: диспуттар, байқаулар, олимпиадалар және т. б.

«Интернет» деген термин ағылшынның «international net» деген сөзінен, аудармасында «халықаралық байланыс» деген ұғымды береді. Интернет жүйесі арқылы тіл үйренуші тіл өкілімен тура, тікелей байланысқа түсе алады, шетел тілі сабағында Интернетке қосылу арқылы шынайы қарым-қатынас үлгісін жасауға болады. Табиғи тілдік ортада тілді қарым-қатынас құралы ретінде қолдана отырып, тіл үйренушілер айтылымдарға спонтанды түрде, түрлі тілдік формулаларды қолдана отырып, жылдам жауап беруге дағдыланады.

Интернет жүйесінің келесі ақпараттық қоры мен ресурстарын шетел тілі сабағында пайдалану бірден-бір тиімді болмақ:

- электрондық пошта(e-mail), телеконференция, видеоконференция;
- жеке ақпараттарды жарыққа шығару мүмкіндігі немесе басқаша айтқанда Web
- серверге жеке шығару;
- ақпараттық каталогтар (Yahoo, InfoSeek/ UltraSmart, Galaxy) іздеу жүйесі (Alta, Vista, HotBob, Open Text), жүйе ішіндегі әңгіме(Chat).

Шетел тілі сабағында компьютермен жұмыс жасай отырып, студенттер психологиялық тұрғыдан да жеңілдіктерге ие болады. Атап айтқанда, студенттердің жасаған әрбір жұмысына берілетін бағаның, олардың жасаған қатесін қайталаулар негізінде көрсете отырып, яғни жұмыс нәтижесін мақұлдап немесе белгілі бір дәрежеде қоштамай, өз пікірін білдіріп отыратын оқытушының тікелей қатыспауы, студенттерге өз бетінше жұмыс жасап, өзіне сенімділік болуын қамтамасыз етеді. Бұдан оқытушының шетел тілі сабағындағы орнын жоққа шығару деген түсінік туындамауы керек.

Керісінше, оқытушы тіл үйренушілердің жеке тұлға ретінде өз тапсырмаларын орындап, жұмыс қортындысын белгілейтін әлеуметтік-

психологиялық жағдай туындата алатын, олардың жұмысына бағыт-бағдар беретін бірден-бір субъект.

Қазіргі уақытта шетел тілін оқытудың коммуникативтігі, интерактивтілігі, аутенттігі тілді үйрену үрдісінің мәдени контексте болуы үстемдікке ие болуда. Аталған ұстанымдар коммуникативтілік қабілетінің компоненті ретінде мәдениетаралық біліктілікті дамытудың алғышартын жасайды. Шетел тілін дәстүрлі оқытуда тіл үйренушілер тілдік жаттығуларды жасап, қажетті материалды жаттаумен ғана шектеледі. Яғни, ол төмендегідей көрініске ие болады: «сөздік қор + қажетті құрылым = тіл». Алайда, тілдік құрылымды жаттаумен шектелу, тілді қарым- қатынас құралы ретінде меңгеруге толық мүмкіндік бермейді. Шетел тілінде тілдік қарым – қатынасқа үйрету үшін шынайы, өмірлік жағдаяттар туындату қажет. Ол студенттердің қажетті материалды меңгеруіне және соған сәйкес мінез – құлықын қалыптастыруға жағдай жасайды. Аталған мәселені шешуде Интернет жүйесі айтарлықтай маңызға ие. Біз дәс түрлі шетел тілі сабағын атағы да сипаттама жасайық. Көп жағдайда шетел тілін оқыту үрдісінде оқытушы студент ойын басқарады, яғни, бағыт беру немесе жетекшілік етуден гөрі, ол басшылық қызметіне ауысады. Бұл әрекет, психологтар көрсеткендей, студенттердің ойлау процесін тежейді. Мысалы, дөңгелек үстел, пікірталас мәселесін оқытушы өзі дайындап, жоспарды беріп, студенттен сөйлеу барысында тек соған сүйенуін талап етеді. Яғни, өз ойын айтуда тұлғаға еркіндік берілмейді.

Студент мәселені түсінбей, өзіне қажетті ақпаратты ала-алмай, мәселені шешуге шығармашылық тұрғыдан келу мүмкіншілігінен айрылып, өзінше ой қорытып, оны тұжырымдау және қызықты пікірлер айта алу қабілетіне ие бола алмайды. Ал мәселені шешуде жаңа ой, құнды пікір айту өте маңызды. Және ол міндетті түрде қортындыланып, көрініске ие болар болса, оның нәтижесі жоғары болмақ. Шетел тілін оқыту технологиясының тиімділігінің көрсеткіштері мыналар:

- Студенттердің моральдық психологиялық, интеллектуалдық және жас ерекшеліктерін ескеру.

- Оқуға жағымды көңіл күй қалыптастыру.

- Ұстаз бен студент арасында сөз алмасу, ғылыми қарым-қатынас және әріптестік принципін орнықтыру.

- Студенттердің еске сақтау қабілеті мен творчестволық деңгейін көтеру арқылы белсенділігін арттыру.

- Оқуды игеруге мультимедиялық және басқа да техникалық арсеналды кең іске қосу.

- Сабақтардың бітуімен студенттердің келешекке қанағаттануының қорытынды нәтижесі.

- Білім беру технологиясының үш түрлі типі бар. Олар дәстүрлік, инновациялық және Ақпараттық. Бастысы — технологияның жиынтығы емес, оның дәрежесі.

Студенттің әртүрлі ақпарат көздерін, ресурстарын пайдалану арқылы компьютерлік технологияның көмегімен өздерінің дербес ізденуі арқылы тілді игеруге кәсіби шеберлігін шыңдайды. Жаңа ақпараттық технологияға әртүрлі ақпараттарды электрондық әдіспен енгізу, сақтау және беру болып табылады.

Оларды оқу процесінде пайдалану ерекшелігіне сай мына төмендегідей топтастыруға болады:

Компьютерлік оқу бағдарламалары (электрондық оқулықтар, тренажерлар, тьюторлар, лабораториялық жаттығулар, тест жүйесі). Мультимедиялық технологияға сай оқу жүйесі компьютер, видеотехника, оптикалық дискінің жиындысын пайдалану арқылы жүргізіледі. Интеллектуалдық және эксперттік жүйе. Ақпарат жиынтығы базасының қалыптасуы. Электрондық пошта, телеконференция, шоғырлы не аймақтық байланыс жүйесін біріктіретін телекоммуникациялық қондырғылар. Электронды кітапханалар. Бұл технологиялар білім саласында оларды пайдаланудан гөрі тезірек дамиды. Жоғары оқу орындарында көбіне – көп электрондық почталар жиі пайдаланылады. Қазіргі кезде аудиоақпарат алмасу, видеоақпарат алмасу, виртуалды аудиторлық тақта, тақырыптық ақпарат енгізілген клавиатуралар, файлды алмасу, көпжақты конференциялар өткізу кеңнен таралған көпке белгілі компьютерлік видеоконференц байланыстың әдістемесіне жатқызылады. Бұл технологиялар ағылшын тілін біршама меңгерген студенттің еншісі болып табылады. Өйткені бұл материалдар тек ағылшын тілінде ғана беріледі. Компьютер жүйесі оқу процесін жетілдіру құралы болып табылады. Дегенмен, Интернет жүйесіндегі оқуға байланысты ақпараттар сирек, аз, жүйеленбеген. Оқу процесін аралық байланыс арқылы басқару электрондық почта арқылы материалдар қабылдау, жіберу, курс және диплом жұмыстарын көшіру, интерактивтік хабарлар алмасу арқылы жүргізіледі. Бүгінде бұл технологиялар оқытудан гөрі жаңа дамушылық маңызға ие. Дегенмен, түрлі ақпараттық ағымды пайдалану арқылы шет тілін меңгеруге талпыныс келешек медик-студенттерге өздерінің жан-жақты дамып, сауатты маман ретінде қалыптасуына игі ықпал етеді. Студенттердің техникалық білімінің кәсіби бағдарламаға сәйкес шет тілін меңгере отырып игеруі, олардың осы мақсатта жүйелі түрде технологиялық ақпараттарды және педагогикалық технологияны пайдалана отырып үнемі дайындығын арттыруына, ізденуіне байланысты. Жаңа педагогикалық технология студенттерді шет тілін меңгеруге жеке бағыттап, даярлық кезінде олардың қарым – қабілетін ескеруге мүмкіндік береді. Технологияның методикаға қарағанда айырмашылығы мынада: оқуды жобалау тәжірибені қортындылау негізінде емес, оқуды ғылыми тұрғыдан негіздеуге бағытталған.

Технология нәтиженің тұрақтылығына негізделген. Оқудың жағдайы мен түрлі факторларына қарамайды. Жеке іскерлік тұрғысынан педагогикалық технология жоғары нәтижеге жету үшін оқу процесіне эмперикалық инновацияны пайдалану арқылы ғылымды игеруге дидактикалық білімнің қасиетін нақтылау. Ол үшін оқудың мазмұнын, әдісін, оқу процесін ұйымдастыру формасын, оқу құралын жетілдіру қажет.

Интернет – технологияның мәселелерін зерттеушілер кез келген педагогикалық технология ақпараттық екенін баса көрсетеді. Ақпараттық технология оқу процесіне кеңінен компьютерлік технологияны пайдаланумен ерекшеленеді. Оқуда жаңа ақпараттық технологияны пайдалану негізгі педагогикалық технологияның негізгі принциптерін қанағаттандырады. Шет тілін кәсіби бағдар ретінде оқып үйренуде жаңа педагогикалық және телекоммуникациялық технологияларды пайдалану бүгінгі күнгі білім жетілдірудің инновациялық түрі болып табылады.

Педагогикалық технология деп оқудың сапасын жақсарту және жобалық қортындыға жету мақсатында оқытушы мен студенттер біріккен технологиялық іс- қимылын айтады.

Қорыта айтқанда, инновациялық технологияларды сабақта қолдану — бұл оның нәтижелігіне қолайлы жағдайды жасаудың бірден – бір жолы, ал ол өз кезегінде бірлесе жұмыс жасауға, адами қарым – қатынастарға себепкер болады. Оқытуға жаңашыл көзқарасты қолдану, тәжірибеге бағытталған оқытудың үлкен жетістігі болып табылады, сондай- ақ оның сапасы алынған білімнің нақты жағдайда мақсатқа жетумен қатар өмірдің сапасын көтеруде үлкен сұранысты қанағаттандыруды қамтамасыз етеді.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Қазақстан – 2030. – Алматы: Юрист, 2001. – 104 б.
2. Назарбаев Н. Ә. «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» 28.02.2007 ж.
3. Жолдасова Б. Б. «Инновациялық технологияларды білім беруде қолдану» // Білім, № 5, 2007. – 45 б.
4. Исакова П. К. «Жоғары оқу орындарындағы инновациялық білім беру үдерістерін басқаруды кәсіби қалыптастыру». Автореферат. – Түркістан, 2008. – 11 б.
5. Щукин А. Н. «Современные интенсивные методы и технологии обучения иностранным языкам». – Москва: Филоматис. – 2010, 130 б.
6. gov.kz/loader/load/12761
7. Смирнов С. Д. Педагогика и психология высшего образования. От деятельности к личности. – М., 2005. – 200 с.
8. Freeman S. Y., Freeman E.D. «ESL/EFL Teaching: Principles for Success». – Portsmouth, NH: Heinemann.1999, 166 б.
9. Аринова Г. К. Жаңа мазмұнды білім беру жүйесіндегі педагогикалық технологиялардың алатын орны // 12 жылдық білім беру, 2009, №4, 76 б.

Толеубаева К. А.
Қарағанды мемлекеттік университеті
(Қарағанды, Қазақстан)

КӨРКЕМ АНТРОПОЛОГИЯ ЖӘНЕ ОБРАЗ

Шығарманың көркемдік идеясына, мазмұны мен түріне характер сомдаудың ерекше қатысы болатыны белгілі. Кейіпкерлерінің мінезін сомдап, әр жағдайға байланысты құбылуы арқылы, жан-жақты талдау әдісі арқылы шығарма психологиясын тереңдете түседі. Кейіпкер бар жерде оның толық портреті де болуы тиіс. Шығарма бойында портреті тек нақты бір сипаттау арқылы берілмесе де, алайда оның қимылы, іс-әрекеті арқылы немесе шығармадағы орны арқылы да тануға болады. Бірақ әрбір шығармадағы оқиғаға байланысты кейіпкерлердің көңіл-күйлерінің өзгеруін, сол мезеттегі көзқарастарын, ойларын тек бетіндегі мимикасы арқылы немесе қимыл-қозғалысы арқылы да беруге болады. Көркемдік антропология саласы осындай мәселелерді қарастырып, жалпы кейіпкердің бет-пішініндегі өзгерістердің

берілуін, олардың оқиғаға қатысын, кейіпкер психологиясын ашудағы роліне назар аударады.

“Көркем мәтіннің поэтикасында, көркемдік антропология саласында көрінгеніндей әрбір емеурін – эмоционалдық сезімнің айнасы” [1, 230]. Демек, шығармадағы кейіпкерлер психологиясы, басқа сөзбен айтқанда эмоциясы, ішкі сыры, жан дүниесі оның әрбір мимикасымен, әрбір емеуріні мен қимылымен көрініс табады, тығыз байланыста болады. «Художественный текст и художественный мир» атты еңбегінде В.В. Савельева: “...эмоционалдық күй-жағдайларды заттық, көзге көрінетін құбылыстар арқылы алмастырып жеткізу - әдебиетте дәстүрлі жолдың көрінісі, дегенмен, лингвистердің айтуынша, эмоционалдық күйді дене бітімі немесе көзге байқалатын құбылыстар арқылы жеткізу – тілге тән құбылыс. Мысалы, адамның қорқыныш, үрей сезімі оның денесінің суыққа жауап беретін реакцияларымен сәйкес келеді (денесін суық қарып бара жатуы, төбе шашы тік тұруы, мұз жүрек болуы), ал қуану әрқашан ойнау, қызықтыру, ұшқындау, жарқырау, нұрлану сияқты сезімдермен беріледі”, - дейді [2, 67]. Демек, кейіпкердің ішкі жан дүниесін, жан сырын антропологиялық келбеті арқылы да жеткізуге болады. Ал бұл әдістің кейіпкерлер психологиясын тереңнен зерттеу үшін маңызы өте зор. Кейіпкерінің өзіне ғана тән дара қасиеттерінің көркем шығармаларда дұрыс берілуі, жеткізілуі жазушы үшін маңызды және өз кейіпкерінің объективті әлемге деген көзқарасы арқылы біз жазушының көркемдік әлеміне бойлап, көп сырын аңғарамыз. Әдетте көркем шығармаларда жазушы кейіпкерлері туралы мәліметті оның сыртқы портретінен бастайды. Кейін шығармада кейіпкерінің іс-әрекеттері, аузына салған сөздері, түрлі оқиғалары барысында біз кейіпкер туралы толық мәлімет жинап, оның толық антропологиялық және психологиялық портретін жасауға мүмкіндік аламыз. Кейіпкер портретін берудің де түрлі жолдары бар. Жалпы кейіпкерді толық суреттеп, оны жан-жақты жеткізу үшін әрбір жазушы түрлі әдіс-тәсілдерді қолданады және бұл әдіс-тәсілдер сол кейіпкерді ерекше, басқа образдарға ұқсамайтындай сомдап шығуға да өз есерін тигізбек. В. Е. Хализевтің «Теория литературы» атты еңбегінде кейіпкер портретіне мынандай анықтама береді: «Кейіпкер портреті – оның сыртқы келбетінің бейнеленуі, суреттелуі: дене бітіміндегі, табиғи және жас ерекшеліктері (беттің пішіні және тұлғасы, шаштың түсі), сонымен қатар қоршаған ортамен, дәстүрімен, ерекшеліктерімен (киімі мен әшекейлері, шашы т.б.) бірге бейнелеу болып табылады. Портрет сонымен қоса кейіпкерге тән дене қозғалыстары мен қалпын, әрекеті (жест) мен мимикасын, беттің келбеті мен көздерін де қамтиды. Осының барлығын жинақтап ол тұрақты әрі бірқалыпты «іштегі адамның», яғни кейіпкердің жинақты белгілерін, ерекшеліктерін жасап шығарады» [3, 218]. Яғни, кейіпкер дегенде біз тек оның шығармадағы ролін немесе ішкі жан дүниесін ғана қарастырмаймыз, сонымен қатар оның толық портретін, бет пішінін, келбетін де талқылап қарастырғанымыз дұрыс болар. Себебі, осы бет-әлпетіндегі әрбір әжімі, қимылы, яғни мимикасы кейіпкердің сол мезеттегі көңіл-күйінен, ішкі толғаныс, сырынан хабар беріп, кейіпкер образын шығармада толық ашады. Ал В. В. Савельева «Художественный текст и художественный мир» атты еңбегінде образдар туралы мынандай пікір айтады: «Образдар – көркемдік шындықтың тұрғындары. Олар әр түрлі қырынан байқалады. Өнертанушылар образдарды реалистік (жизнеподобные), шарттылы, абстрактылы, арманшыл

және т. б. образдар деп шектейді...Әрбір автор оларға өзінің үлкен міндетін жүктейді, Г. Д. Гачеваның пікірінше, образ жасауда» субъект (автор) өзін объекті ретінде жаратады» [2, 58]. Сонымен қатар осы еңбегінде көркем образдарды былай деп жіктейді: «Образ - персонаж, заттық әлем, ойшыл образ (образы – мысли) және образ – әсерлеуші (образы – переживания), дыбыстық образдар (звуковые образы), көрермендік образ (зрительные образы), образ – иістер (образы – запахи), сезу (дене мүшелерінің сезімталдығы) образдары (осозательные (тактильные) образы)». Шығармаға арқау болған, барлық жүкті көтеріп тұрған кейіпкер арқылы біз сол бейненің образын да жасап шығарамыз. Яғни бұл жіктеу принципін жинақтап келсек, кейіпкердің толық антропологиялық, психологиялық портретін алып шығуға болады. “Шынында да адамды сөйлеу мәнерінен, көзінің қарасынан, маңдайдағы әжімдердің қатпарынан, аяқ-қолын қалай алып жүреді, қалай тұрады, қол алысы қалай, бет терісі қалай, оның түсі қандай, құлағы, танауы, еріні, иегі т.б. адам денесіндегі әрбір мүшенің қызметі мен орналасуы, қозғалысы арқылы адамның шын мәніндегі ішкі жан дүниесіне көз жіберуге болады, яғни адамды толық тануға болады” [1, 189]. Бұл әдісті қаламгер Тұрсын Жұртбай шығармаларында көп қолданыс тапқанын байқауға болады. Тек адам бетіндегі мимикасы арқылы жазушы сол оқиғаға қатысушы кейіпкерінің толық бейнесін жасай алған. Қаламгердің шығармаларынан тек көз арқылы жасалған психологиялық портреттер ұтымды шыққанына көз жеткізуге болады. “Психологиялық бейнелеудің бір түрі – көзқарас /взгляд/. Бұл психологиялық ауажайды баяндағанда соншалықты ауыр, оқырманның назарын бірден кейіпкердің ішкі әлеміне аударады” [1, 263]. Кез келген суреткер секілді сұлулықты, ынтықтықты Тұрсын Жұртбай «жалтылдаған көз жанары» арқылы береді. Сондай-ақ көздің түр-түрін сипаттап, оның кейіпкердің көңіл-күйіне сәйкестендіреді. Осы әдіс арқылы жазушы өз қаһарманының толық психологиялық портретін жасауда үлкен жетістіктерге қол жеткізеді. Мысалы, «Қамшының көзі қанталап кетті», «...Қамшының желкесіне отты көзін қадап», «Қара көзі шатынап, ұсақ-ұсақ қызыл сызықтар тарамданып тұр», «...әйелі Рысқанды көргенде, жүрегі мұздап, қылтасы дірілдеп, көзі бұлдырап кетті», «Қорлауын-ай, шегір көздің», «Келіншегі кірпігін көтерді де, күйеуін көріп, жанарынан жас парлап аға бастады», «Көз алды қабарып, ылғи ісініп тұрады», «...жанарына үнемі мұң ұялап, жасқана қимылдайды», «Жылы нұрға толы қара көз жан дүниесін баурап алғаны қалай», «...Кербалаға шарасыз жанарымен қарап қалыпты», «...тура қарақұсынан қадалған суық көз өңменінен өтердей шаншылады», - деген сияқты суреттеулер мол ұшырасады [4, 31, 34, 42, 44, 51, 52, 97]. Жалғыз көз жанары арқылы кейіпкердің ішкі дүниесіне де үңілуге мүмкіндік жасайды. Кербала мен Қамшының алғаш кездесуіндегі Қамшының бейнесін жазушы былай суреттейді: «Қабағы қайқы қылыштай иіліп, жанары ызалы ұшқынға толы. Қара көзі шатынап, ұсақ-ұсақ қызыл сызықтар тарамданып тұр. Қарулы саусақтарымен Кербаланың иығын қысқанда, сүйегін уатып жібере жаздады» [4, 37]. «Қара көзі шатынап, ұсақ-ұсақ қызыл сызықтар тарамданып тұр» деп қара көзін суреттеуден Қамшының ызаға толы жан дүниесін анық байқаймыз. Тіпті қаламгер көз ішіндегі ұсақ тамырларының қанталап, қызыл сызықтарының тарамдалуын байқатып, нанымды өрі әсерлі етіп суреттей білген. Мұндай суреттеу Тұрсын Жұртбайдың кез-келген шығармасында ең мағыналы көркемдік элемент ретінде қарастырылады. Олар ерекше, ешкімге

ұқсамайды. Және оларды бір-бірімен еш шатастыруға да болмайды. Әркімнің тек өзіне ғана тән бет-пішіні, характері, емеуріні, ишарасы бар. Сондай-ақ, олар роман аяқталғанша мың сан қайталанса да бір-біріне мүлдем ұқсамайды, олардың орнын да ауыстырып қолдануға болмайды. Кейде ішкі ойы мен ишарасы бір-біріне үйлеспей тұрса да, олардан бір сезімдік, ішкі бір үндестік, үйлесімділіктің болуын байқауға болады. Олар шығармада өз-өзін көркемдік қызметі жағынан да ақтап тұрады. Кейіпкерлерінің портретін беру жолында қаламгер оның көңіл-күйін қоса береді. Мысалы, «Осынау аяулы шақта Кербаланың өңінен де толқу мен діріл аңғарылды. Өткір жанары да от шашып тұрды. Ару шолпылы, қос өрімді қолаң шашын нәзік саусақтарымен сипап ұзақ отырды. Ұзын кірпігі жерге қадалып қалды. Жанарын жоғары көтермей, қинала, сабырлы болмыспен:

- Не дейін, құтты қонысын таппай, адасқан бақытыма налимын да, қайтемін»,- деген үзіндіден де Кербала мен сұлу қыз Жамалдың ішкі толғаныстарын, мұңдарын «өңінің толқуы мен дірілі» арқылы, өткір жанары арқылы, тіпті кірпіктерінің қимылы арқылы ұтымды бейнелеген және олардың сол мезеттегі жан толғанысын нақты байқатады. Бұлардың бәрі – тұспалсөз, айтпаған емеурінмен, ишарамен бере білудің үздік үлгілері. Мұндай ишара, белгілер халқымыздың бірнеше ғасырлардан бері жиналған, қалыптасқан бай тәжірибелерінен туындап, санада сақталған. Психологиялық бейнелеудің тағы бір түрі ерін арқылы жүзеге асады. Оны Кербала образын ашу үшін жазушы былай қолданады: «Ерні кеберсіп, есі кіресілі-шығасылы су сұраған. Тот басқан қылыштай жүзі қатулы мұртты адам қасындағыға қасын қағуы мұң екен, анау елпең қағып аттың қанжығасынан торсықты алып келді. Ашыған бидай көже. Құныға, ашқарақтана жұтты. Маңдайынан тер тамшылары моншақтай жөнелген» [4, 23]. Су сұраған Кербаланы шөлін ернінің кеберсуімен, шөлінің қанғанын маңдай терісінің моншақтай төгілуімен суреттеген қаламгер өз кейіпкерінің сол мезеттегі күйін шынайы бейнелеген. Осындай ерін арқылы суреттеулер шығарма бойында көп кездеседі. Мысалы: Кербаланың ашу, ызасын: «Кербаланың жұдырығы түйіліп, тамырлары бадырая білеуленіп, ернін тістелей берді», -деп суреттесе, Рысқанның қиналуын: «Ернін тістелеп тастапты, толғағы қатты болған ғой. Дыбыс шығармас үшін тістеген-ау, шамасы...», - деп бейнелейді, сондай-ақ Кербаланың шөлдеуін: «Ерні кеберсіп, тамағы қаңсып, жұтына демігеді», - деп көрсетсе, Жартыбайдың портретін «Ақсифан орсақ тісі мен бір ашылып, бір жабылған аузын көргені болмаса, Жартыбайдың сөзін Кербала естімеді», -деп сипаттайды. Міне, осылардың бәрі ерінді айшықты образға айналдырып, кейіпкердің жан дүниесіндегі психологиялық беймазаны бейнелеуде қаншама жүк атқарып тұр десеңізші. Бір ғана ерін – психологиялық портреттің бір ғана қыры, бір ғана түрі – мимикалық қозғалыстың қандай күрделі ойға тірелген озық үлгісін көрсетіп отыр. Бір ғана мимикалық қозғалыс – ерін қозғалыстары қаншама сыр ұқтырады, қаншама мағына береді. Тіпті өзінің күлкісімен танылған еріннің табиғи қызметі де өзгеріп кеткендей ме, қалай? Тіпті көңіл аудара қоймайтын мұрт, сақалдың өзін жазушы көркем шығармаларында орынды әрі ұтымды қолданады. Мысалы: «Тот басқан қылыштай жүзі қатулы мұртты адам...», - деп «қатулы мұрт» арқылы мінезінің қаттылығын суреттесе, Кәрібоз абыздың портретін: «Қасын ақ бурыл шалып, күмістей сақалы кеудесін тұтас жапқан Кәрібоз абыз күрсініп қойып, күңірене сөйледі», - деп күмістей сақалы арқылы Кәрібоз абыздың

жасын, ел арасындағы беделін бейнелейді [4, 28]. Сондай-ақ: «Түсі суық, қалың мұртты Ұлар...», «қатулы мұртты адам...», «Ақ күмістей сақалы желге таралып...», - деп, мұрт пен сақалды көркем деталь ретінде шығармасында көркем ойнатады [4, 63, 34]. Өз шығармаларында қаламгер образдарын ашуда кейіпкерлерінің көңіл-күйін, ішкі сыры мен мұңын, жан әлемін кірпіктері мен қасы, қабағы арқылы да бере білген. Жазушының шеберлігі – оның ой-қиялының тереңдігінде. Кейіпкерінің психологиясын, ішкі әлемін көз-жанары арқылы бере білген жазушы онымен шектелмей, бет-әлпеттегі басқа да компоненттерін қосып суреттеуге барады. Мысалы, Қамшының ашуын, ызаға толы жанары мен ішкі қайшылықтарын қаламгер қасы мен қабағы арқылы былай деп жеткізеді: «Қалың қасы қиылып, қабағы түйілген Қамшы...», «Қабағы қайқы қылыштай иіліп, жанары ызалы ұшқынға толы», «Қарыс түйілген қабағы түнеріп қасы жиырылып, сырын сыртына шығармай, толғанысты қалпынан айнымайды» [4, 26, 37, 43]. Қамшы қанша «сырын сыртына шығармай» отырса да, оның түйілген қабағы мен жиырылған қасынан бәрін де ұғуға боларлықтай. Немесе Кәрібоз абыздың портретін толықтыра түсу мақсатымен, оның күмістей сақалын бейнелі ойната түсу үшін: «Кәрібоз ұзақ қарап тұрды да, бурыл қасын қақты», - деп қасының ақ бурыл шалғанын тағы еске түсіре кеткендей [4, 35]. Әдетте кейіпкерлердің антропологиялық келбеті сөз болған жағдайда негізгі сөз болатын детальдің бірі – шаш. Шашы арқылы да кейіпкерінің мінезін шебер суреттей білген қаламгер Тұрсын Жұртбай өз шығармаларында бұл көркем детальді ұтымды пайдалана білген. Мысалы Саржан ақынның портретін берерде: «Қызыл шырайлы жүзі сезім толқынымен сан құбылып, аялы жанарына бірде тұтанып кетердей отты нұр ұялап, бірде шарасыз мұң тұнып, толқынды қара шашы артына қайырылған, келбетінен зиялылықтың, табы білінетін Саржан ақын да Қамшының сөзіне егіліп кетті», - деп жан-жақты қарастырып, ішкі сезімін сыртқы белгілерімен, яғни жүзі, жанары, шашы арқылы бере білген нағыз психологиялық портрет деп айта аламыз [4, 29]. Мұнда артына қайырылған толқынды қара шашы арқылы қаламгер Саржанның ақындығы, заман үлгісімен жүретін жас, қайратты жастардың бірі, зиялылықтың белгісі білініп тұрған ақын екендігін айтқысы келіп тұрғандай. Сондай-ақ: «Бұйра шашы дудырап, өңі өрттей қызарған Саржан жасақтан жырыла бөлінген екі топтың ортасын жарып өтті де, күбірлей сөйлеп бара жатты», - деп ыза, ашуға толы Саржанды дудыраған бұйра шашы арқылы біз басқа қырынан танып отырмыз. Сонымен қатар өз кейіпкерінің жас ерекшелігін, ел арасындағы беделі мен орнын байқату үшін де жазушы шаш арқылы суреттеуді қолданған: «...Ал мен ақ шашты басымды иіп, кешу сұраймын. Адам ғой, жан төкпес. Төксе теппес, үлкенді. Елім, мен сен жақтамын!» - деп ақ күмістей сақалы бар Кәрібоз абызды енді көз алдымызға «ақ шашты басын иіп», еліне деген патриоттық сезімге толы сипатта қайта алып келеді [4, 34]. Немесе толық антропологиялық портретті жасауда қаламгер: «Төртбақ денелі, қайратты қара шашты, бұжыр бет Ұлар саяси хабары мол, көп тауқыметті басынан өткерген болатын», - деп қара шашының қайраттылығы арқылы мінезінің де салмақты, жігерлі, қайратты екендігін байқатады [4, 31]. «Қар астындағы көбелек» романында Жарас қарындасы Тотыны көргендегі сезімін жасыра алмай, сағынышын автор іс-әрекеті мен жылылық, бауырмалық сезімдерін былай жеткізеді: «...Шашын саусағыммен салалай тарап, маңдайынан иіскеп ем, ол нәзік саусағымен сипады. Мұрнынан еппен шерттім..» [5, 78]. «Шашын сипау, маңдайдан иіскеу,

нәзік саусағымен сипау, мұрнынан еппен шерту» сияқты тіркестер арқылы қаламгер Тұрсын Жұртбай ағасы мен қарындасы арасындағы ыстық туыстық сезімдерін, сағыныш сезімдерін шебер суреттеп көрсетеді. Сонымен қатар, осындағы жас баланың көңіл-күйін әрбір ырғақты пластикалық қозғалысын, нәзік іс-қимылдары – мимикалық деталь, балғын денесіндегі әрбір әдемі діріл, әрбір тамырының соғысына дейін психологиялық тұрғыдан суреттеу – өте сирек кездесетін құбылыс. Бет-әлпеттегі әрбір сызық, әрбір әжім сол тұлға – дене иесінің көңіл- күйінің көрінісін берері анық. Сөз болып отырған кейіпкер портреті де психологиялық талдаудың көркемдік құралдарының бірі болып табылады. Бүгінгі көркемдік прозада сапалық жағынан өзгерген кейіпкер портреті барлық болмысымен, мазмұнымен, мол мүмкіндігімен, қайталанбас құнарлы бояуымен көптеген жаңа түрге, стильдік, көркемдік ізденістерге жол ашты. Қаламгер шығармаларында ұзақ портреттерді кездестіру қиын, бірақ кейіпкерінің бейнесін жеткізу үшін жазушы қысқа әрі нақты штрихтерді қолданған. Мысалы үшін, көп жылдардан кейін Кербала Хадишаны көргенде оның портретін: «Ақша жүзін ұсақ әжім торлағанмен де жас күніндегі ажары солмапты»- деп көрсетеді [4, 155]. Негізгі кейіпкер келбетіндегі әрбір әжім-сызықтан сыздықтатып сыр ашу, әрбір қимыл-қозғалыстан астары қалың қатпар-қатпар ой тарқату – шын шеберліктің шыңы деп білеміз. «Бір уыс жусан» элегиясында Төлеу портретін: «Қабағы кіртіген, өңі бозарыңқы. Жүдепті», - деп бейнелейді [4, 367]. Немесе Саржан ақынды: «Қызыл шыраылды жүзі сезім толқынымен сан құбылып, аялы жанарына бірде тұтанып кетердей отты нұр ұялап, бірде шарасыз мұң тұнып, толқынды қара шашы артына қайырылған, келбетінен зиялылықтың, табы білінетін Саржан ақын да Қамшының сөзіне егіліп кетті», «Жанарынан от шашқан, дөңгелек жүзді, қара торы Саржан ақын іштей күңіреніп, жан зарын тіл ұшынан төгіп, өзін-өзі жегідей жеуде», - деп суреттейді. Сыртқы келбеті ішкі эмоциясын сыртқа сездіріп, кейіпкерінің психологиясын толық ашып көрсетеді. Тоқметтің портретін беруде қаламгер бойындағы бар ашуды, ызаны былай көрсетеді: «Қалың қасы түксіген, көзі шүңірейген, айбарланып алған Тоқмет тұр. Өңменінен өткен көзі мұны жұтып қоятындай...» [4, 95]. Осындағы Тоқметтің ашуланған сәтіндегі бет-жүзіндегі физиономиялық өзгерістерді, сыртқы психологиялық детальдарды ұлттық тұрмысқа тән сипаттармен орайластыра бейнелейді. Міне, осындай қайғы-қасірет, қаншама санада да, денеде де үзіліссіз жүріп жатқан психологиялық түзілістер бар. Ең бастысы, мұнда жан дүниедегі психикалық процесс, кейіпкердің эмоциясын сыртқы сипаты, келбеті арқылы бере білу басты назарға алынған. Кейіпкердің сезімдері мен іс-әрекеттерінің құпия әуендеріне бара білу Тұрсын Жұртбайдың терең меңгерген саласы секілді. Тұрсын Жұртбай көркем текстегі кейіпкерлерінің әрбір қимыл- қозғалысын, денедегі әрбір динамикалық әрекеттің әдемі поэтикасын, өзіндік дене образын, дененің ішкі және сыртқы құпия-сырын, жалпы дененің пластикалық бояуының көркемдік кеңістік пен көркемдік әлемдегі көрінісін, философиялық, эстетикалық құндылығын асқан шеберлікпен ашып, өз оқырмандарына жеткізе біледі. Көркем шығармаларда кейіпкерді жан-жақты дамытып, оны іс-әрекеті арқылы, сыртқы психологиялық ишараттары арқылы, жекелеген портреттері, көркемдік, заттық, тұрмыстық детальдары арқылы, ішкі дүниесі мен дүниетанымы, көзқарасы арқылы дамытып, психологиялық портретін толық жасап шығарады. Кейіпкерлерінің ішкі сезімін, жан дүниесін антропологиялық

келбеті, ерекшеліктері арқылы жеткізе білген Тұрсын Жұртбай өз шығармаларында психологиялық портреттер жасауда, сол арқылы өз образдарының мінезін, жалпы психологиясын толық жеткізуде өзінің жазушылық шеберлігін танытады. Кейіпкердің әрбір мимикалық қозғалысы арқылы тұлғаның әр қырынан танытып, оның ішкі әлемінен, ой-сезімінен хабар беріп тұрады. Мұндай әдіс кейіпкердің ішкі жан әлеміндегі сезімдік, эмоционалдық, биологиялық, физиологиялық құбылыстарды жеткізе білудің шебер үлгісі. Сонымен қатар, жазушының күрделі салаға бара білген, психологиялық прозаны жете меңгергендігінің де көрсеткіші болып табылады.

“Міне, осынау психологиялық талдаулар, кейіпкерді белгілі бір іс-әрекетке психологиялық тұрғыдан дайындап алып келетін көңіл-күй көріністері шығарманың сюжеттік желісін жандандырып, өмір шындығын көркемдік шындыққа шебер ұштастырады хақ” [1, 276]. Демек, жазушы Тұрсын Жұртбай көркем тексттегі кейіпкерлерінің әрбір қимыл-қозғалысын, денедегі әрбір динамикалық әрекеттің әдемі поэтикасын, өзіндік дене образын, дененің ішкі және сыртқы құпия-сырын, жалпы дененің пластикалық бояуының көркемдік кеңістік пен көркемдік әлемдегі көрінісін, философиялық, көркемдік антропологиясын, эстетикалық құндылығын асқан шеберлікпен ашып, өз оқырмандарына жеткізе білген.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері (Түс көру, бейвербалды ишараттар, заттық әлем). Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.
2. Савельева В. В. Художественный текст и художественный мир: проблемы организации.- Алматы: ТОО «Дайк-Пресс», 1996. – 192 с.
3. Хализев В. Е. Теория литературы: Учебник/В.Е. Хализев.–3-е изд., испр. И доп. – М.: Высш. шк., 2002. 437 с.
4. Жұртбаев Т. Жер-бесік: Роман-новелла, повестер.–Алматы: Жалын, 1985. – 384 б.
5. Жұртбай Т. «Қар астындағы көбелек» // «Жұлдыз», №1. 2008 – 10-98 б.б.

ИНФОРМАЦИЯ О СЛЕДУЮЩЕЙ КОНФЕРЕНЦИИ

Уважаемые научно-педагогические работники учебных заведений, аспиранты, соискатели и студенты. Приглашаем Вас принять участие в

ЛIX Международной научной конференции

«Актуальные научные исследования в современном мире».

(26-27 марта 2020 г.)

Для участия в конференции необходимо до **25 марта 2020 г. (включительно)** отправить статью на электронную почту оргкомитета: iscience.in.ua@gmail.com.

Рабочие языки конференции: *українська, русский, english, polski, беларуская, казақша, o'zbek, limba română, кыргыз тили, Հայերեն*

Планируется работа следующих секций:

1. БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	15. СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
2. ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ	16. ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ,
3. ГЕОЛОГО-МИНЕРАЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	ТРАНСПОРТ
4. ЖУРНАЛИСТИКА	17. ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ
5. ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ	18. ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
6. ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ	19. ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ И СПОРТ
7. КУЛЬТУРОЛОГИЯ	20. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
8. МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ	21. ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
9. МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ	22. ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ
10. ПЕДАГОГИКА	23. ЭКОЛОГИЯ
11. ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ	24. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
12. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	25. ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
13. СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО	
14. СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ	

УСЛОВИЯ УЧАСТИЯ

Для участия в конференции необходимо до **25.03.2020 г. (включительно)** отправить на электронный адрес: iscience.in.ua@gmail.com:

1. Текст статьи (оформлен в соответствии с нижеприведенными требованиями);

2. заявку участника;

3. копию документа об оплате орг.взноса в электронном виде или (СНГ. Отправить на email № перевода и название системы перевода. Украина (сума, дата, время и ФИО плательщика).

4. личную фотографию в формате.jpeg (по желанию).

АКТУАЛЬНЫЕ ВЫЗОВЫ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ

**XLVI Международная научная конференция
26-27 февраля 2020 г.**

**ВЫПУСК 2(46)
Часть 1**

Ответственность за новизну и достоверность результатов научного исследования несут авторы

Ответственный за выпуск: Водяной О.
Дизайн и верстка: Вовкодав А.

Учредитель: **ОО "Институт социальной трансформации"**
свидетельство о государственной регистрации №1453789 от 17.02.2016 г.

Подписано к печати 04.03.2020.
Формат 60x84 1/16.
Тираж 300 шт. Заказ №042
Изготовитель: ФЛП "Кравченко Я.О."
свидетельство о государственной регистрации В01 №560015
Адрес: 03039, Украина, Киев, просп. В. Лобановского, 119
тел. +38 (044) 561-95-31

Адрес ред. коллегии:
08400, Украина, Киевская обл., г. Переяслав,
ул. Богдана Хмельницкого, 18
тел.: +38 (063) 5881858
сайт: <http://iscience.in.ua>
e-mail: iscience.in.ua@gmail.com

